

سنڌي صوتيات

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

سنڌي ٻوليءَ جي بااختياري اداري جو ڪتاب نمبر (277)
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي صوتيات

ليکڪ:	ڊاڪٽر غلام علي الانا
ڇاپو:	پيو: جنوري 2009 ع، ٽيون: جنوري 2017 ع
تعداد:	1000
قيمت:	150/= روپيا
ناشر:	پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ، چيئرمئن سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
پاران	

Catalogue Reference

Allana Ghulam Ali, Dr
Sindhi Phonetics
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-120-0

Sindhi Phonetics

Author by:	Dr. Ghulam Ali Allana
Edition:	2 nd : January, 2009, 3 rd : January 2017.
Quantity:	1000
Price:	Rs. 150 /=
Composed by:	Muhammad Ramzan
Title:	Asadallah Bhutto
Published by:	Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon, Chairman, Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh,
Tel:	022-9240050-53
Fax:	022-9240051
E-mail:	contact@sindhila.edu.pk , sindhila@yahoo.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	M/S New Faraz printers Hyderabad.
Digitized by	M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

سنڌي ٻوليءَ جي پڙهڻي شاعر ۽ محقق

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ

جي نالي

— ڊاڪٽر غلام علي الانا

فهرست

- 07 ناشر نوٽ
- 09 تعارف
- 10 پهرئين ڇاپي جو مقدمو
- 18 ٻئي ڇاپي جو مهاڳ
- 41 نئين ڇاپي جو مهاڳ
- 49 **باب پهريون**
صوتيات جو مفهوم ۽ مقصد
- 55 **باب ٻيو**
ڳالهائڻ جا عضوا
- ڳالهائڻ جي آوازن جي ٺهڻ جو طريقو، ڳالهائڻ جا عضوا، آوازن جو پڙ وٺ جي ڇت، ڇپ، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ، ڏند، مهار سخت تارون، نرم تارون، مورتن، ڇپ، ڪاڪڙي نڙي، گلو نڙگهت، آوازي تندون، ڇپ، ڇپ جي نوڪ يا چوٽي، ٿار، مهر، پوڇڙ
- 67 **باب ٽيون**
آوازن جي اچارڻ جو ڍنگ
- ٻچپوان يا ٻن ڇپن وارا آواز ڇپ ۽ ڏندن گاڏوان آواز ڏنداوان يا ڏندن وارا آواز مهاروان يا مهارن وارا آواز ٿار ۽ مهار گاڏئون/ مهار گاڏڙ آواز مورتن آواز سخت تارونءَ وارا آواز نرم تارونءَ وارا آواز نرم تارون کان پونير آواز ڪاڪڙي وارا آواز نڙيءَ وارا آواز نڙگهت وارا آواز
- 73 **باب چوٿون**
سنڌي وينجن جا قسم ۽ گروه
- ڌوڪڻا يا ڌماڪيدار آواز، چوڻا آواز، نڪوان يا گهڻا وينجن، بندشي گسڻا آواز، پاسيرا آواز، ڦرڻا يا لرزش وارا آواز، ڦڙڪڻا آواز، گسڻا آواز، بنا گهڪي وارا روان آواز، نيم سر
- 83 **باب پنجون**
سنڌي آوازن جا قسم
- وينجن جي وصف، وينجن جون خصوصيتون، وسرگائي
- 94 **باب ڇهون**
سنڌي وينجن جو بيان
- ڌوڪڻا وينجن، چوڻا وينجن، نڪوان يا گهڻا وينجن، گسڻا (گهڪيدار) وينجن، پاسيرا وينجن، ڦرڻا يا لرزشدار وينجن، ڦڙڪڻا وينجن، نيم سر

سُر جي وصف، سُرَن جي اچارَن ۾ ڪم ايندڙ ڳالهائڻ جا عضوا، گهٽيل سُر،
کليل سُر، اڌ گهٽيل سُر، اڌ کليل سُر، ڇپ جي حصي موجب سُرَن جا قسم مهڙ
وارا سُر، پوڇڙ وارا سُر، وچٿرا سُر، ڇپن جو ڊول، سڀريل ۽ ڍرا سُر.

سنڌي سُرَن جي تقسيم سادا سُر، يڪپدا ڏهرا سُر، سُرَن جي لامر يا ڊيگهه ڊگها سُر
۽ چوٽا سُر، مهڙ وارا، پوڇڙ وارا، چوٽا سُر، وچٿرا، هر هڪ سُر جو بيان، سُرَن جو
جوڙيون

گهڻا يا انوناسڪ سُر، صاف ۽ گهڻن سُرَن ۾ فرق، گهڻا هئا سُر يعني انوسوار

چوٽن گهڻن سُرَن جو، گهڻن ڌماڪيدار وينجنن سان گڏيل
اچار کان پوءِ وينجنن جي صورت ۾ بدلاجڻ

لفظن ۽ انهن جي پڌن اندر ڪم آيل سُرَن ۽ وينجنن جي
ميل / ميلاپ جو مطالعو

سُرَن جا ميل، ٻن سُرَن جو ميلاپ، ٽن سُرَن جو ميلاپ، وينجنن جا ميل / گڏيل وينجن،
لفظن جي منڍ / شروعات ۾ استعمال ٿيندڙ گڏيل وينجن،

وسرگ آوازن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس

سنڌي صوتياتي نظام موجب، 'همزي' (ء) جو اڀياس

علم صوتيات ۾ ادغام / سنڌي (Assimilation) جو ڪارج

ڪتاب ۾ آيل فني لفظن جي فهرست

ناشر نوٽ

’سنڌي صوتيات‘ يعني سنڌي ٻوليءَ جو صوتياتي علم، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جو سائنسي ۽ فني بنيادن تي اڀياس ڪري سگهجي. سنڌيءَ جي صوتيات ۾ ٽن ٻولين جا آواز شمار ٿين ٿا، هڪ خود نج سنڌي آواز، ٻيا عربي اکرن جا آواز ۽ ٽيون فارسي اکرن جا آواز. انهن جا مخرج، سُر ۽ وينجن جا ميلاپ مطلب ته هر پهلوءَ کي بحث هيٺ آڻيو آهي.

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي، سنڌي ٻوليءَ جو پهريون اسڪالر هو، جنهن لنڊن مان هن علم جي سکيا ورتي ۽ واپس اچي هڪ بهترين ڪتاب ”علم اللسان سنڌي زبان“ لکيو جيڪو سائنسي انداز ۾ لکيل هڪ ناياب ڪتاب آهي. اهو ڪتاب سنڌالاجي ڄام شوري طرفان ڇپرايو ويو هو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب به سنڌي صوتيات جي لنڊن مان تعليم حاصل ڪئي ۽ ان روشني ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هي ڪتاب ”سنڌي صوتيات“ مليو.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ شروع کان ”لئنگئيج لئبارٽري“ جي هڪ رٿا، ڪاغذن ۾ موجود رهندي پئي اچي، پر ان کي هن وقت تائين عملي شڪل نه ملي سگهي آهي. ڪوشش

هوندي ته هن سلسلي ۾ پيش رفت ڪري، هن رٿا کي تڪميل تائين پهچائجي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان هن ڪتاب جو هيءُ ٻيو ڇاپو آهي، پر مجموعي طور تي ’سنڌي صوتيات‘ جو هيءُ ٽيون ڇاپو آهي، جيڪو اوهان جي هٿن ۾ آهي.

آءُ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جو ٿورائتو آهيان، جنهن منهنجي گذارش تي نه صرف هن ڪتاب جو ٽيون ڇاپو ڇپائڻ جي اجازت ڏني، پر هن ڇاپي لاءِ هڪ ضخيم مهاڳ به لکي موڪليو ۽ گڏوگڏ ٻئي ڇاپي ۾ پروف جون جيڪي غلطيون رهجي ويون هيون، اهي به درست ڪري ڏنيون.

مون کي اميد آهي ته هن ڪتاب کي بنياد بنائيندي سنڌي ٻوليءَ جي صوتيات تي ڪي نوان محقق به ميدان ۾ ايندا ۽ هن موضوع تي وڌيڪ تحقيق ڪندا.

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ
چيئرمئن

25 جنوري، 2017ع
حيدرآباد، سنڌ

تعارف

صوتيات، لسانيات جو اهر حصو آهي. ٻولين جو ظاهري لاڳاپو آوازن سان آهي، تنهن ڪري لسانيات ۾ ٻين موضوعن کان اڳ صوتيات تي بحث ٿيل آهي. هر ٻوليءَ جو صوتياتي نظام پنهنجو پنهنجو آهي، تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو صوتياتي نظام پنهنجي انفرادي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ موضوع تي سنڌيءَ ۾ اڄ تائين ڪنهن به قلم نه کنيو آهي. مسٽر الانا پهريون شخص آهي جنهن انهيءَ موضوع کي ناهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس هيءُ ڪتاب، سنڌي صوتيات، پورو نه بلڪ اڌورو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي زبان جي فقط آوازن (sounds) جي چنڊ چاڻ ڪئي وئي آهي، ۽ ان کان اڳتي قدم نه وڌايو ويو آهي؛ ان جو سبب فقط اهو آهي ته باقي مواد پيش ڪيل مواد کان وڌيڪ ڏکيو آهي. خود پيش ڪيل مواد به پهرين پڙهڻيءَ سان مشڪل سان سمجهه ۾ ايندو. شاگردن کي وري وري پڙهڻو پوندو، مگر جيڪي شاگرد انهيءَ ساڳئي مواد کي استاد کان ڪلاس ۾ ٻڌندا سي ست ئي ان کي سمجهي ويندا.

مسٽر الانا نهايت محنت ڪري، حوالا ڏيئي، سنڌي آوازن کي بلڪل چٽي نموني ۾ پيش ڪيو آهي. اميد ته صوتيات جو باقي مواد به ائين ئي ذري پرزي پيش ڪندو جيئن شاگرد لسانيات جي هن اهر حصي کان چڱيءَ طرح واقف ٿين.

علي نواز جتوئي

صدر
سنڌي شعبو
سنڌ يونيورسٽي

حيدرآباد

30 مئي 1967ع

پهرئين ڇاپي جو مقدمو

صوتيات هڪ ڏکيو علم آهي. ٻين علمن وانگر هن علم لاءِ به جديد زماني ۾ تجربيه گاهه (Laboratories) ۽ سائنسي آلات ڪر آندا ويندا آهن، تنهن ڪري موجوده دور ۾ هن علم جي اهميت هيڪاري وڌي وئي آهي. اڄوڪي زماني ۾، جيتوڻيڪ، ڪي ماهر اهائي پراڻي 'پر' قائم رکيو اچن، ۽ جديد نتيجن کي سامهون ڏسندي، پنهنجيءَ پراڻيءَ هير ۽ پنهنجن پراڻن نظرين کي جديد علم جي روشنيءَ ۾ بيان ڪيل نتيجن کي زباني طور مڃي، ڪنڌ لوڏي، هائوڪار ته ڪن ٿا، پر جڏهن هو ٻوليءَ جي باري ۾ لکڻ ويهن ٿا تڏهن سندن صراحيءَ مان اهوئي پراڻو شراب اوتجي ٿو.

صوتيات جي تاريخ، سنڌو- ماڻھ جي تاريخ وانگر، تمام گهڻي پراڻي آهي. علم طب، علم رياضي، علم ڪيميا، علم جوتش ۽ علم طبعي توڙي جادو ۽ منتر جي علمن وانگر، ٻيءَ دنيا کي، هيءُ علم (صوتيات)، به سنڌو- ماڻھ جي ماهرن کان ئي ورثي ۾ مليو. لسانيات جي مشهور امريڪي ماهر، بلو مفيلد قبول ڪيو آهي ته آوازن جي اچارڻ جو ڍنگ، آوازن جا مخرج توڙي علم صوتيات جي بيان کان، دنيا کي پهرين پهرين برصغير انڊوپاڪ جي عالمن ئي واقف ڪرايو.

سنڌو ماڻھ جو مشهور وياڪرڻي، پنڊت پاڻيني، پهريون ئي شخص هو جنهن علم صوتيات جي جديد علم جو پايو وڌو. ٻين

عالم ان جي نتيجن تي سوچ ويچار ڪري، پنهنجين ٻولين ۾، پندت پاڻينيءَ جي نتيجن کي پنهنجو ڪري، بيان ڪيو. سنڌي ٻوليءَ ۾، علم صوتيات تي، هن کان اڳ ڪيترن ئي بزرگن ڪجهه نه ڪجهه ضرور لکيو آهي. ڪن سنسڪرت جي وياڪرڻ تان مدد ورتي آهي، ته ڪن وري فارسي ۽ عربي وياڪرڻن جي ڪتابن تان سنڌي صوتيات جي باري ۾، سنڌي ٻوليءَ جي رچنا ۽ مزاج کي سمجهڻ بنا، فارسي ۽ عربي ٻولين جي مواد کي نقل ڪيو آهي. ڪن صاحبن وري مولانا اشرف علي ٿانويءَ ۽ ٻين مولوي صاحبن جي ڪتابن ۾ بيان ڪيل ڳالهين کي پنهنجو ڪري لکيو آهي.

مشهور تعليمي ماهر محترم واحد بخش شيخ ته عربي صوتيات وارا ساڳيا اصول، سنڌي صوتيات سان لاڳائي، پنهنجي ڪتاب، ’سنڌي صرف و نحو‘ ۾ اهڙو بيان ڪيو آهي، جنهن تي جيڪڏهن ويهي لکجي ته هڪ نئون ڪتاب ٺهي پوندو. سڀ کان اول جنهن صاحب سنڌي آوازن جي باري ۾ علمي بحث ڪري انهن تي لکڻ جي ڪوشش ڪئي، سو هو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ. ڊاڪٽر ٽرمپ، پنهنجي سنڌي گرامر (1872ع) ۾، سنڌي زبان جي آوازن، انهن جي مخرجن کان سواءِ، مفرد ۽ گڏيل آوازن تي چڱو مواد پيش ڪيو آهي. جيتوڻيڪ موجوده زماني ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب جا ڪي نتيجا اڄ پراڻا پيا لڳن، پر انهيءَ هوندي به، ان زماني جي وصف موجب سندس نظريا بلڪل وزندار ۽ درست آهن.

ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ جن صاحبن سنڌي وياڪرڻ ۽ سنڌي صوتيات تي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تن گهڻو ڪري ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر تان مدد ورتي آهي، ۽ ان جا حوالا به ڏنا اٿن. ان کان پوءِ مسٽر سيمور (Seymour)، 1884ع ۾ سنڌي گرامر لکيو. ديوان نارائڻ جڳنات وسناڻي، ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ هڪ اهڙو ماهر نظر اچي ٿو جنهن 1892ع ۾، هن ڪيتر ۾ قلم آزمائي ڪئي، ۽

’نئون سنڌي گرامر‘ نالي ڪتاب لکيائين. هن جا ڪڍيل نتيجا، ڊاڪٽر ٽرمپ جي بيانن ۽ نتيجن کان، ڪنهن به صورت ۾ گهٽ درجو نٿا رکن. هن جو گرامر، سنڌي ادب ۾ هڪ املهه وٽ آهي. ان کان پوءِ، 1904ع ۾، ديوان ڏيارام وسومل مير چنداڻيءَ جو گرامر ملي ٿو. اهڙيءَ طرح سرگريئرسن (1919 ۽ 1927ع)، ٽي-جي بيلي (1922ع)، ۽ آر-ايل-ٽرنر (1923ع) به سنڌي صوتيات ۽ سنڌي آوازن جي باري ۾ سٺي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي.

1925ع ۾ ڪاڪي پيرومل جو ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ ٽن جلدن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. پهرئين جلد ۾ ديوان صاحب (ڪاڪي پيرومل)، سنڌي آوازن جي مخرجن ۽ مرڪب آوازن جي باري ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي سو سڀ ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر تان ترجمو ڪيو اٿس. اهڙيءَ طرح ديوان صاحب جي ٻئي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘ (1956ع) ۾ به علم صوتيات جي باري ۾ ڪافي ڇنڊ ڇاڻ ڪيل آهي. ساڳيءَ طرح مرزا قليچ بيگ جي ’سنڌي وياڪرڻ‘ ڀاڱي ٻئي (1960ع) ۾، ڊاڪٽر ٽرمپ وارو مواد سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل آهي، پر تنهن هوندي به مرزا صاحب سندس هن ڪتاب ۾، سُرَن (vowels) واري حصي ۾ گهڻا ئي اضافو ڪيا آهن.

بهرحال انهن ٻنهي بزرگن-ديوان پيرومل ۽ مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب علم صوتيات جي ڪيترن قيمتي اضافو آهن، جن کي نظر انداز ڪرڻ يا گهٽ سمجهڻ، انهن ٻنهي بزرگن جي ڪم جي بيقدري ٿيندي.

ورهائي کان پوءِ، سنڌ ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ سراج الحق ميمڻ، هن ميدان ۾ قلم کنيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ڊاڪٽر سنديلي صاحب پنهنجين لغتن ۾، سنڌي صوتياتي نظام، سنڌي آوازن ۽ انهن جي چند خصوصيتن تي روشني وڌي آهي.

انهن ۾ سنڌيلي صاحب ته سنسڪرت جي ڪتابن تان مدد وٺي، پنهنجي تجزيي ۽ بيان کي گهڻي قدر علمي بنائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پروفيسر جتوئي صاحب جي ڪتاب، ’سنڌي صحيفو‘ ۾ جيتوڻيڪ علم صوتيات تي گهڻو ڪجهه لکيل ڪونهي، پر ان ۾ صوتي تبديلين جي باري ۾ سندس ورتل جائزو، گهڻي قدر ۽ قيمت جي حيثيت رکي ٿو. مرحوم جتوئي صاحب اهو مواد، ڊاڪٽر محي الدين ’زور‘ جي ڪتاب، ’هندستاني لسانيات‘ تان مدد طور کنيو آهي. اهڙيءَ طرح هن ڏس ۾، هندستان ۾، ڊاڪٽر ليچمن خوبچنداڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر سي-ايس ڏاسواڻيءَ ۽ ڊاڪٽر ستيش روڙا کان سواءِ، امريڪا ۾ ڊاڪٽر بورڊي ۽ انگلنڊ ۾ منهنجي استاد پروفيسر ٽي-ايف-مچل به چڱي محنت ڪري، هن ڏس ۾ ڪافي مواد پيش ڪيو آهي.

علم صوتيات جي ميدان ۾، جن جن صاحبن جيڪي ڪجهه لکيو آهي تن جو مٿي صرف تعارف ڪرايو ويو آهي. انهن جي مواد تي تبصرو ڪرڻ هن مقدمي ۾ موزون نه ٿيندو، البت ايترو لکڻ ضروري آهي ته مٿين سڀني بزرگن جو مقصد، ’سنڌي صوتيات‘ يا ’سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام‘ تي لکڻ نه هو. هنن ته صرف سنڌي وياڪرڻ ۽ لغت جي مواد تي وڌيڪ زور ڏنو آهي، تنهن ڪري صوتيات سان واسطو رکندڙ اڪثر نڪتن کي هٿ لائڻ يا انهن جي باري ۾ ڪجهه لکڻ جي ضرورت ئي ڪانه سمجهي اٿن.

هي ڪتاب (سنڌي صوتيات)، علم صوتيات جي باري ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ پهريون دفعو سنڌي صوتيات ۽ سنڌي آوازن، انهن جي مخرجن ۽ آوازن جي قسمن تي روشني وڌي وئي آهي، ۽ سنڌي پڙهندڙ عوام جي سنڌي صوتيات جي علم ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد وغيره سان ڏيڻ ڪرائي وئي آهي.

موجوده زماني ۾، صوتيات سنڌ ۾ ته ڇا، پر پوري پاڪستان ۾ هڪ نئون علم ليکيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري ڪنهن به يونيورسٽيءَ ۾، هي علم، پوريءَ ريت پڙهايو ئي نٿو وڃي؛ جيڪڏهن ڪنهن هڪ اڌ يونيورسٽيءَ ۾ لسانيات جي تعليم شروع به ڪئي اٿن، تڏهن به ان جي نصاب ۾ علم صوتيات تي توجهه بلڪل گهٽ ڏنل آهي. انهيءَ جو خاص سبب هي به آهي ته هن علم جي پڙهائڻ لاءِ تربيت يافته استاد بلڪل آهن ئي ڪونه، ۽ ٻيو ته هن شعبي ۾ معياري ۽ مستند ڪتاب لکيا ئي نه ويا آهن. پاڪستان ۾، هن کان اڳ اردو ٻوليءَ ۾، هن علم تي لکيل هڪ عدد ڪتاب ملي ٿو پر اهو به نه پڙهجي ته وڌيڪ بهتر. جڏهن ته اُن ڪتاب جي مصنف کي آوازن جي مخرجن ۽ انهن جي گروهن ۽ ٻين صوتياتي خصوصيتن جي باري ۾ ڪا به ڄاڻ ڪانهي، تڏهن اهڙن مصنفن جي ڌڪي بازيءَ سان پريل ڪتابن کي نصاب تي رکڻ سان شاگردن جي رهنمائي ته ڪا نه ٿيندي پر پاڻ آهي ٻوليءَ جي سٽاءِ ۽ صوتياتي نظام جي ڄاڻ کان گمراهه ٿي ويندا.

هي ڪتاب، ان ڏس (General Linguistics and Phonetics) ۾ پهريون ئي ڪتاب آهي، جيڪو لنڊن يونيورسٽيءَ جي ’اسڪول آف اوريئنٽل ائنڊ آفريڪن اسٽڊيز‘ جي جڳ مشهور عالمن جي هٿ هيٺ، ’عام لسانيات ۽ صوتيات‘ جي علمن جي تربيت وٺڻ ۽ هند-آريائي ٻولين جي صوتياتي نظام جي ڄاڻ ۽ ڪافي مطالعي ۽ مستند ڪتابن جي اڀياس کان پوءِ، لکيو ويو آهي. انهيءَ ڪري هن ڪتاب ۾ گهڻيون ئي خوبيون نظر اينديون. هن ڪتاب ۾ علم صوتيات جي مفهوم ۽ مقصد، ڳالهائڻ جي عضون، آوازن جي اُچارڻ جو ڍنگ، ٻين الاقوامي اصولن موجب وينجنن (consonants) جا گروه ۽ قسم، سنڌي وينجنن جا گروه ۽ قسم، سنڌي وينجنن جون خاص خصوصيتون، سنڌي سُرَن (vowels) جا قسم ۽ انهن جون خصوصيتون، پنهنجي تجربي ۽ سکيا موجب، ۽ دنيا جي مشهور ۽ مستند ڪتابن مان

حوالا ڏيئي، بيان ڪيا ويا آهن. هر هڪ نقطي جي بيان کي سمجهڻ لاءِ ڪوشش ڪري مثال به ڏنا ويا آهن ته جيئن پڙهندڙ، صوتيات جهڙي خشڪ مضمون کي آسانيءَ سان سمجهي سگهن. ڳالهائڻ جي عضون واري باب ۾، يا ’سنڌي آوازن جي قسمن‘ واري باب ۾، توڙي ’سنڌي وينجن جون خصوصيتون‘ واري باب ۾، ڪيتريون ئي نئون ڳالهيون بحث هيٺ آنديون ويون آهن. ساڳيءَ طرح گهڻن (انonasڪ/nasal) ۽ اُنوسوار (nasalised) سُرُن جي سمجهاڻي ۽ اُنهن جو مطالعو به هڪ نئون بحث آهي، جيڪو تعليمي ماهرن، اُستادن ۽ عالمن جو توجهه ڇڪائي ٿو.

ايترين سارين خوبين هوندي به آءُ هرگز اها دعويٰ نٿو ڪريان ته لسانيات جي ڪيتر ۾ هي ڪتاب ڪو حرف آخر آهي، ۽ يا هن کان وڌيڪ معتبر ۽ وڌيڪ مستند ڪتاب لکجي نه سگهيو. مون کي خبر آهي ته هن ڪتاب ۾ اڃا ڪهڙي ڪهڙي ڪوٽ آهي. اها ڪوٽ مون ڄاڻي وائي رکي آهي، انهيءَ لاءِ ته اسان جو سنڌي پڙهندڙ عوام، صوتيات جي علم جون بنيادي ۽ ضروري ڳالهيون جيستائين سمجهي نه سگهندو، تيستائين اهي نوس ۽ خشڪ مسئلا، جيڪي هن ڪتاب ۾ شامل نه ڪيا ويا آهن، اُنهن کي سمجهڻ ته پري رهيو پر اُهي انهن تي هڪ نظر وجهڻ به پسند نه ڪندا. پڙهندڙ سمجهندا ته هي مضمون شايد ڪنهن هڪ خاص گروهه يا هڪ خاص طبقي لاءِ لکيو ويو آهي، ۽ عوام جو اُن سان ڪو به واسطو نه آهي. حقيقت ۾ ابتدائي تعليم جي هر اُستاد کان وٺي، هر اديب، شاعر ۽ هر عالم کي هن علم جي ڄاڻ هئڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته اسان جي ٻوليءَ جو علمي ۽ وڳيانڪ مطالعو ته اڃا شروع ئي نه ٿيو آهي. هرڪو سنڌي، پنهنجيءَ تقرير ۾ ته اهائي دعويٰ ڪندو آهي ته هو وڏو زباندان آهي، ۽ هو ئي لسانيات جي علم ۾ ودوان آهي، پر منهنجيءَ نظر ۾ اُن صاحب جي اها دعويٰ فقط هڪ خوش فهمي آهي. علم وارا ۽ ڄاڻو ماڻهو اهڙيون ڳالهيون ٻڌي خاموش رهندا آهن.

مون مٿي عرض ڪيو آهي ته هن ڪتاب ۾ ڪن بابن يا ڪن مسئلن کي ڄاڻي وائي شامل نه ڪيو ويو آهي. جڏهن اهي مسئلا حل ڪري هن ڪتاب جي مواد ۾ شامل ڪبا تڏهن سمجهبو ته هن ڪتاب ۾ اها ڪوٽ پرڃي وئي، يا اهو خال پر ٿي ويو، ۽ هيءُ ڪتاب صوتيات جي ڄاڻ لاءِ مڪمل ٿي ويو، جيتوڻيڪ مفهوم ۽ مقصد واري باب جي مطالعي کان پوءِ، مذڪوره ڪوٽ، پڙهندڙن کي پاڻيهي نظر ايندي تاهه هت اشاري طور انهن جي فهرست ڏجي ٿي:

آوازن جا ميل جوڙ (junctions)، ’ادغام يا سنڌي‘ (assimilation)، آوازن ۾ چانٽ/چانتي (elision)، ’صوتياتي تبديل‘ (phonetic changes)، ’جهيلار‘ (intonation)، ’پڊ جي ورهاست‘ (syllabic division)، آوازن جو ڪارج، ’گڏيل آواز‘ ۽ ’پڊ تي زور‘ وغيره. مذڪور مسئلن مان، آوازن ۾ چانٽ/چانتي، ’سنڌي‘، ’صوتياتي تبديل‘، ’جهيلار‘، آوازن جو ڪارج، جهڙن عنوانن جو واسطو ويا ڪرڻ سان وڌيڪ آهي. انهيءَ ڪري انهن موضوعن تي ڌار ڌار باب، منهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس‘ ۾ شامل ڪيا ويا آهن. اهو مواد پڙهندڙن جي ڪجهه قدر پياس پوري ڪندو، پر هي ڪتاب تعليمي ماهرن، خاص طور انهن ماهرن جو ضرور ڌيان ڇڪائيندو جيڪي سنڌي ويا ڪرڻ جي اڀياس ۾ دلچسپي رکن ٿا.

آءٌ رب العزت جي حضور ۾ سر جهڪائي، سندس شڪرانا ادا ٿو ڪريان، جنهن جي ڪرم سان هي ڪتاب پڙهندڙن جي هٿن تائين پهتو آهي. آءٌ پنهنجي شفيق استاد ۽ رهبر، پروفيسر علي نواز خان جتوئيءَ جو ٿورائتو آهيان، جنهن هن ڪتاب ۾ صاف ڪيل ڪن مسئلن جي باري ۾ خيالن جي ڏي-وٺ ڪرڻ جي اجازت ڏني. ڪيترائي اهڙا حل ۽ نتيجا آهن جيڪي ساڻن ڪيل گفتگو دوران صاف ٿيا. آءٌ سندن انهيءَ ڪري به شڪرگذار آهيان جو پاڻ هن ڪتاب جو تعارف لکيو اٿن.

ٻين ڪهڙن ڪهڙن پيارن جا ٿورا مڃيان. ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل فني اصطلاحن جي 'لڙهي' گواهه آهي ته اهو ڪم مون اڪيلي جو نه آهي پر اُن ۾ گهڻن ئي سڃڻن ۽ ساٿين جو حصو آهي. انهن مان مرحوم گل نصرپوريءَ، ڪلاس ۾ بحث دوران ڪي فني اصطلاح ٻڌايا، سنڌ جي برک تعليمي ماهر، محترم رحيم بخش ميمڻ، سابق ڊائريڪٽر ايجوڪيشن سنڌ، به هن ڏس ۾ پنهنجو پال پلايو ۽ ڪن لفظن لاءِ موزون نعم البدل ٻڌايا. آءٌ پنهنجي نياڻيءَ، سلطانه خواجه جو به ٿورائتو آهيان جنهن هن ڪتاب جي مسودي جي نقل ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. اُميد ته سنڌ جا اُستاد ۽ عام ماڻهو هن ڪتاب مان فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي
خواجه غلام علي الانا

حيدرآباد (سنڌ)
5-6-1967ع

ٻئي ڇاپي جو مهاڳ

1. علم اللسان، انسان ذات جي ٻولين جي اڀياس ۽ انهن جي چنڊ ڇاڻ جو علم آهي. هي اهو علم آهي، جيڪو ٻولين جي آوازن، آوازي سٿائن، آوازي ميلن ۽ ميڙن، صوتين، صرفين، فقرن، لفظن ۽ جملن جي سٿاء، ترتيب، يعني صوتي، صرفي، نحوي ساخت ۽ رچنا ۽ معنوي اصولن بابت ڄاڻ مهيا ڪري ٿو. مطلب ته ڪنهن به هڪ ٻوليءَ يا دنيا جي ڌار ڌار ٻولين جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سرشتي ۽ نظام جي مطالعي کي ’علم اللسان‘ چئبو آهي. علم اللسان، ڪنهن به ٻوليءَ جي آوازن، انهن (آوازن) جي لسانياتي اصولن موجب مقرر تنظيم، ساخت ۽ سٿاء جي، اهل زبان توڙي ڌارين ماڻهن لاءِ هڪ تشريح آهي. علم اللسان، ڪنهن به ٻوليءَ جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سٿاء جو هڪ علمي ۽ سائنسي بيان آهي. مطلب ته ڪنهن به هڪ ٻوليءَ يا دنيا جي ڌار ڌار ٻولين جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سرشتي ۽ نظام جي مطالعي کي ’علم اللسان‘ چئبو آهي.

2. صوتيات، علم اللسان جي هڪ شاخ آهي، جنهن کي برطانيه جي هڪ مشهور ماهر لسانيات، ’فرٿ‘ (Firth)، ڳالهائڻ جي آوازن جو علم، سڏيو آهي. هن علم (صوتيات) جي مدد سان، ڪنهن به ٻوليءَ جي هر هڪ آواز ۽ انهن آوازن جي مخرجن يعني ’نقط ادا‘ (points of articulation) جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. صوتيات جي ذريعي خبر پوي ٿي ته انساني ٻولين جي آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا عضوا ڪم ڪن ٿا ۽ انهن عضون جي عمل جو ڍنگ ڪهڙو هوندو آهي؟

3. صوتيات جو علم، 'صوت' (sound) ۽ 'صوتيه' (phoneme)، 'صرف' (morph) ۽ 'صرفيه' (morpheme) جي بيان، ٻوليءَ اندر لفظن ۾ انهن جي تقسيم وغيره جي تشريح ڪري ٿو. ڪو به شخص، پنهنجي مادري ٻوليءَ ۾، ڪيترو به ماهر ڇو نه هجي، پر هي علم (صوتيات) اُن جي ڄاڻ ۽ مطالعي ۾ اُن جي مدد ڪري ٿو، ۽ اُن ۾ اضافو آڻي ٿو. مثال طور، لسانيات جي مطالعي کان اڳ، جيڪڏهن ڪنهن اهل زبان کان پڇجي ته 'سندس' لفظ جي پهرئين آواز [س] ۽ پوئين آواز [س] ۾، لسانيات جي لحاظ کان ڪهڙو فرق آهي، ته هو علم اللسان جي اصولن موجب، ان سوال جو صحيح جواب ڏيئي نه سگهندو، يا جيڪڏهن اُن کان پڇجي ته سنڌي صوتيات موجب [س] ۽ [پ] آوازن ۾ ڪهڙو فرق آهي، يا اِهي ٻئي آواز، آوازن جي ڪهڙن قسمن ۽ گروهن سان واسطو رکن ٿا، ته هو انهن سوالن جا، علم اللسان جي اصولن موجب، صحيح جواب ڏيئي نه سگهندو. علم اللسان جو اڀياس، انهن ۽ اهڙن ٻين سڀني سوالن جا صحيح جواب ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو آهي.

4. علم اللسان جي اڀياس کان پوءِ، هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ٻولين جي مائٽيءَ يا خانداني نسبت ۽ ميل جهول جي باري ۾ کوجنا ڪرڻ ۾ به مدد ملي ٿي، ۽ ڪنهن به ٻوليءَ جي بڻ بنياد، يا ڪنهن به ٻوليءَ جي ساڳئي خاندان جي، ٻن يا وڌيڪ شاخن جي وچ ۾ مٿي مائٽيءَ ۽ هڪ جهڙائيءَ جي باري ۾ ڪا صحيح راءِ ڏيئي سگهجي ٿي. هن علم جي مدد سان، ڪنهن به ٻوليءَ يا ڪن به ٻولين جي آوازن جي تاريخي ارتقا ۽ اُن ارتقا دوران، ڪنهن آواز/ آوازن جي اوسر جي تاريخ بيان ڪري سگهجي ٿي. علم اللسان جي اڀياس جي مدد سان، آوازن جي سٽاءَ ۽ ساخت کان سواءِ، آوازن جي هڪ خصوصيت يعني 'سنڌي'

(assimilation) جي اصولن، قانونن، صوتي، صرفي ۽ معنوي تبديلين جا نشان ۽ اُهيڃاڻ به سڃاڻي سگهجن ٿا، جيڪي ڪنهن به ٻوليءَ جي ماضيءَ جي تاريخ ۽ ارتقا جي مطالعي لاءِ نهايت ئي ضروري هوندا آهن.

5. علم اللسان (عام لسانيات) ۽ فلالاجيءَ (Philology) به جدا جدا شعبا آهن. انهن جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي، تنهن کي اسان جي ماهرن اڃا سمجهيو ئي نه آهي. اُهي ماهر، ’علم اللسان‘ (Linguistics) کي ’فلالاجي‘ (Philology) ئي سمجهن ٿا، پر دراصل علم اللسان جو دائرو، فلالاجيءَ جي پيٽ ۾ گهڻو وسيع آهي. فلالاجي، پراڻين لکيل ٻولين، انهن ٻولين جي لفظن توڙي جملن، انهن جي پراڻي تاريخ، يعني انهن جي ماضيءَ جي مطالعي، انهن جي باري ۾ کوجنا ۽ انهن جي ڄاڻڻ جي سلسلي ۾ مدد ڪري ٿي. فلالاجي، دراصل، علم اللسان جو هڪ شعبو آهي، يعني ’تاريخي لسانيات‘ (Historical Linguistics) جي هڪ شاخ آهي، جيڪا روزمره واريءَ ٻوليءَ جي جديد (صوتي، صرفي، نحوي ۽ معنوي، ڇنڊ ڇاڻ لاءِ ’بي پهچ‘ ۽ ’بيوس‘ هوندي آهي.

6. دراصل علم اللسان جا جديد اصول ۽ قاعدا ئي آهن، جن جي مدد سان، روزمره واريءَ ڪنهن به ٻوليءَ جي لغوي خزاني مان، ’ڌارين‘ (پاڙي وارين يا پراڻين) ٻولين مان اُڌارڻ ورتل لفظن کي ڌار ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن به ٻوليءَ جي پنهنجن لفظن جي ’نجي ڌن‘ جي اڀياس ۽ ڇنڊ ڇاڻ جي خبر تڏهن پئجي سگهندي، جڏهن اُن مان ’ڌارين‘ يعني ’اُڌارڻ ورتل لفظن‘ کي ڌار ڪري، باقي بچيل ’ڏيسي‘ لفظن جو تجزيو ڪري سگهجي ٿو.

(الف) ڪن به ٻولين ۾، ’ڌارين لفظن جي مواد جو مطالعو‘ هڪ ڌار موضوع آهي، ڇاڪاڻ ته هرڪا سڌريل ٻولي، ڌارين لفظن يعني اُڌارڻ ورتل لفظن کي، پنهنجيءَ سٽاءَ موجب

ڦيرائي، انهن کي پاڻ ۾ ’جذب ڪرڻ جي لائق‘ بنائي ڇڏيندي آهي. (ب) علم اللسان جي جديد اصولن جي روشنيءَ ۾، ٻولين جي صوتيات ۽ وياڪرڻ (صرفي ۽ نحوي حصو) جو مطالعو دلچسپيءَ وارو هوندو آهي، پر هن قسم جي مطالعي ۾، وياڪرڻ جا پراڻا اصول توڙي فلاحي قاصر رهجي وڃن. هن قسم جي مطالعي ۾، علم اللسان جا فقط جديد اصول ۽ قانون ئي صحيح طرح سان مدد ڪري سگهن ٿا.

7. (الف) 2007ع ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ جي عنوان سان، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، منهنجي ساٿيءَ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جو ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ هن صاحب ڌار ڌار موضوعن تي ڇپيل، سندس پراڻن مقالن ۽ مضمونن جو هڪ چرٻو پيش ڪيو آهي. مون کي اهو ڪتاب پڙهي ڏاڍي حيراني ٿي ته ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، صفحي 34 تي 1974ع ۾ ڇپيل منهنجيءَ پراڻي راءِ کي، سواءِ ڪنهن تبديليءَ جي، پنهنجي هن ڪتاب ۾ ڏهرايو آهي، جيتوڻيڪ هن موضوع تي، 1974ع کان پوءِ، منهنجا ڇهه ڪتاب ۽ ڪن ٻين ڪتابن جا مهاڳ پڻ شايع ٿيا آهن، جن ۾ مون وڌيڪ تحقيق کان پوءِ، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ پنهنجي نئين راءِ واضح طور ڏني آهي. منهنجا اهي ڇپيل ڪتاب ۽ مهاڳ هيٺ موجب آهن:

- (1) سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان پهريون ڀيرو 1987ع ۾ شايع ٿيو هو. هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 2005ع ۾ شايع ٿيو آهي.
- (2) An Introduction to Sindhi Literature- هي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1991ع ۾ شايع ڪيو ويو هو.

-Papers on Sindhi Language and Linguistics (3)

هي ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان 1998ع ۾ شايع ڪيو ويو.

Origin and Growth of Sindhi Language (4) - هي

ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان 2002ع ۾ شايع ڪيو ويو هو.

(5) سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد- هن ڪتاب جو ٻيون ڇاپو،

سنڌيڪا اڪيڊميءَ طرفان سال 2004ع ۾ شايع ڪيو ويو.

(6) سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا- هي ڪتاب سنڌي لئنگئيج

اٿارٽيءَ، پنج سال ڪولڊ اسٽور ۾ رکڻ کان پوءِ ڪڍي، سال

2006ع ۾ شايع ڪيو.

(7) برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو-

هي ڪتاب جڳ مشهور ماهر، سر گريئرسن جي ڪتاب

Lingustic Survey of India, Vol. Viii Part-I جو ترجمو

آهي. اهو ترجمو محترم ڊاڪٽر فهميده حسين ڪيو هو. هي

ڪتاب سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ سال 2000ع ۾ شايع ڪيو. هن

ڪتاب جو مهاڳ منهنجو لکيل آهي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ

بنياد جي باري ۾ منهنجي نئين راءِ واضح طور ڏنل آهي.

(ب) ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، منهنجن انهن ڪتابن ۾

’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ ڏنل منهنجي راءِ، يقيناً

پڙهي هوندي. انهيءَ هوندي به (الاجي ڪهڙي سبب جي ڪري،

جنهن جي ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب کي ئي خبر هوندي)، 2007ع

۾ پنهنجي ڇپيل ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ ۾ صفحي

34 تي منهنجي 1974ع ۾ ڇپيل راءِ کي ڏهرائڻ ۽ نئين راءِ کي

نظر انداز ڪرڻ جو ڊاڪٽر جوڻيجي جو مقصد ڇا آهي؟ اهو ڊاڪٽر

جوڻيجو صاحب ئي ٻڌائي سگهي ٿو.

(ت) 1992ع ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جو محاورو‘ جي عنوان سان، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جو هڪ مقالو، مهراڻ رسالي جي 1992/3ع واري نمبر ۾، صفحي 134 کان صفحي 143 تائين شايع ٿيو هو. ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جي انهيءَ مقالي جي جواب ۾ منهنجو مقالو، مهراڻ رسالي جي 1992/4ع واري نمبر ۾ شايع ٿيو هو. منهنجي جوابي مقالي جو عنوان هو: ’سنڌي ٻوليءَ جو محاورو مقالي ۾ پيدا ڪيل غلط فهمين متعلق ڪي حقيقتون‘. مون پنهنجي جوابي مقالي ۾، صاف لفظن ۾ عرض ڪيو هو ته:

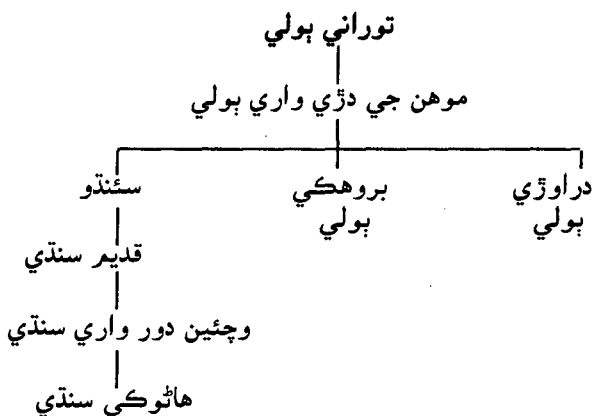
”مون هن وضاحتي مقالي لکڻ جي ضرورت ان ڪري محسوس ڪئي جو، جوڻيجي صاحب، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، جيڪا منهنجي راءِ ڏني آهي تنهن کي آءٌ 1974ع ۾ بدلائي چڪو آهيان. منهنجي اها راءِ، جيئن ڊاڪٽر صاحب طرفان ڏنل حوالي مان ظاهر آهي ته، 1967ع ۾، تماهي مهراڻ رسالي جي نمبر 1967/2ع ۾ صفحي 86 تي ڇپيل آهي. هاڻ سوال هي ٿو پيدا ٿئي ته 1967ع ۾ ڏنل اها راءِ، جيڪا 1974ع ۾ بدلائي وئي هئي، تنهن کي 2007ع ۾ بنياد بنائڻ يا جواز طور پيش ڪرڻ ۾، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جي ڪهڙي مصلحت آهي؟ اڳتي هلي پنهنجي ساڳئي مقالي ۾ مون اهو به عرض ڪيو هو ته: ”آءٌ فقط ايترو عرض ڪندس ته ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي راءِ جي باري ۾، مڪمل مطالعو ڪيو وڃي ها ۽ علم اللسان جي اڀياس جي سلسلي ۾ فقط ترجمي ۽ اڏارن خيالن تي اڏار نه رکي ها.“

(ث) ساڳيءَ طرح، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، منهنجي نئين تحقيق موجب، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾ منهنجيءَ نئين راءِ (2002ع کان 2006ع تائين ڇپيل) کي پڙهڻ بدران، 2007ع ۾ پنهنجي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ ۾، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي راءِ کي ڏهرايو آهي. منهنجي راءِ، جيڪا آءٌ 1987ع ۾ بدلائي چڪو هوس ڊاڪٽر جوڻيجي، ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ ڪتاب ۾، صفحي 34 تي ڏهرايو آهي، جنهن کي مون 1987ع ۾ بدلايو هو، سا هيٺ هوبهو نقل ڪري ڏجي ٿي: ڊاڪٽر جوڻيجو منهنجو پراڻو ساٿي رهيو آهي. مون کي سندس لاءِ هميشه احترام رهيو آهي پر نه ڄاڻي ڪهڙي سبب جي ڪري هر دفعي هو، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾ منهنجي صحيح راءِ ڏيڻ کان ڇو تنائيندو رهيو آهي. 2007ع ۾ ڇپيل سندس ڪتاب ۾، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب منهنجي جيڪا راءِ ڏني آهي اها ڪافي پراڻي آهي. هن اها راءِ، منهنجي 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ تان ڪڍي آهي، جڏهن ته انهيءَ ڪتاب جو ٻيو، نئون ۽ سڌاريل ڇاپو، 2004ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجو رايو، جيڪو هن 2007ع ۾ پنهنجي ڇپيل ڪتاب ۾ ڏهرايو آهي، تنهن جو آءٌ هوبهو نقل هيٺ پيش ڪريان ٿو:

”سنڌ ۾ سنڌي زبان جي بڻ بنياد بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا جو نظريو آهي. هن خاص طور ڊاڪٽر رابرٽ ڪالڊويل جي گرامر جي آڌار تي سنڌيءَ کي غير آريائي زبان قرار ڏنو ۽ انهيءَ آڌار تي ڪالڊويل جي ڪتاب وارا دليل ڏنائين. سندس تحقيق موجب

سنڌيءَ جو شجرو هن ريت ٻيٺو:

(ج) ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب نهايت ئي غير ذميدارانہ راءِ کان ڪم وٺندي اهو لکيو آهي ته ”منهنجو اهو رايو ڊاڪٽر رابرٽ ڪالڊويل جي گرامر تي آڌاريل آهي“، جڏهن ته منهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي 1974ع ۾ ڇپيل، پهرئين ڇاپي ۾، صفحي 117 کان صفحي 121 تي ڏنل بيبليوگرافيءَ ۾ 17 سنڌي ڪتابن، ۽ صفحي 121 کان صفحي 124 تائين ڪُل ملائي 46 انگريزي ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن. جيڪڏهن انهن ڪتابن جي فهرست دهرائبي ته مهاڳ جو مواد وڌي ويندو. انهيءَ ڪري آءٌ اهو وري چونڊس ته جوڻيجي صاحب جي اها راءِ بلڪل غير ذميدارانہ ۽ شخصي نفرت جي بنياد تي ٻڌل آهي، ۽ ائين لکڻ بلڪل غلط آهي ته مون صرف هڪ ڪتاب جي آڌار تي پنهنجو اهو رايو ڏنو آهي.

(i) مون کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن شعبي تي به حيراني ٿي ٿئي، جنهن جي ذميواري آفيسر، بنا پڙهڻ جي، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جيڪي ڪجهه فرمائي ڇڏيو سو سؤ في صد صحيح سمجهي، جيئن جو تئين پنهنجيءَ راءِ بنا،

ٻئي جو لکيل مواد ڇپائي ڇڏيو، جڏهن ته ساڳئي اداري، سال 2006ع ۾، منهنجو ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ به شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ به ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ منهنجو رايو واضح طور ڏنل آهي. منهنجي ان ڪتاب جو مهاڳ سنڌ جي هڪ وڏي ماهر ۽ علم اللسان جي ڄاڻو، محترم سراج الحق ميمڻ لکيو آهي. هاڻي جڏهن ته ساڳئي اداري طرفان ڇپايل ٻن ڪتابن ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ ڌار ڌار رايو ڏنل آهن ته پوءِ اداري کي، پبلشر جي نوٽ ۾ اهڙو اشارو ڏيڻ ڪپندو هو ته جيئن پڙهندڙن کي صحيح معلومات ملي سگهي.

(ii) منهنجي ساڳئي ڪتاب، يعني ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي 2004ع ۾ ڇپيل ٻئي ڇاپي ۾، 215 ۽ 216 صفحن تي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾، ڪافي بحث مباحثي کان پوءِ مون پنهنجيءَ پراڻي راءِ ۾ تبديلي آڻي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ جيڪو رايو ڏنو هو، سو هيٺ نقل ڪري ڏيان ٿو:

”لها هن چوڻ ۾ وڌاءُ ڪونه ٿيندو ته سنڌي ٻولي، آريائي زبانن کان تمام آڳاٽي، موهن جي دڙي واريءَ تهذيب يعني سنڌو-تهذيب جي سڻڌو/سڻڌئي ٻولي آهي، جيڪا موجوده دراوڙي گروهه جي ٻولين، سنڌي ۽ لهندي خاندان وارين ٻولين جو اصلي بڻ بنياد آهي، جيئن روسي، اميريڪي ۽ فنس (Finis) عالمن جو رايو آهي. سڻڌو/سڻڌئي ٻوليءَ تي آرين جي اچڻ کان پوءِ، آريائي ٻولين، راجسٿاني ٻولين، گجراتيءَ، ڪاٺياواڙيءَ، ڪشميريءَ ۽ دardi ٻولين توڙي پراڪرت، پالي ۽ سنسڪرت ٻوليءَ جو به اثر ٿيو آهي. انهن اثرن جي باوجود ۽ هزارين سالن جي عرصي جي گذري وڃڻ کان پوءِ به، سنڌي ٻولي پنهنجي پراڻي ۽

اصلوڪي غير-آريائي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءَ ۾، سواءِ ڪنهن معمولي تبديليءَ جي، ڪابه بنيادي تبديلي ڪانه آندي آهي. البت پراڪرتي ٻولين جي لفظن ۽ ڌاتن جو وڏو ذخيرو، سنڌي زبان ۾ داخل ٿي ويو آهي، ۽ انهن کي موجوده ٻوليءَ ۾ سڃاڻڻ به مشڪل ٿي پيو آهي. ڪيترائي پراڻا مقامي/ديسي لفظ ۽ ڌاتو، متروڪ ٿي ويا آهن ۽ انهن جي جاءِ، نون پراڪرتي ٻولين جي لفظن ۽ ڌاتن والاري آهي، پر انهن اُڌارن (تَتَسَرُ ۽ تَدَيُو) لفظن ۽ ڌاتن جي ڪري، ٻوليءَ جي ڍانچي يا سٽاءَ ۾ ڪو به فرق يا ڦيرو ڪونه آيو آهي، جيئن هن ڪتاب جي پڙهڻ سان، اڳتي

هلي، معلوم ٿيندو“ (ص ص 215 ۽ 216)

(iii) ساڳيءَ طرح منهنجي ٻئي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ جيڪو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان، سال 2006ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي، اُن جي صفحي 36 تي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ مون جيڪي ڪجهه عرض ڪيو آهي، سو هوبهو هيٺ پيش ڪريان ٿو:

”دراصل جواب طلب نقطو هي آهي ته ڇا اهو صحيح آهي ته سنڌي ٻولي، سنسڪرت مان، پراڪرت، پاليءَ، شؤرسينيءَ ۽ وراڇڊ اڀرنش جي ذريعي، يارهين صدي عيسويءَ ڌاري، ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي هئي؟ هن سوال جا ٻه حصا آهن. پهريون حصو هي آهي ته ڇا سنڌي زبان، سنسڪرت جي شاخ آهي، ۽ وراڇڊ اڀرنش مان ڇٽي نڪتي آهي؟ هن سوال جو ٻيو حصو هي آهي ته ڇا، سنڌي ٻولي، يارهين صدي عيسويءَ ڌاري، وراڇڊ اڀرنش کان ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي هئي؟ انهن ٻنهي سوالن جا جواب، جيتوڻيڪ، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ۽ ‘Origin and Growth of Sindhi

Language' ڪتابن ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ انهن ڪتابن ۾ اهو پڻ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي ته سنڌي زبان ڪن صوتي ۽ صوتياتي تبديلين کان سواءِ، اُهاڻي ساڳي زبان آهي جيڪا موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي جاه و جلال وقت به، هن علائقي ۽ هن ماڻھو ۾ رائج هئي، ۽ جيڪا زماني جي تبديلين سان گڏوگڏ، ڌار ڌار حمله آورن ۽ فاتحن جي ٻولين کان اثر وٺندي، پنهنجي لغوي خزاني ۾ واڌارو آڻيندي ۽ پنهنجي قديم صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاءِ ۽ ساخت کي قائم رکندي آئي آهي؛ پر جيستائين موهن جي دڙي واري لکت پڙهي نه وئي آهي، تيستائين اهو چئي نٿو سگهجي ته سنڌو-ماڻھو جي اُن قديم ٻوليءَ جو سٽاءُ ڪهڙو هو، يا اُن ٻوليءَ جو نمونو ڪهڙو هو؟“ (ص 36)

(iv) ساڳيءَ طرح ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ ڪتاب ۾

صفحي 37 تي مون هن طرح به ڄاڻايو آهي:

”اهڙيءَ طرح موهن جي دڙي، مهر ڳڙھ، ڪوٽ ڏجيءَ ۽ آمريءَ جي دڙن جي ڪنڊرن مان جن جن جانورن، پکين، وڻن ٿڻن، گلن ٻوٽن، ٿانون ۽ زيورن وغيره جا نمونا هٿ آيا آهن، انهيءَ ساڳئي ئي نموني جي ٿانون، زيورن ۽ ٻين شين تي اهڙائي چٽ، نقش، شڪليون ۽ صورتون اڄ به ڪڍيون وينديون آهن، جيڪي سنڌو-تهذيب جي هنرن ۽ فنن تي عام طور اڄ به نظر اينديون آهن؛ پر موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي قديم زماني ۽ معاشرن ۾، انهن شين جا نالا ڪهڙا هئا، يا انهن کي ڪهڙن ڪهڙن نالن سان ڪوٺيو ۽ سڃاتو ويندو هو، تنهن جي باري ۾ اڃا تائين ڪوبه پڪو ثبوت ڪونه مليو آهي، جيتوڻيڪ ڊاڪٽر آسڪو پارپولا، سيمو پارپولا، ڊاڪٽر فيئر سروس ۽ ٻين

اسڪئنڊينيويئن، آمريڪي، روسي ۽ ڀارتي عالمن، ڪن شڪلين ۽ صورتن جون پڙهڻيون ڏنيون به آهن، ۽ انهن شڪلين ۽ صورتن جا ڪي ملهه به مقرر ڪيا اٿن. جيڪڏهن انهن ماهرن جون اهي پڙهڻيون ۽ سندن طرفان مقرر ڪيل ملهه، صحيح مڃجن ته پوءِ هيئن چئبو ته موهن جي دڙي ۽ هڙاپا واريءَ سنڌو - تهذيب (سئنڊوئي تهذيب) واري معاشري ۾، ٻولي به ساڳي يعني سئنڊوئي (اڳتي هلي سنڌي) هئي، جنهن جي لغوي خزاني يا لفظن جي ذخيري کي، آرين جي اچڻ ۽ سنڌو-ماثر تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، پراڪرت جي وياڪرڻين، ’ديسي لفظ‘ يعني آرين جي اچڻ کان اڳ واري سنڌو-تهذيب ۾ مستعمل ۽ رائج مقامي ٻوليءَ جا لفظ يا اُن جي ’باقيات‘ سڏيو آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته اِهي، اُهي لفظ آهن جيڪي سنڌو-ماثر جي اصولن ۽ قديم زبان جي باقيات آهن، ۽ اِهي، اُن قديم زبان سان ئي واسطو رکن ٿا. اِهي لفظ (ديسي لفظ)، اُن زبان جا اهڃاڻ ۽ باقيات آهن، جيڪي هزارين سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، هتي جي ماڻهن، پنهنجي روزمره واريءَ ٻوليءَ ۾ جاري رکيا آهن.

ڪاڪو پيرومل، انهن ديسي لفظن جي باري ۾ لکي ٿو ته:

”ديشي يا ديسج (ديس = ڏيهه + ج = جن = چڻ) معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اُهي آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳ ئي، ديس (هندستان) ۾ چالو هئا، پر بنياد سنسڪرت مان نه اٿن. اُهي ڪولن، پوءِ سنٿالن، دراوڙن ۽ ٻين اصولن رهاڪن جي ٻولين مان اُڌارا ورتل ليکجن ٿا“ (ص 37).

(ح) هاڻ پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن ته ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب ڪهڙي سبب جي ڪري، منهنجي 1974ع واريءَ راءِ کي

وري وري پئي ڏهرايو آهي، جنهن کي آءٌ پهرين 1987ع ۾ بدلائي چڪو آهيان. منهنجو اهو بدلايل رايو 1987ع ۾ شايع ٿيل منهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ۽ پوءِ 1991ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل ڪتاب، ‘An Introduction to Sindhi Literature’ ۾، ۽ پوءِ اهو ساڳيو رايو مٿي ڄاڻايل ٻين ڪتابن ۾ به ڏنو هو. اهو ساڳيو رايو تماهي مهراڻ رسالي 1992/2ع واري نمبر ۾، 98 ۽ 100 صفحي تي به ڏنو هئو، جيڪو ڊاڪٽر جوڻيجي يقيناً پڙهيو هوندو، پر اهي رايو پڙهڻ جي باوجود، پاڻ کي وڏو محقق ۽ سنڌي لسانيات جو ماهر ثابت ڪرڻ لاءِ، منهنجي پراڻي راءِ کي وري وري پئي ڏهرايو اٿس ته جيئن هو منهنجيءَ راءِ کي رد ڪرڻ لاءِ ڪو سبب ڏيئي سگهي.

(خ) ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب موجوده وقت، هائر ايجوڪيشن ڪميشن جو، سنڌيونيورسٽيءَ ۾ مقرر ڪيل پروفيسر آهي، ۽ هو يقيناً ايم. فل ۽ پي. ايڇ ڊي جي شاگردن جو تحقيقي رهڻا پڻ هوندو.

(i) ته ڇا، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب، پنهنجن شاگردن کي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾، اڃا تائين منهنجي 1974ع وارو نظريو پڙهائيندو هوندو؟ ڇا اُن سلسلي ۾، هن صاحب 1987ع کان وٺي 2008ع تائين منهنجا ڇپيل مقالا ۽ ڪتاب ڪونه پڙهيا آهن؟ ڇا ڊاڪٽر صاحب کي، ڊاڪٽر ٽرمپ وارو بدليل رايو، سرگريئرسن جي جڳ مشهور ڪتاب Linguistic Survey of India جي پهرئين واليوم جي ڀارت پهرئين (ڇپايل 1927ع) ۾، سنسڪرت جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڏنل رايو اڃا تائين نظر ڪونه آيو آهي؟

(ii) ڇا ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب کي، ڊاڪٽر سُنتي ڪمار چئٽرجيءَ طرفان لکيل سندس ڪتاب: Indo-Aryan and Hindi

۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي بڻ بنياد ۽ پراڪرت ٻولين جي باري ۾ ڊاڪٽر چئٽرجيءَ جي ڏنل ڄاڻايل، راءِ ڇو نظر نه آئي آهي؟ ڇا ڊاڪٽر جوڻيجي منهنجن ڪتابن ۾ سنڌيءَ ۽ دراوڙي ٻولين جي وچ ۾ صوتي، صرفي، نحوي بناوتن ۽ خاص ڪري ضميري پڇاڙين جي حوالي سان ڏنل مثال غور سان پڙهيا نه آهن؟ اهڙيءَ طرح انهن ڪتابن ۾، سنسڪرت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي وچ ۾ صوتي، صرفي ۽ نحوي هڪجهڙائي نه هجڻ لاءِ منهنجا ڏنل دليل، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب کي ڇو نٿا اٿڻ؟

ڪن به ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ، انهن ٻولين جو لفظي خزانو نه، پر ٻولين جي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي ساخت جي هڪجهڙائيءَ جو مطالعو ڪرڻ ضروري هوندو آهي.

8. حيرانيءَ جي ڳالهه هيءَ به آهي ته ڊاڪٽر موصوف کي، منهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي 1974ع ۾ ڇپيل، پهرئين ڇاپي ۾، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد لاءِ ڏنل چارٽ ته نظر اچي ويو، پر ساڳئي ڪتاب جي 2004ع ۾ سڌاريل ۽ وڌايل ٻئي ڇاپي ۾، صفحي 301 تي، منهنجو نئون ۽ منهنجي نئين نظريي لاءِ ڏنل دليل وارو چارٽ کيس ڇو نظر ڪونه آيو؟

9. فقط اها دعوى ڪرڻ ته مون (ڊاڪٽر الانا) کي سنسڪرت ٻولي نٿي اچي، انهيءَ ڪري هن موضوع تي مون کي ڪنهن به راءِ ڏيڻ جو ڪوبه حق نه آهي، ته پوءِ ڊاڪٽر جوڻيجو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، پرم ابڀچنداڻي، پروفيسر پوپٽي هيراننداڻيءَ ۽ بزرگ شري جيرامداس دولترام لاءِ ڪهڙي فتوى ڏيندو، جن کي به سنسڪرت ڪانه ايندي آهي/هئي.

10. ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب مهرباني ڪري ڊاڪٽر ترمپ جي ’سنڌي گرامر‘ جو مقدمو پڙهي. ڊاڪٽر ترمپ اهو بزرگ هو، جنهن سڀ کان پهرين اها دعوى ڪئي ته ”سنڌي ٻولي سنسڪرت

مان، اپيرنش جي وسيلي نڪتي آهي.“ پنهنجي انهيءَ ساڳئي ڪتاب جي مقدمي ۾، صفحي 11 تي ڊاڪٽر ٽرمپ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ’ديشيہ لفظن‘ جو وڏو ذخيرو ڏسي، اها راءِ ڏني ته: ”سنڌي ٻولي هڪ خودمختيار ٻولي آهي، جنهن جو واسطو تاتار خاندان جي ڪنهن ٻوليءَ سان ٿي سگهي ٿو.“

ڊاڪٽر ٽرمپ ته سنسڪرت ڄاڻندو هو. پوءِ به هن پنهنجيءَ پهرينءَ راءِ، جنهن موجب چيو ته: ”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتي آهي ۽ وراڇڊ اپيرش جي شاخ آهي“، پوءِ هن پنهنجيءَ راءِ کي ڇو بدلايو، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي غير آريائي ٻولي ڇو سڏيو آهي؟

11. ماهر ڄاڻن ٿا ته ڪنهن به تحقيق ۾، نئين سوچ ۽ تبديليءَ کان پوءِ محقق، پنهنجي راءِ تبديل ڪندا رهندا آهن. اهو ڪو عيب ڪونهي، پر جيڪڏهن محقق، پنهنجي راءِ ڪنهن غلط طريقي ۽ پنهنجي من پسند فيصلي موجب، پڙهندڙن تي مسلط ڪرڻ چاهيندو هجي ته پوءِ ضروري نه آهي ته سندس اها راءِ قبول ڪجي. ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب کي اها هام هڻڻ نه گهرجي ته هن هاڻ سنسڪرت ٻولي سڳي ورتي آهي ۽ هاڻ هو سنسڪرت ٻوليءَ جو ماهر بڻجي ويو آهي. گهر ويني سنسڪرت، گريڪ يا لئٽن جهڙيون ڪلاسيڪل ٻولين جي سڳي وڃڻ جي هام هڻندڙ، پاڻ کي ته خوش فهميءَ ۾ رکي سگهن ٿا، پر علم اللسان جي شاگردن کي مڃائي نٿا سگهن.

هن مهاڳ ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ڪتاب جو ٻيو ڇاپو، جيڪو سنڌيڪا اڪيڊميءَ 2004ع ۾ شايع ڪيو آهي، اُن جي صفحي 310 جي حوالي سان پنهنجو بدلايل رايو هيٺ ٻيهر پيش ڪريان ٿو ته جيئن اهو واضح ٿئي ته مون 1974ع ۾ ڏنل راءِ ۾ اڳتي هلي وڏي تبديلي ڪئي آهي. منهنجي هن بدلايل راءِ لاءِ مون اهو واضح لفظن ۾ لکيو آهي ته ”سنڌي، سنڌو ماڻھو جي هڪ قديم ٻولي آهي، جنهن جون پاڙون سنڌو-ماڻھو واريءَ تهذيب ۾ ڪتل آهن. اها ٻولي سنسڪرت ٻوليءَ کان هزارين سال اڳاٽي ۽ غير آريائي

ٻولي آهي، ۽ جيڪا ويدن واريءَ ٻوليءَ کان به گهڻي اڳاڻي آهي.“
 12. (الف) ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، پنهنجي ڪتاب،
 ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ ۾ صفحي 34 ۽ 35 تي، هڪ ٻئي
 نقطي طرف به پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي. ڊاڪٽر جوڻيجو
 صاحب لکي ٿو ته:

”ماهرن جي هنن چئن اصل نسل وارن نظرين مان ڪنهن
 کي به رد ڪرڻ جي حيثيت ۾ نه آهيان. منهنجا ڪي دليل هن
 ريت آهن ته ماهرن کي متعلقه ٻوليون مڪمل طور اچڻ ڪپن. هتي
سڄو مٿس سنسڪرت جي سرتي متل آهي ته پيٽ لاءِ سنسڪرت
اچڻ ڪپي. ڪتابن مان لفظ، عدد ۽ جملا نقل ڪري ڏيڻ سان
 ڳالهه اڌوري رهندي؛ جي قبول آهي ته به سنسڪرت، جي رد آهي
 ته به سنسڪرت! جي ماءُ آهي ته به سنسڪرت، جي ڌيءُ آهي ته
 به سنسڪرت، ۽ وري پيٽ به ويڃاري سنسڪرت!“

(ب) ڊاڪٽر جوڻيجو اڳتي لکي ٿو ته ”آءٌ سنسڪرت کي
 اکيون بند ڪري، ٻولين جي ماءُ سڏڻ نٿو گهران، پر قبول ڪرڻ نه
 ڪرڻ لاءِ، اهڙن دليلن جي گذارش ڪريان ٿو ته هر صورت ۾
سنسڪرت هڪ مٿل زبان ٿي سهي، ڪا ڳالهه وڻوڪ سان چئي
سگهجي. سنسڪرت لپيءَ سميت سڪڻ کان پوءِ پنهنجا ڪجهه تاثرات
مثالن جي صورت ۾ ڏيئي، آءٌ هن باب جي پڄاڻيءَ تي اڃان ٿو:

(ت) ٻولين ۾ اسمن (Nouns) جي ڏي وٺ گهڻي کان
 گهڻي ٿئي ٿي. اثر ۽ رابطي (Language in contact) جي
 ڪري، اهڙا اثر وڌندڙ انگريزي لفظ آهن: ٽيبل، گلاس،
 مئجسٽريٽ، جج، ايڊووڪيٽ، اپيل، سمريءَ سميت اسم وٺي
 چڪا آهيون. اها ڳالهه فطري آهي. سنسڪرت ۽ اُن جي عروج وارا
 به ڪي اسم، سنڌيءَ ۾ آهن“ (ص ص 34 ۽ 35)

”سنسڪرت يا دراوڙي زبانن جي ڄاڻ کان سواءِ، سنڌيءَ
 يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڪابه راءِ ڏيڻ جو،
 اُن ماڻهوءَ کي حق نٿو پهچي جيڪو اهي ٻوليون نٿو ڄاڻي.“

13. ڊاڪٽر مرليٽر جيٽلي صاحب جي انهيءَ ساڳئي اعتراض (مهراڻ رسالي ۾ ڇپيل انٽرويو ۾) جو جواب مون، سماهي مهراڻ 1992/4ع واري نمبر ۾ ڇپيل، منهنجي راءِ ۾، ڏنو هو، جيڪو ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب ضرور پڙهيو هوندو. اهو ساڳيو اعتراض، جوڻيجي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان 2007ع ۾ ڪوٺايل، 'شيخ اياز ادبي ڪانفرنس' ۾، پنهنجي مقالي ۾ به ڪيو هو. مون اتي به جوڻيجي صاحب جي اعتراض جي جواب ۾ عرض ڪيو هو ته "اهو ضروري نه آهي ته ڪن به ٻن يا وڌيڪ ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ سنسڪرت وغيره ٻولين جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي. اهڙيءَ پيٽ ڪندڙ ماهر کي Philologist چئبو آهي. جديد لسانيات جي اصولن موجب، ٻولين جي تقابلي اڀياس لاءِ، ٻولين جي لسانياتي اصولن ۽ قاعدن جي ڄاڻ لاءِ يعني عام لسانيات (General Linguistic) جي ڄاڻ هئڻ ضروري هوندي آهي ۽ نه ڪن ٻولين جي لفظن ڄاڻ. عام لسانيات (General Linguistics) ۽ 'فلاڳي' (Philology) به اهڙا فني لفظ آهن جن جي معنيٰ، مفهوم ۽ ڪارج ۾ وڏو فرق آهي. اڳ ۾ چيو ويو آهي ته philologist ٻولين جو ڄاڻو هوندو آهي پر جديد لسانيات جي اصولن موجب، ٻولين جا عام لسانياتي اصول، جن ۾ صوتيات، صوتياتي ساخت ۽ رچنا، صوتياتي نظام، انهن ٻولين (جن جي پيٽ ڪئي ويندي آهي) جي صرف ۽ نحو وغيره جي ساخت جي جديد لسانياتي اصولن موجب ڄاڻ ۽ انهن جي ڄاڻ لاءِ تربيت، پيٽ ڪندڙ لاءِ ضروري هوندي آهي، ۽ ڪنهن به پيٽ ڪندڙ کي انهن اصولن کان واقف هجڻ اُن لاءِ لازمي هوندو آهي. اهو ضروري نه آهي، ته سنڌي ۽ سنسڪرت، سنسڪرت ۽ لهندا، يا سنسڪرت ۽ سرائڪي ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ، جديد لسانيات جي ڪنهن به تربيت يافتہ ماڻهوءَ کي، سنسڪرت ٻوليءَ جي ڄاڻ هجي. جن به ماهرن، سنسڪرت ٻوليءَ جو، جديد عام لسانيات جي اصولن موجب، جائزو ورتو آهي،

ان جائزي جي مدد سان، 'سنڌي لسانيات' جو ڪو به تربيت يافتہ ڄاڻو، سنسڪرت ۽ سنڌيءَ جو تقابلي مطالعو، 'تقابلي لسانيات' (Comparative Linguistics) جي مقرر ڪيل اصولن موجب ڪري سگهي ٿو، جنهن لاءِ ڪنهن به philologist کي اعتراض هجڻ نه گهرجي. اهو عام ۽ ڀلي ٿيل اصول آهي. مون S.O.A.S جي ماهر پروفيسرن وٽ اهي اصول پڙهيا آهن ۽ سکيا آھن.

14(الف) آءُ اهو قبول ٿو ڪريان ته آءُ سنسڪرت ۽ دراوڙي ٻولين جو philologist نه آهيان، پر ڀارت جي هڪ مشهور سنڌي ودوان ۽ پوني يونيورسٽيءَ جي لسانيات واري انسٽيٽيوٽ جي هڪ مشهور ماهر ۽ لسانيات جي پروفيسر، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ۾، 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي سلسلي ۾، ڏنل منهنجي راءِ کي قبول ڪيو هو ۽ ساراهيو به هو. پروفيسر گدواڻيءَ، 15 جون 1983ع ۾ مون کي ان سلسلي ۾ خط به لکيو هو. پنهنجي ان خط ۾، ڊاڪٽر گدواڻيءَ منهنجي مذڪوره ڪتاب (سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد) جي باري ۾ مون کي پنهنجي راءِ به موڪلي هئي. ڊاڪٽر گدواڻيءَ جو اهو خط مون، مهراڻ رسالي جي 1992/4ع واري نمبر ۾، ڊاڪٽر جيتلي ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي مطالعي لاءِ، منهنجي جوابي مقالي ۾ شايع به ڪرايو هو. ان وقت ڊاڪٽر گدواڻي زندهه هو. پروفيسر ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، منهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ۾ منهنجي ڏنل راءِ جي حمايت ۾ لکيو هو ته:

”مون ته 1980ع ۾ مئسور ۾، جتي 'سينٽرل انسٽيٽيوٽ آف انڊين لئنگئيجز' آهي، اُتي دراوڙي ٻولين جي ودوانن اڳيان، ۽ 1981ع ۾، مارچ ۾، اُنا ملائي يونيورسٽيءَ ۾، جتي 'Centre for Advanced Study in Dravidian Linguistics' آهي،

اتي اٽڪل 150 دراوڙي ٻولين جي ودوانن اڳيان، سندن خاص نيند تي وڃي، پنهنجو مقالو پيش ڪيو. ويچارن جي ڪافي ڏي-وٺ ٿي، پر هڪ حقيقت آهي ته مقالو قبول ٿيو. هن وقت ڪوشش اها آهي ته مان مقالي جو پهريون واليوم جلد شايع ڪرايان. ٻيو واليوم Morphology ۽ ٽيون واليوم Syntax تي ٿيندو.

ها! مهربان سائين، توهان جو ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڏٺو اٿم؛ وشواس سان چئي سگهان ٿو ته منهنجو مقالو منهنجي شخصي ڪوشش ۽ ڪشالي جو نتيجو آهي. اهو coincidence آهي ته سنڌ ۽ هند جي ٻن linguists، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد تي، ساڳئي نظريي کان سوچيو آهي. توهان جو ڪم پهرين شايع ٿيو، ان جو شرف توهان کي ضرور ملندو. دراصل ان سبب ئي، هيءَ چئي لکڻ سمجهو ته جڻ هڪ نموني مجبور ٿي ڪيو.

”هن چئيءَ لکڻ جو مقصد فقط اهو آهي ته توهين ۽ مان، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد کي، ڪنهن حد تائين ساڳيو ٿا مڃون، ان ڪري وقت بوقت هڪ ٻئي سان ويچارن جي ڏي-وٺ ڪندا رهون، ۽ موقعو ملڻ تي روبرو ملاقات ٿي سگهي ته ان لاءِ هٿ پير هلائيندا رهون.“

(ب) اهڙيءَ طرح پروفيسر ڊاڪٽر گدواڻي صاحب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيندڙ رسالي، 'سنڌي ادب' جي جلد 12، نمبر 1994/2ع ۾ صفحي 49 تي، سندس ڇپيل مقالي ۾، ڪجهه ويچار هنن لفظن ۾ ونديا هئا. ان مقالي جو عنوان آهي: 'سنڌڪي ۽ دراوڙي شخصي نالن ۾ هڪ جهڙايون ۽ مينگهڙا شخصي نالا'. هو لکي ٿو ته:

”وقت بوقت ودوانن، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهه دراوڙي اثرن جي باري ۾، ڌيان ڀري چڪا آهن. انهن ۾ خاص ڪري پيرو مل آڏواڻيءَ، 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ۾ سنڌيءَ جي اڀياسا (dialect)، لاڙيءَ تي دراوڙي اثر (ص 125) ۾ ان ڳالهه ڏانهن

ڌيان ڇڪايو آهي، پر ان ڏس ۾ وڏي ۾ وڏو عالماڻو ۽ پهريون وڳيانڪ (scientific) يوگدان (contribution) آهي، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جو ’سنڌيءَ جو بڻ بنياد‘. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب پراڻن مثالن جي مدد سان، هڪ عالمائي سند پيش ڪئي آهي“ (ص 49).

(ت) ڊاڪٽر گدواڻي صاحب جي هن راءِ کان پوءِ، مون کي ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب جي سرٽيفڪيٽ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. يقيناً ڊاڪٽر جوڻيجو، ڊاڪٽر گدواڻيءَ جي مقابلي ۾، علم اللسان (Linguistics) جي سلسلي ۾ ڪا به ’سند‘ نٿو رکي، ڇاڪاڻ ته ڊاڪٽر گدواڻي، پوني يونيورسٽيءَ ۾ جديد لسانيات جو پروفيسر هو. هو، سنڌ ۽ ڀارت ۾ لسانيات جي ماهرن وٽ وڏي عزت رکندو هو.

15. علم اللسان هڪ جديد سائنس آهي. اُن جي باري ۾ ڪا به صحيح راءِ اهو شخص ڏيئي سگهندو جنهن هن علم ۾، ماهر اُستادن وٽ، تربيت حاصل ڪئي هوندي؛ ان شخص، جديد لسانيات ۾ هڪ تربيت يافته پروفيسر جي حيثيت ۾، اُن ماڻهوءَ جي حيثيت اهڙي آهي جهڙي هڪ قابل ’تارو‘ ماڻهوءَ جي. اهڙو ماڻهو علم جي درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي، اُن جي خطرناڪ لهرن جي پرواهه نه ڪري، آسانيءَ سان اهو درياءَ تري ٻئي پار پهچي ويندو آهي، پر ’اڻ تارو‘ ماڻهو اهڙو جوکائو ڪم نه ڪري ته بهتر، نه ته هو درياءَ جي دهشت سبب، اُن جي لهرن ۾ ئي لڙي ويندو.

16. (الف) ’سنڌي صوتيات‘ ڪتاب جو هي ٻيو ڇاپو آهي، جنهن ۾ مون، اُن جي پهرئين ڇاپي ۾، صوتيات جي باري ۾ رهجي ويل سڀني مضمونن جو اڀياس شامل ڪيو آهي. اهي رهجي ويل مضمون هي آهن:

(1) چوٿن گهڻن سرن (انوناسڪ/Short nasal vowels) [اُن، اِن ۽ اُن] جو ڌماڪيدار وينجنن سان گڏيل اُچار کان پوءِ،

- گھڻن وينجنن (nasal consonants) جي صورت ۾ بدلجڻ.
- (2) لفظن ۽ اُنهن جي پڊن (syllables) اندر ڪم آيل سرن ۽ وينجنن جي ميل جو اڀياس.
- (3) سنڌي صوتياتي نظام موجب ’شد‘ (gemination) جو استعمال.
- (4) وسرگ وينجنن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس.
- (5) سنڌي صوتياتي نظام موجب ’همزي‘ (ء) جو اڀياس، ۽
- (6) علم صوتيات ۾ ادغام/سنڌي (assimilation) جو اڀياس.
- (ب) هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو، اڄ کان ايڪيٽاليه سال اڳ يعني 1967ع ۾، ادبيات پبليڪيشن طرفان شايع ڪيو ويو هو. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ سنڌ ته ڇا پر پوري پاڪستان ۾ لسانيات جو جديد علم اڃا سرجيوئي مس هو. آءٌ، آگسٽ 1963ع ۾، هن علم يعني ’عام لسانيات ۽ صوتيات‘ (General Linguistics and Phonetics) ۾، لنڊن يونيورسٽي جي جڳ مشهور اداري، ”School of Oriental and African Studies“ مان جديد لسانيات ۾ ايم-اي جي ڊگري حاصل ڪري، سنڌ ۾ واپس آيو هوس. منهنجي وطن ورڻ کان پوءِ، منهنجو استاد ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جو صدر، پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب، ساڳئي اسڪول ۾، جديد لسانيات ۽ صوتيات ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن روانو ٿيو. هوڏانهن ڀارت ۾، پاءُ ليچمڻ خوبچنداڻيءَ، آمريڪا جي پينسلوانيا يونيورسٽيءَ مان، جديد لسانيات ۾ پهرين ايم-اي ڪئي ۽ پوءِ پي. ايڇ ڊي به ڪيائين. اُن کان پوءِ ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي، ڊاڪٽر ستيش روڙا ۽ ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ به جديد لسانيات ۾، پوني يونيورسٽيءَ مان پي. ايڇ ڊي ۽ جون ڊگريون حاصل ڪيون.
- (ت) مون اڳ ۾ عرض ڪيو آهي ته ’صوتيات‘ هڪ ڏکيو علم آهي. هيءُ علم، سنڌو-ماثر جي تاريخ ۽ تهذيب وانگر تمام گهڻو قديم آهي. هن علم جي شروعات به سنڌو-ماثر ۾ ئي ٿي

هئي. هن علم جي ميدان ۾ 'پنڊت پاڻيني' پهريون ودوان هو جنهن قلم کنيو هو. سنڌي صوتيات جي باري ۾ مون کان اڳ، ڪيترن ئي صاحبن قلم کنيو هو، جيئن مون اڳتي عرض ڪيو آهي. (ث) آزاديءَ کان پوءِ سنڌ توڙي هند ۾، سنڌي لسانيات ۽ صوتيات تي گهڻن ئي ماهرن عرق ريزي ڪئي آهي. انهن جا لکيل ڪتاب هي آهن:

(i) علم لسان ۽ سنڌي زبان - مصنف پروفيسر علي نواز جتوئي.
(ii) سنڌي ڏوني - وگيان (سنڌي صوتيات) - مصنف ڊاڪٽر مرليڌر ڪشنچند جيئلي.

(iii) پاشا ۽ پاشا وگيان - مصنف ڊاڪٽر ستيش روهڙا .

17. (الف) صوتيات، علم اللسان جي سلسلي ۾ نهايت ئي هڪ ڏکيو ۽ اهم مضمون آهي، جنهن جي سکيا، پاڪستاني يونيورسٽين کان سواءِ، ملڪ جي ٽيچرس ٽريننگ ڪاليجن ۾ زير تربيت استادن لاءِ پڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته مادري زبان توڙي ٻين زبانن لاءِ، هن مضمون جي سکيا تمام ضروري آهي. اهي ادارا جن ۾ جتي ادبيات تي مشتمل مضمون پڙهايا ويندا آهن، اُتي لسانيات جي علم کي خانہ پُريءَ طور پڙهائڻ جي بدران، هن مضمون جي باقاعدي تربيت ڏني وڃي.

(ب) هيءُ مضمون انهن استادن کان پڙهايو وڃي جيڪي هن مضمون ۾ تربيت يافته هجن ته جيئن اسان جا نوجوان 'عام لسانيات ۽ صوتيات' جي مضمونن کان چڱيءَ طرح واقف ٿي، هن ميدان ۾ تحقيق ڪن، جنهن جي اڄ ڪلهه گهڻي ضرورت آهي.

آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي اڳوڻي چيئرمئن ۽ سنڌالاجيءَ ۾ خدمت ڪندڙ منهنجي اڳوڻي ساٿيءَ، محترم عبدالقادر جوڻيجي جو شڪر گذار آهيان، جنهن منهنجي گذارش تي هن ڪتاب جي ٻئي سڌاريل ۽ وڌايل چاپي جي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جوڻيجي صاحب جي وڃڻ کان پوءِ منهنجي لائق

نياڻيءَ محترم ڊاڪٽر فهميده حسين کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جون واڳون سڏيون ويون آهن. هن نياڻيءَ، جوڻيجي صاحب جي رٿائن ۾ ڪنهن به قسم جي تبديليءَ اٿڻ جي بدران، انهن کي اڳتي وڌائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ منهنجيءَ هن محنت کي به قبول ڪيو ۽ ان کي ڇپائڻ جي منظوري ڏني. سندس انهيءَ ڪشاده دليءَ لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان. ساڳئي وقت آءٌ، محترم خالد آزاد وگهڻي جو به ٿورائتو آهيان، جنهن اداري جي طرفان، هن ڪتاب جي ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو. رب ڪريم جا ڪروڙين ڪرم جو منهنجي پراڻي ساٿيءَ محترم تاج جويي، اٿارٽيءَ ۾ سيڪريٽريءَ جا فرائض سنڀالڻ کان پوءِ، اهي ساڳيا پروجيڪٽ شروع ڪرايا آهن، جيڪي اسان گڏجي شروع ڪيا هئا، پر پوءِ اهي سڀ پروجيڪٽ روڪيا ويا. تاج صاحب دلچسپي وٺي، منهنجي هن ڪتاب کي وري شروع ڪرايو، جنهن لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان. آءٌ محترم شوڪت علي جتوئيءَ جو به ٿورائتو آهيان جنهن هن سڌاريل ۽ وڌايل ايڊيشن جو مڪمل متن نئين سر ڪمپوز ڪيو. پڙهندڙن جي خدمت ۾ منهنجي گذارش آهي ته منهنجون اوڻايون درگذر ڪن ۽ منهنجي هن ڪاوش کي قبول ڪن.

سنڌي زبان جو فدائي
 ڊاڪٽر غلام علي الانا

حيدرآباد (سنڌ)

07-12-2008

تئين چاڀي جو مهاڳ

موجوده عرصي ۾، سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾، جديد علم
اللسان واري مضمون تي تحقيق ”ڪرڻ لاءِ“ ڪي ڳاڻ ڳڻيا محقق،
مس وڃي رهيا آهن، جڏهن ته اڄ کان ڏهه-پندرهن سال اڳ، سنڌ جي
يونيورسٽين ڪن سرڪاري توڙي خانگي ڪاليجن ۽ پرائمري
اسڪولن ۾ پڙهائيندڙ استادن، طرفان، هن مضمون تي ڪافي
تحقيقي ڪم ٿي رهيو هو، پر هاڻ هن موضوع تي تحقيق ڪندڙ
ڪو هڪ اڌ لکندڙ مس وڃي بچيو آهي. حقيقت ۾، سنڌ جون اُهي
يونيورسٽيون، جن ۾ سنڌي ٻولي ۽ سنڌيءَ جي سکيا لاءِ شعبا
قائم ڪيا ويا آهن. اُتي پڙهندڙ شاگردن کان سواءِ، حڪومت سنڌ
جي تعليم ۽ لٽريسي کاتي طرفان، سڄيءَ سنڌ ۾ قائم ڪيل
'ٽيچرس ٽريننگ انسٽيٽيوٽس' ۾، زير تربيت اُستادن لاءِ، سنڌي
لسانيات ۽ سنڌي صوتيات واري مضمون پڙهائڻ ۽ اُن سلسلي ۾
تربيت ڏيڻ تمام ضروري آهي.

منهنجو ذاتي تجربو آهي ته حڪومت سنڌ طرفان، قائم
ڪيل 'سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ'، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لاءِ،
ڪلاس پهرئين کان وٺي ڪلاس ٻارهين تائين درسي ڪتابن جي
لکرائڻ جو اهُتمام ڪندو آهي. پوءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان
تيار ڪرايل اُهي مسودا، حڪومت سنڌ جي قائم ڪيل 'نظرثاني

ڪميٽيءَ کي، نظرثاني لاءِ موڪليا ويندا آهن. مذڪوره نظرثاني ڪميٽيءَ، سنڌ سرڪار جي قائم ڪيل بيورو آف ڪريڪيولر جي ڊائريڪٽر کي بار بار اها سفارش پئي ڪئي آهي ته سنڌي مادري زبان جي سکيا لاءِ نصابي مواد لکندڙ/ تيار ڪندڙ خواتين و حضرات لکيڪ، ’ٽيڪسٽ بڪ رائٽنگ‘ جي سلسلي ۾ ڪا به ڄاڻ نٿا رکن ۽ تجربتي مان معلوم ٿيو آهي ته ’درسي ڪتاب‘ لکندڙن مان ڪي صاحب، سنڌي ويا ڪرڻ جي درجيوار سکيا جي سلسلي ۾ بلڪل اڻڄاڻ هوندا آهن. ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان تيار ڪرايل مسودن تي نظرثاني ڪندڙ ڪميٽيءَ جي سڀني ميمبرن اهو پڻ محسوس ڪيو آهي ته درسي ڪتابن جا مسودا تيار ڪندڙ آهي خواتين و حضرات، سنڌي وياڪرڻ جي درجيوار سکيا لاءِ گهربل مواد، نصابي ڪتاب ۾، مشقن اندر شامل ڪرڻ لاءِ، سنڌي ويا ڪرڻ جي سکيا لاءِ ڪا به رٿابندي نه ڪندا آهن. ان جو خاص سبب شايد هي هجي ته ڪافي عرصي کان وٺي، سنڌ جي ڪنهن به تعليمي اداري ۾، پرائمري اسڪول سطح کان وٺي گريجوئيٽ سطح تائين، سنڌي نصاب پڙهائڻ دوران، سنڌي ويا ڪرڻ جي سکيا کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. ويا ڪرڻ جي سکيا دوران، Functional Sindhi واري طريقي جي مدد سان ٻوليءَ جي سکيا جو، تعليمي ادارن ۾ ڪو تصور ئي ڪو نه هوندو آهي. جنهن جي مدد سان سنڌي وياڪرڻ جي باري ۾ شاگردن کي ڪا سکيا ملي سگهي.

مذڪوره نظرثاني ڪميٽيءَ، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان لکرايل مسودن ۾ ويا ڪرڻ جي سلسلي ۾ شامل ڪيل مواد جي مطالعي مان اهو محسوس ڪيو ته موجوده وقت ۾، مادري زبان سنڌيءَ جي سکيا لاءِ تيار ڪرايل درسي ڪتابن جي سبقن جي ڪن جهونن ۽ رٿائڻد استادن کي اهو به معلوم هوندو نه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي مفرد، مرتب، مرکب ۽ ٻين لفظن جي گهاڙيتن ۾ ڪهڙو ويا ڪرڻي فرق آهي. انهن استادن توڙي ڪن نوجوان ليکڪن جو، سنڌي ويا ڪرڻ جي سلسلي ۾ مطالعو مرحوم مرزا

قليج بيگ ۽ ديوان پيرو مل آڏواڻي جي لکيل ويا ڪرڻ تائين ئي محدود هوندو آهي. انهن بزرگ ويا ڪرڻين جا لکيل اُهي ويا ڪرڻ، هڪ سؤ کن سال پراڻا ۽ اڳ وارن ويا ڪرڻي اصولن تي آڌاريل آهن، جڏهن ته هاڻ، جديد لسانيات جي جديد اصولن جي حاوي ٿيڻ کانپوءِ، انهن پراڻن ويا ڪرڻن ۾ ڏنل وصفون ۽ جدولون، جديد لسانيات، جي قائم ڪيل اصولن موجب نظرثاني ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي.

هاڻي ته سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻي مواد جي سلسلي ۾، سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم طالب الموليٰ، پروفيسر علي نواز جتوئي، سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر الطاف حسين جوکڻي، ڊاڪٽر فهميده حسين، ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، ڊاڪٽر شايد پتافيءَ ۽ ڀارت ۾ ڊاڪٽر ليچمڻ خوبچنداڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڏر جيٽلي، شري جئرامداس دولترام، ڊاڪٽر ستيش روھڙا، ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ ۽ ڊاڪٽر ڪنيي ليکواڻيءَ کان سواءِ، ڪئناڊا جي مشنرين، جديد لسانيات جي اصول کي آڏو رکي، سنڌي ويا ڪرڻ جي باري ۾، نئين ۽ سڌاريل مواد تي مشتمل ويا ڪرڻي ڪتاب ۽ مقالا لکيا آهن.

مون اهو به ڏٺو آهي ته نصابي ڪتاب لکندڙ ڪن سڄڻن کي اها به ڄاڻ ڪا نه هوندي آهي ته ’علم صرف‘ جي اصولن موجب اڳياڙيون ۽ پڇاريون، صرف مرتب لفظن جي ٺاهڻ لاءِ، مفرد لفظن جي اڳيان يا پٺيان ملايون وينديون آهن. جيڪڏهن ڪنهن به مرکب لفظ جي اڳيان يا پٺيان، اهي اڳياڙيون ۽ پڇاريون ملايون وڃيون ته پوءِ اهو ته مرتب ٿي ويندو. انهيءَ سلسلي ۾، مرحوم سراج الحق ميمڻ، نئين زندگي رسالي ۾، هڪ ڊگهو مضمون به لکيو هو.

مون کي اهو به معلوم آهي ته سنڌ يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽي، شاھ عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور ۾ قائم ڪيل سنڌي شعبن ۾، ايم - اي ۽ بي - اي (آنرز) جي نصاب ۾ هڪ ڀيڻ ’سنڌي لسانيات ۽ صوتيات‘ جو به رکيل آهي پر ان مضمون جي

پڙهائڻ لاءِ، انهن يونيورسٽين جي انهن شعبن ۾ ڪو به تربيت يافتہ استاد موجود ڪونهي. علم اللسان جهڙي خشڪ ۽ سماجي سائنس جو مضمون خالي ڪتابن ۾ ڇپيل مواد کي پڙهي، شاگردن کي سيکاري نه سگهيو، پر ان مضمون جي سکيا لاءِ، يورپ، آمريڪا، جاپان ۽ روس جهڙن ملڪن ۾، جتي جتي ’عام لسانيات ۽ صوتيات‘ جا ادارا قائم آهن، اُتي پنهنجن فئڪلٽي ميمبرن کي موڪلي، اُتي موجود ماهرن ۽ پروفيسرن کان سکيا ۽ تربيت ڏياري وڃي. اهو به ياد رهي ته هي مضمون، ان لائين به سگهي نه سگهيو ڇاڪاڻ ته صوتيات جي سکيا لاءِ فونِيٽڪ لائبرٽرين ۾ ڪي هفتا تربيت وٺي پوندي آهي.

هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي لاءِ مون، مسودي ۾ ڪي به واڌارا ڪيا نه آهن، البتہ سڌارا ضرور ڪيا اٿم، ڇاڪاڻ ته ٻئي ڇاپي جي ڪمپوز ٿيل مواد جا پروف مون کي موڪليا نه ويا هئا، پر اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن آفيسر پاڻ ڏنا هئا، انهيءَ ڪري ڇپيل مواد ۾ ٽيڪنيڪل لفظن جي صورتخطيءَ ۾ ڪافي غلطيون رهجي ويون هيون. انگريزي لفظن جي Spellings ۾ ڪافي غلطيون هيون، انهيءَ ڪري ٽئين ڇاپي لاءِ ڪمپوز ٿيل مواد ۾ مون کي ضرور سڌارا ڪرڻا هئا.

ڪنهن به ٻوليءَ جي سکيا لاءِ، علم اللسان جي سکيا تمام ضروري هوندي آهي. ان سلسلي ۾ هي هڪ نهايت ئي اهم مضمون آهي. سنڌ ۾ هن وقت، هن مضمون جي باري ۾ لکجندڙ ڪتاب صرف ’سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ‘ طرفان ئي شايع ڪرايا ويندا آهن. انهيءَ ڪري اٿارٽيءَ جي بيورو آف ٽرانسليشن ۽ پبليڪيشن جو اهو فرض آهي ته پنهنجي اشاعت واري مواد ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ جي اصولن، ٻوليءَ جي عبارت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾، انهن ڪتابن ۾ بيان ڪيل مواد تي باقاعدي نظر وجهي، پوءِ اهو مواد، ڇپائيءَ لاءِ پريس کي ڏنو وڃي. هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي جي مهاڳ ۾ مون، اٿارٽيءَ جي بيورو

آف پبليڪيشن جي لاپرواهيءَ طرف پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي ۽ تفصيل سان، اُن ڪوتاهيءَ جو ذڪر ڪيو اٿم. منهنجو لکيل اهو مهاڳ، اٿارٽيءَ جي چيئرمئن صاحب کان سواءِ، اٿارٽيءَ پبليڪيسن بيورو جي ڊائريڪٽر کي به هڪ دفعو ضرور پڙهڻ گهرجي.

آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي موجوده چيئرمئن، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جو دل جي گهرائين سان شڪرگذار آهيان جو هن صاحب، منهنجي هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي جي شايع ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ فرمائي. آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي بيورو آف ٽرانسليشن اينڊ پبليڪيشن جي ڊائريڪٽر محترم امين محمد لغاري ۽ سندس بيورو ۾ سندس ساٿي ڪارڪنن، خاص ڪري موجوده پبليڪيشن آفيسر خالد آزاد ۽ پروف ريڊر محترم نغما ابڙو جو به احسانمند آهيان، جن اٿارٽي طرفان منهنجي هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي ۾ دلچسپي ورتي، ساڳي طرح آءٌ محمد رمضان ترڪ جو به ممنون آهيان، جو هن صاحب، هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي لاءِ سڄو مواد نئين سر ڪمپوز ڪيو.

پڙهندڙ حضرات کي منهنجي وينتي آهي ته جيڪڏهن کين هن ڇاپي جي مواد ۾ ڪا غلطي يا اوڻائي نظر اچي ته مهرباني ڪري ان کان مون کي واقف ڪن. ڏٺي سائين سيني تي پنهنجو ڪرم ڪري.

سنڌي زبان جو فدائي
خواجہ غلام علي الانا

حيدرآباد سنڌ.
23 ڊسمبر، 2016ع

سنڌي صوتيات

صوتيات جو مفهوم ۽ مقصد

1. گفتگوء واري ٻولي (Spoken Language)، آوازن جي تواتر (succession of sounds) مان نهي ٿي. اهي آواز، پنهنجن شاخن سميت، 'گالهائڻ جي عضون' (organs of speech) جي مدد سان اُچاريا ويندا آهن، ۽ اهي (متواتر آواز)، 'گالهائڻ جي آوازن' (speech sounds) ۽ آوازن جي 'گهڪي' (glide) مان ٺهندا آهن.

2. ڪنهن به ٻوليءَ جي سڪڻ لاءِ اول، اُن ٻوليءَ جي 'وياڪرڻ' سڪڻ، يا اُن ٻوليءَ جي لغت مان لفظن جي لڙهين ۽ سنگهرن جي ياد ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، پر سڪندڙن لاءِ اهو ضروري آهي ته هو پهرين اُن ٻوليءَ جي ڌار ڌار آوازن کي سڃاڻن، جيڪي اُن ٻوليءَ جا مقامي گالهائيندڙ اُچاريندا آهن. سڪندڙن کي اهي آواز⁽¹⁾ ائين ئي اُچارڻ گهرجن جيئن مقامي ماڻهو اهي آسانيءَ سان سمجهي سگهن.

علم صوتيات (Phonetic Science) اهو علم آهي، جنهن جي مدد سان 'گالهائڻ جي آوازن' (انفرادي طور گالهائيل) توڙي گالهائڻ جي ٻين جزن جو جائزو وٺي سگهجي ٿو، ۽ جملن ۾ انهن جي 'استعمال' (function) ۽ 'تقسيم' (distribution) جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.⁽²⁾ علم صوتيات اهو علم آهي، جنهن جو واسطو گالهائڻ جي عضون جي عمل (function) سان آهي.⁽³⁾ هن علم جي

(1) هنن لفظن مان مراد 'گالهائڻ جي آوازن' (Speech sounds) جي آهي، ۽ نه ڪو الفب واريءَ پٽيءَ ۾ ڏنل اکرن جي. هن بحث دوران، اسان جو واسطو صورتخطيءَ ۾ ڏنل ڪنهن به صورت، حرف يا اکر سان نه آهي.

(2) Ward, C., 1952. The Phonetics of English, W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge: England, P. 32

(3) Hockett, C.F., 1960 A Course in Modern Linguistics, The Macmillan Company, New York: P.63

مدد سان، اهو ڏيکاري يا سيکاري سگهجي ٿو ته ڪنهن به نئين يا خاص آواز جي اُچار ڪرڻ وقت، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ (position) ڪهڙي ٿي سگهي ٿي. (1) 'فرت' جي بيان موجب: "علم صوتيات، ڳالهائڻ جي آوازن جو علم آهي." (2) هن علم جي مدد سان، هر آواز، ۽ اُن آواز جي 'مخرج' يا 'نقطه ادا' (point of articulation) جو چڱيءَ طرح جائزو وٺي سگهجي ٿو. هن علم جي وسيلي خبر پوي ٿي ته ڪهڙن ڪهڙن آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا عضوا ڪم اچن ٿا، ۽ انهن جي عمل جو ڍنگ يا طريقو ڪهڙو آهي.

3. صوتيات جو علم، 'صوت' (phone) ۽ 'صوتيه' (phoneme) جي سمجهائي، لفظن ۾ انهن جي عمل ۽ تقسيم، توڙي انهن جي جزن (elements) جي تشريح لاءِ مواد مهيا ڪري ٿو. ڪو شخص چاهي پنهنجيءَ زبان ۾ ڪٿي ڪيتري به مهارت رکندو هجي، پر صوتيات جو علم اُن ماڻهوءَ جي ڄاڻ ۽ مطالعي ۾ گهڻو اضافو آڻي ٿو، ۽ اُن جي معلومات کي لسانيات جي جديد علم جي مدد سان جديد بنائي ٿو. مثال طور، صوتيات جي تربيت ۽ مطالعي کان اڳ، ڪو شخص چاهي پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ڪيتري به مهارت چو نه رکندو هجي، پر هو اهو هرگز ٻڌائي نه سگهندو ته [س] ۽ [پ] (3) ۾ ڪهڙو فرق آهي، يا اهي ٻئي آواز، آوازن جي ڪهڙن گروهن سان واسطو رکن ٿا. اهو شخص سمجهندو آهي ته 'ف' ۽ 'ق' جي تحريري صورت، 'ق' تي سواءِ زائد نقطن جي، ساڳي آهي، تنهن ڪري انهن کي سنڌي الف-ب جي پٽيءَ ۾ هڪ ٻئي جي ڀر ۾ رکڻ کپي، پر دراصل اهي ٻئي آواز [ف] ۽ [ق]، ڌار

(1) Bloch, B., and Trager, L., (1942 Outline of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore: PP. 12 and 13

(2) Firth, J.R., (1957.) Papers in Linguistics, 1934-51, Oxford University Press, London: P. 30.

(3) چورس ڏنگين مان مراد آهي آواز.

ڌار آوازن جي گروهن سان واسطو رکن ٿا، ۽ ٻنهي جو مخرج به ڌار ڌار آهي، جڏهن اهڙي معلومات ملي ٿي، تڏهن ئي انهن آوازن جي لکت لاءِ حرفن جي پٽيءَ ۾ به فرق آڻيو آهي. ⁽¹⁾

نه فقط اهو، پر علم صوتيات جا ڄاڻو ئي ٻڌائي سگهندا ته ’ڪٺ، مٺ، بُت، ۽ پٺ‘ لفظن ۾، ’وچيان‘ وِينَجَن [ت، ت وغيره]، مشدد چوٿا ٿين، ۽ ’ڪات، موت، پوت، کيتو، اڪو ۽ اوٽ، وغيره لفظن‘ ۾ وچ وارا وينجن مشدد چوٿا ٿين؟ اهڙا ٻيا به ڪيترائي مسئلا آهن، جن جي علم صوتيات جي ڄاڻ کان سواءِ خبر ڪانه پوندي. علم صوتيات جي مدد سان نه فقط مفرد آوازن ۽ انهن جي اُچارن جي خبر پوي ٿي، پر ڌار ڌار لفظن ۾، ڌار ڌار آوازن جي استعمال ۽ انهن جي تفسير جو به پتو پوي ٿو، يعني ته اها خبر پوي ٿي ته ڪهڙا ڪهڙا آواز، لفظن جي مُنڍ يعني ابتدائي صورت (initial position) ۾ ڪم ايندا آهن، ڪهڙا ڪهڙا آواز، لفظن جي وچينءَ صورت (medial position) ۾، ۽ ڪهڙا ڪهڙا آواز لفظن جي آخري صورت (final position) ۾ ڪم ايندا آهن. مثال طور، اها خبر پوي ٿي ته [گ، نه، ڻ، ٺه، ج، ڙه، مه ۽ له] آواز، لفظن جي مُنڍ يعني شروع ۾ ڪم اچي نٿا سگهن.

انهيءَ کان سواءِ اها به خبر پوي ٿي ته ڪهڙا ڪهڙا آواز، گڏيل يعني مرکب صورتن ۾ اُچاري سگهجن ٿا، ۽ ڪهڙا ڪهڙا آواز، گڏي اُچاري نٿا سگهجن. اُن کان سواءِ اهو به پتو پوي ٿو ته ڪهڙن ڪهڙن آوازن جو مرکب اُچار ممڪن نه آهي. اهڙيءَ طرح صوتيات جي علم مان آوازن، آوازن جي ميلن يا مجموعن (sets of sounds)، لفظن ۾ آوازن جي استعمال ۽ لفظن جي ساخت، سٽاءِ ۽ رچنا جي خبر پوي ٿي.

(1) ديوناگري اکرن واري پٽيءَ، هن دعويٰ جو دليل آهي. ديوناگريءَ جي پٽيءَ ۾ شامل اکر، صوتياتي نظام موجب، سندن مخرج مطابق ترتيب ڏنل آهن، يعني پٽيءَ ۾ پهرين نرم تارون، وارن آوازن جون صورتون (ڪ، گ، ڳ، ڳه ۽ گ)، پوءِ سخت تارون، وارن آوازن جون صورتون (چ، ڇ، ج، جه ۽ ج)، ۽ اهڙيءَ طرح انهيءَ پٽيءَ ۾ موروٽي، ڏندن وارن ۽ پوءِ ٻن ڇهن وارن آوازن جون صورتون رکيل آهن.

علم صوتيات گهڻا ئي مقصد تو رکي، جن مان ڪي هي آهن:
(الف) پرڏيهي ٻوليون (foreign languages) سکڻ - علم صوتيات جو خاص مقصد هيءُ آهي ته پرڏيهي زبانون سکندڙ، انهن زبانن جي مختلف آوازن جا درست اُچار ڪري سگهن. تجربتي مان ثابت ٿيو آهي ته نقل ڪري اُچار سکڻ جو طريقو ڪامياب ثابت نه ٿيو آهي، پر علم صوتيات جي مدد سان اُچارن سکڻ مان، چڱا ۽ ڪامياب نتيجا نڪتا آهن. درست اُچار ڪرڻ لاءِ علم صوتيات جي تربيت ضروري آهي. اُن لاءِ هيٺيون ڳالهائون لازمي آهن:

(i) ڪنن کي تربيت ڏيڻ (ear training)، (ii) ڳالهائڻ جي عضون جي مشق ڪرڻ، (iii) گڏيل آوازن (clustered sounds) ۽ آوازن جي ميل (sequences of sounds) ۽ ساڳين آوازن جي ميل جي ڊيگهه (length)، زور (stress) ۽ جهيلار (intonation) جي مدد سان جملن اندر لفظن جا درست اُچار ڪرڻ.

(ب) مادري زبان (mother-tongue) جو مطالعو - ڪن عالمن جو خيال آهي ته مادري زبان جي اُچارن ۾ يڪسانيت هئڻ گهرجي. اُهي هن راءِ جا آهن ته اُهي ماڻهو جيڪي معياري لهجي (standard dialect) کان مختلف لهجي ۾ ڳالهائيندا آهن، تن کي به همٿايو وڃي ته هو پنهنجو لهجو سڌارين ۽ قومي سطح ۽ ابلاغ جي ذريعي لاءِ معياري لهجي ۾ ڳالهائين ۽ اُن کي لکن.

هت اهو بحث ڪرڻو نه آهي ته اها راءِ ڪيتري قدر درست ۽ وزندار آهي، پر هت فقط ايترو بيان ڪرڻو آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجو لهجو بدلائڻ چاهي ته هو علم صوتيات جي مدد سان ئي ائين ڪري سگهي ٿو. اُن لاءِ کيس اهي ئي طريقا اختيار ڪرڻا پوندا، جيڪي پرڏيهي زبانن جي سکڻ لاءِ اختيار ڪيا آهن.

(ت) ڳالهائڻ ۾ عيب (defects in speech) - ڳالهائڻ ۾ عيب پڻ

قسمن جو ٿيندو آهي: هڪڙو عيب اهو هوندو آهي، جيڪو ڳالهائيندڙ ۾ طبعي خاميءَ جي ڪري ٿيندو آهي. ٻئي قسم جو عيب ڪنهن عادت جي ڪري ئي ٿيندو آهي. ٻئي قسم وارا عيب گهڻن ئي ماڻهن ۾ ڏٺا ويا آهن. پنهنجيءَ خاص عادت جي ڪري، ڪي ماڻهو درست اُچار ڪري ئي نه سگهندا آهن. انهن کي گهرجي ته پرڏيهي ماڻهن وانگر، انهن آوازن جي اُچار ڪرڻ جي مشق ڪن، جيڪي اهي درست نموني اُچاري نٿا سگهن. پهرئين قسم واري عيب لاءِ علم صوتيات جي هڪ خاص شاخ ايجاد ڪئي وئي آهي، جنهن کي ’ڳالهائڻ جي ورزش‘ (Speech therapy) چوندا آهن.

(ث) صورتخطيون (Orthographies) ٺاهڻ - صوتيات جو علم انهن زبانن جي الف - ب ۽ صورتخيون ٺاهڻ ۽ انهن اندر مختلف آوازن لاءِ صورتون مقرر ڪرڻ ۾ به مدد ڪري ٿو، جيڪي لکيون نٿيون وڃن. ڪيترن ئي ماهرن جي ڪوششن سان، آفريڪا جي اڪثر زبانن کي موزون، آسان ۽ ڪارآمد صورتخطيون ٺاهي ڏنيون ويون آهن. انهن ماهرن جون ڪوششون ايتريقدر ته ڪامياب ثابت ٿيون آهن جو اڄ انهن زبانن مان ڪيتريون ئي زبانون، ’صوتياتي صورتخطين‘ (Phonetic orthographies) جي مدد سان لکيون وڃن ٿيون. صورتخطيءَ/ صورتخطين جي مقرر ٿيڻ ڪري، اهي ٻوليون هاڻ لکي ۽ پڙهي سگهجن ٿيون.

(ج) صورتخطين جا قسم - علم صوتيات جي مدد سان، اڌ اڪري (short hand)، تار لاءِ الف - ب، ۽ انڌن، گونگن ۽ ٻوڙن لاءِ الف - ب ٺاهي وئي آهي.

(ح) ٻولين جو تقابلي مطالعو (Comparative study of languages) - علم صوتيات جي مدد سان ٻولين جي هڪ ٻئي سان مائٽيءَ (relationship) ۽ هڪ جهڙائيءَ (affinity) تي تحقيق ڪري سگهجي ٿي. ٻولين جي ساڳئي خاندان جي، ٻن تن شاخن جي وچ

۾ هڪ جهڙائيءَ ۽ نسبت جي مطالعي جي باري ۾ علم صوتيات
 ڪافي مدد ڪري سگهي ٿو. علم صوتيات جي مدد سان، ڪنهن به
 آواز يا لفظ جي 'تاريخي ارتقا' (historical evolution) جي خبر
 پئجي سگهي ٿي.

(خ) لهجن جو مطالعو (Dialectology) - لهجن جو مطالعو به
 لسانيات جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن لاءِ صوتيات جي علم جي
 ڄاڻ نهايت ئي ضروري آهي.

(د) ٻولين جي تاريخ (History of Languages) - ٻولين جي تاريخ
 جي مطالعي لاءِ لازمي آهي ته صوتيات جي علم جي ڄاڻ حاصل
 ڪجي، ڇاڪاڻ ته ڳالهائڻ جي آوازن جي سٽا ۽ رچنا (structure)،
 ارتقا (evolution) ۽ تبديل (change) جو صحيح جائزو تڏهن وٺي
 سگهيو، جڏهن علم صوتيات (Phonetics) ۽ 'علم الاصوات'
 (Phonology) موجب، آوازن جي استعمال ۽ عمل، توڙي 'صوتي'
 قانونن' (Phonetic laws) جي ڄاڻ هوندي. هن قسم جو مطالعو ۽
 جائزو ڪافي دلچسپ ٿئي ٿو.

اهڙا ٻيا به انيڪ مثال ملي سگهن ٿا، جيڪي تشريحي
 لسانيات (Descriptive Linguistics) جي مطالعي لاءِ ڪافي اهميت
 وارا آهن. 'صوتيات جي تاريخي جائزي'، 'ادغام' (juncture)،
 'سَندي' (assimilation)، 'تخفيف' (آوازن جي ڇاڻي/ elision)،
 'صوتياتي تبديل' (phonetic change)، 'جهيلار' (intonation)، 'پد'
 جي ورهاست' (syllabic division)، آواز جي لار' (ڊيگهه) ۽
 'چوڻائي' وغيره جي اڀياس جي مدد سان ٻوليءَ جي تاريخ جي خبر
 پئجي سگهي ٿي.

حاصل مطلب ته علم صوتيات جو مطالعو ۽ مقصد، نهايت
 ئي اهم ۽ ضروري آهي. هن علم جي مطالعي کان سواءِ ڪنهن به
 ٻوليءَ جو صحيح جائزو وٺي نه سگهيو.

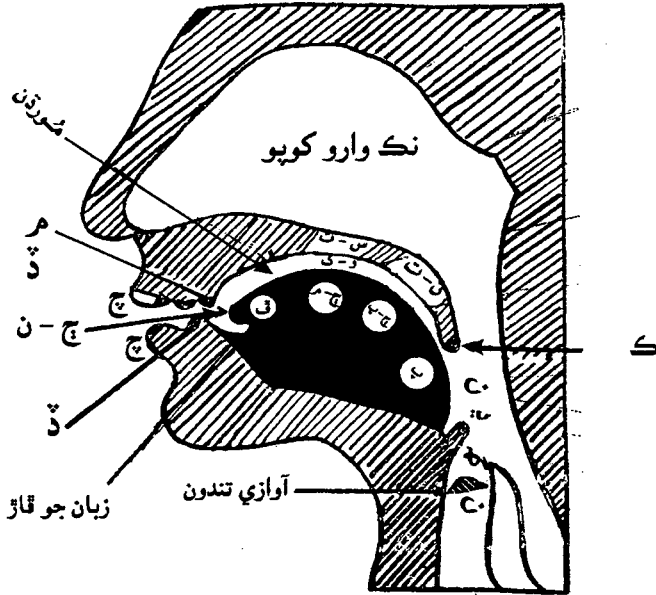
ڳالهائڻ جا عضوا (Organs of Speech)

ڳالهائڻ جا آواز (speech sounds)، ڳالهائڻ جي عضون جي جسماني تحرڪ (bodily motion) جي مدد سان پيدا ٿين ٿا. انهيءَ تحرڪ کي ’اچار‘ (articulation) چئبو آهي.

1. ڳالهائڻ جي آوازن جي ٺهڻ جو طريقو:

انسان جي ڳالهائڻ واري طريقي کي راڳ جي ڪنهن ساز، جهڙوڪ: بنسريءَ، نٿ يا هارمونئيم وغيره مان پيدا ٿيندڙ آواز جي طريقي سان ڀيٽي سگهجي ٿو. ٻنهي حالتن ۾، آواز کي روڪڻ ۽ اُن جي ’لنگهه‘ ۾ رڪاوٽ پيدا ڪرڻ سان، آواز ۾ ڌار ڌار خصوصيتون پيدا ڪري سگهبيون آهن. انسان جي گفتار يا ڳالهه ۾ نرم تارونءَ (soft palate) کي هيٺ يا مٿي ڪرڻ، يا هوا جي لنگهه وقت اُن جي لنگهه ۾، ’گهٽ‘ يا ’ڪُل‘ پيدا ڪري، ڌار ڌار خصوصيتون وارا آواز—يعني گهٽيل، ڪليل، صاف، گهٽا، گسٽا، ڌوڪا، چوسٽا ۽ ڦڙڪي وارا—پيدا ڪري سگهجن ٿا. انساني آواز جي تحرڪ ۾ ڦڙڻ جي مدد سان ’زور‘، ’دٻ‘ ۽ ’ڪمزوري‘ آڻي سگهبي آهي، جڏهن ڦڙڻ مان هوا ڦوڪي، مٿي وات واري ڪوپي ۾ چاڙهي آهي، تڏهن وات واري ڪوپي ۾، ڌار ڌار ’هٽن‘ تي، رندڪون وجهڻ سان، يا هوا جو لنگهه، سوڙهو يا ويڪرو ڪرڻ سان، آوازن ۾ ڌار ڌار خصوصيتون پيدا ٿينديون آهن. اهو سڀ ڪجهه بلڪل ائين ٿئي ٿو جيئن ساز وڄائڻ مهل، اُن مان ڌار ڌار، يعني سنڀا ۽ ٿلها سر ڪڍڻ لاءِ، آڱرين جي مدد سان، يا ڪنهن ٻئي طريقي سان ڪيو ويندو آهي.

ٻالھائڻ جا عضوا

- چ = چپ (lips)   ڦ = چپ جو ڦار (blade of the tongue)
- ڏ = ڏند (teeth)   چ-م = چپ جو مُهڙُ (front of tongue)
- م = مهار (teeth-ridge/alveolum)
- چ-پ = چپ جو پوڇڙ (back of the tongue)
- مورڌن = (retroflex)   ن = نڙي (pharynx)
- س-ت = سخت تارون (hard palate)
- ڍ = نڙيءَ جي ڍڪڻي (epiglottis)
- ن-ت = نرم تارون (soft plate)
- ن-گھ = نڙگھٽ (larynx)
- ڪ = ڪاڪڙو (uvula)   پ = چپ جي پاڙ (root of the tongue)
- چ-ن = چپ جي نوڪ (tip of the tongue)
- و-ڪ = وات وارو ڪوپو (oral cavity)

2۔ ڳالهائڻ جا عضوا:

سوال ٿو پيدا ٿئي ته اهي ڪهڙا ڪهڙا عضوا آهن جيڪي مختلف سنڌي آوازن جي اُچارڻ ۾ بهرو وٺن ٿا. هر آواز جي اُچارڻ ۾ ’مخرج‘ يعني ’نقط ادا‘ (point of articulation) يا ’اُچاريندڙ جزي‘ (articulator) جي بيهڪ (position) ڪهڙي ٿئي ٿي؟ سامهون ڏنل تصوير ۾، ڳالهائڻ جي ڌار ڌار عضون جا ڌار ڌار نالا ۽ نشان ڏنا ويا آهن، ته جيئن پڙهندڙ هر هڪ عضوي جي ’بيهڪ‘ جو اڀياس ڪري سگهن، ۽ آوازن جو مطالعو ڪري سگهن.

3۔ آوازن جو پٽ:

انساني جسم ۾ آوازن جي پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ مقرر ’پٽ‘ (tract or region) ٿيندو آهي، جتي ڳالهائڻ جا آواز پيدا ٿي سگهن ٿا. ڪنهن به گفتگوءَ ۾ جيڪي به عضوا ’عمل‘ ڪن ٿا تن مان ڪي ٻاهران ئي ڏسڻ ۾ ايندا آهن، پر ڪي بلڪل ڏسي ڪونه سگهبا آهن. ڳالهائڻ جا جيڪي عضوا ٻاهران ڏسڻ ۾ ايندا آهن، اهي آهن: چپ ۽ ڏند. البت ڪن آوازن جي اُچارڻ وقت چپ جي نوڪ (tip of the tongue) به ٻاهران ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ٻيا اهم عضوا جيڪي ٻاهران ڏسڻ ۾ نٿا اچن اهي ’وات واري ڪوپي‘ (oral cavity) جي اندر ئي اندر، آوازن جي اُچارڻ ۾ ڪم اچن ٿا. ايڪسريز ڪئميرا (x-rays camera) يا لئرنگوسڪوپ (laryngoscope) جي مدد سان اهي عضوا ڏسي سگهبا آهن.⁽¹⁾

اهو نهايت ئي ضروري آهي ته ڪنهن به ٻوليءَ جي فني ۽ صوتياتي جوڙجڪ ۽ سٽاءَ جي اڀياس ڪندڙن کي ڳالهائڻ جي

(1) صوتيات جي مطالعي ۾ دلچسپي رکندڙن کي گهرجي ته پنهنجو وات کولي، هٿ جي آرسيءَ جي مدد سان، وات جي اندرئين حصي کي ڏسن. بهترين طريقو هي آهي ته روشنيءَ کي پٺ ڏيئي بيهجي ۽ آرسِي اهڙي طريقي سان جهلجي جو روشنيءَ جو عڪس وات ۾ پوي، ۽ وات جي اندرئين حصي کي روشن ڪري، جيئن ڄاڻيندڙ اندرئين حصي جو پورو جائزو وٺي سگهي.

عضون جي بيهڪ ۽ عمل جي پوري پوري ڄاڻ هئڻ گهرجي. اهو ڄاڻڻ به ضروري آهي ته ڪهڙن ڪهڙن عضون جي ميلاب يا تحرڪ سان، ڪهڙا ڪهڙا آواز پيدا ٿين ٿا.

صوتياتي تربيت کان سواءِ، ڳالهائڻ جي عضون مان ڪنهن به غير ملڪي ٻوليءَ جي آواز جو اُچار ڪري نه سگهيو. هڪ تربيت يافتہ صوتيات جو ڄاڻو (phonetician) ئي ٻڌائي سگهندو ته ڪنهن آواز جي اُچارڻ وقت ڪهڙا ڪهڙا عضوا عمل ڪن ٿا، يا ائين ڪٿي چئجي ته ڪنهن آواز جي اُچار جي حالت ۾ ڇپ ٿوڙي ٻيا عضوا ڪهڙي بيهڪ وٺن ٿا. ڇپ ۽ وات جو ڪهڙو حصو چُرِي پُرِي ٿو، ۽ ڪهڙو عضو وات جي ٻئي حصي سان ملي آواز پيدا ڪري ٿو. حاصل مطلب ته انساني جسم جا اُهي عضوا جيڪي ڳالهائڻ ۾ مدد ڪن ٿا تن مان هڪڙا ’مخرج‘ (points of articulation) آهن، يعني اُهي ’نقطہ ادا‘ يا آواز پيدا ڪرڻ جي جاءِ تي ڪر اچن ٿا، ۽ ٻيا ’اُچاريندڙ‘ يا ’ادا ڪندڙ‘ عضوا (articulators) آهن. ’مخرج‘ ۽ ’اُچاريندڙ‘ عضون کي گڏي، ’ڳالهائڻ جا عضوا‘ چئبو آهي. اهڙيءَ طرح ’وات واري کوپي‘ (Oral cavity) / مٿاڻ، مورڏن، سخت تارون، نرم تارون، ۽ ڪاڪڙو، نڪ واري کوپي (nasal cavity) ۽ نڙيءَ (pharynx) کي، مجموعي طور، آوازن جو پڙ ’چئبو آهي‘.

مٿي بيان ڪيل آوازن جي پڙ کي، صوتياتي مطالعي جي سهوليت لاءِ هيٺ ڏنل ڳالهائڻ جي عضون ۾ تقسيم ڪجي ٿو: وات جي ڇت (roof of the mouth) ۽ ڇپ (the tongue) ⁽¹⁾

(الف) وات جي ڇت:

صوتياتي مقصد لاءِ، آوازن جي مختلف خصوصيتن جي مطالعي لاءِ، وات جي ڇت کي ڇهن مکيه ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي:

(1) Jones, D., 1960, An `Outlines of English Phonetics, W. Heffer and Sons Ltd., P.14

ڏند (teeth)، مھار (teeth ridge or alveolum)، مورڏن (retroflex)، سخت تارون (hard palate)، نرم تارون (soft palate)، نرم تارون کان ٿورو پونير حصو (post velum or post soft palate) ۽ ڪاڪڙو (uvula) ⁽¹⁾. انهن کان سواءِ ڇپ، گلو (glottis)، نڙي (pharynx) ۽ نڙ گھٽ (larynx) به ڳالهائڻ جي عضون ۾ شامل آهن.

(ب) ڇپ:

ماهرن ڇپ کي صوتيات جي اڀياس لاءِ هيٺين حصن ۾ ورهايو آهي ⁽²⁾: ڇپ جا اهي حصا جيڪي ڌار ڌار آوازن يعني وينجنن ۽ سُرَن جي اُچارڻ ۾ مدد ڪن ٿا، اهي حصا هي آهن ⁽³⁾:
 (i) ڇپ جي نوڪ يا چوٽي (tip of the tongue)، (ii) ڦار (blade of the tongue)، (iii) مھڙ (front of the tongue)، (iv) پوڇڙ (back of the tongue) ۽ (v) پاڙ (root of the tongue) ⁽⁴⁾

(1) ڪاڪي ڀيرو مل جي بيان موجب: ”ڪنڌ، تارون، ڏند ۽ ڇپ“ ڳالهائڻ جا عضوا آهن. ڏسو: ڀيرومل آڏواڻي: 1926ع، وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 2، هندو پريس، ڪراچي: ص 2

مرزا قليچ بيگ جي لکت موجب: ”نڙي، تارون، زبان جو پاسو يا ڇپ، ڏند ۽ ڇپ ڳالهائڻ جا عضوا آهن“ ڏسو: مرزا قليچ بيگ: 1960ع، سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 3، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد: ص 68.

(2) Jones, D., Op. Cit., P. 15 And see: Bloch, B & Trager, L. Op. Cit, P. 14 and 15. Also see: Grierson, A. C., 1964, An Introduction to the Pronunciation of English, Edward Arnold (Publisher) Ltd. London: PP. 14 and 15. Also see: Ward, T.D.A., 1962, The Phonetics of English, W. Heffer and sons Ltd. London, PP. 48 and 49.

(3) ڪنهن به سنڌي ماهر، صوتيات جي بيان ڪندي ’ڇپ‘ جي ڀاڱن جو ذڪر نه ڪيو آهي. مرزا صاحب ’زبان جو پاسو يا ڇپ‘ ڄاڻايو آهي. ڏسو مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 3، ص 68.

(4) سنسڪرت ۾ انهن حصن جا نالا هي ڏنا ويا آهن:

(باقي حاشيو ڏسو: اڳئين صفحي تي)

4۔ ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ:

مٿي ڳالهائڻ جي عضون جا نالا ڏيئي انهن جو تعارف ڪرايو ويو آهي. هاڻي انهن سڀني عضون جو تفصيلوار ذڪر ڪيو ويندو، جنهن مان خبر پئجي سگهي ٿي ته انهن عضون جي بيهڪ ڪهڙي آهي ۽ اُن جي مدد سان آواز ڪهڙي ريت ۽ ڪيئن اُچاربا آهن:

(i) ڏند:

سنڌي آوازن جي اُچارڻ ۾، مٿين ڏندن جي چوٽي، آوازن جي مخرج طور ڪم ايندي آهي. ڇپ جي نوڪ ۽ هيٺين ڏندن جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچارجن ٿا، اُهي آهن: [ت، ٿ، د ۽ ڌ]. انهن کي ڏندانون يعني ڏندن وارا آواز (dental sounds) چئبو آهي. عربيءَ جا [ث ۽ ڌ] آواز، ڇپ جي نوڪ ۽ مٿين ڏندن جي چوٽيءَ جي ميلاپ سان اُچاربا آهن. اهي به ڏندانون آواز آهن. اُهي آواز، سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب اُچاري نٿا سگهجن، البت ڪي ماڻهو سندن اُچار ۾ عيب سبب، [س] کي [ث] ڪري اُچاريندا آهن.

اهڙيءَ طرح مٿين ڏندن جي چوٽي ۽ هيٺين ڇپ جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچاربا آهن، اُهي آواز آهن: [ف ۽ و]. انهن کي ڇپ ۽ ڏندن - گاڏئون (labio-dental) آواز چئبو آهي.

(بقايا حاشيو: پٺئين صفحي جو)	
Jihva-mula= root	ڇپ جي پاڙ جهو مول
Jihva-madhya=middle of the tongue	ڇپ جو وچ جهو مٿيه
jihva-agra (jihvagra)= tip of the tongue,	ڇپ جي نوڪ جهو اڳر
hanu-mula= velum or soft palate,	نرم تارون هَنو مول
tal=hard palate	سخت تارون تالو
danta = teeth	ڏند دنت
danta-mula = teeth – root	ڏندن جي پاڙ دنت مول
karna = lower lip	هيٺيون ڇپ ڪرن
sthana = upper lip	مٿيون ڇپ سٿان

(ii) مھار (Teeth-ridge):

مٿين ڏندن جي پويان، ماس ۽ نسن مان ٺهيل هڪ
ڪهري ۽ سخت چوٽي آهي، جيڪا ڇپ جي نوڪ توڙي ڇپ جي
ڦار سان ڇهي سگهبي آهي. اهو حصو به مخرج طور ڪم ايندو
آهي. انهيءَ مخرج (اُچار واري هنڌ) يعني مھار ۽ ڇپ جي نوڪ
توڙي ڇپ جي ڦار جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچارِي سگهبا
آھن. انهن آوازن کي مھار وارا آواز يا مھاروان آواز (alveolar
sounds) چئبو آهي. انهيءَ مخرج وارا سنڌي آواز هي آهن:

ڇپ جي نوڪ ۽ مھار وارا : ن ۽ ر

ڇپ جي ڦار ۽ مھار وارا : س ۽ ز

(iii) سخت تارون (Hard palate):

تارونءَ جا ٻه ڀاڱا آهن: هڪڙي ڀاڱي کي سخت تارون
(hard palate) ۽ ٻئي ڀاڱي کي نرم تارون (soft palate) يا (velum)
چئبو آهي. سنڌي ڪتابن ۾ عام طور، سخت تارونءَ کي ’تارون‘
سڏيو اٿن،⁽¹⁾ پر آوازن جي مخرج جي لحاظ سان، علم
صوتيات جي جديد ماهرن، تارونءَ کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي،
اُهي حصا آهن: ’سخت تارون‘ (hard palate) ۽ ’نرم تارون‘
(soft palate or velum).⁽²⁾ تارونءَ جي انهن ٻنهي ڌار ڌار حصن
کي، ڇپ جا ڌار ڌار حصا (سخت تارونءَ کي ڇپ جو مھڙ ۽
نرم تارونءَ کي ڇپ جو پوڇڙ) جيڪي بدني بناوت ۾ هڪ ٻئي
جي آمهون سامهون بيٺل آهن، ڪن آوازن جي اُچارن ڪرڻ لاءِ
جهن ٿا. سخت تارونءَ کي ڇپ جو جيڪو حصو ڇهي ٿو تنهن

(1) ڏسو پيرومل: حوالو مٿي ڏنل آهي، ص 2 ۽ پڻ ڏسو: مرزا قليچ بيگ، حوالو
مٿي آيل، ص 68

(2) Ward, I. D.A., Op. Cit. Also see: Hockett, C.F., 1960 A. Course in
Modern Linguistics, The Macmillan Company, New York: p.69.
Also see: Grierson, A.C., Op. Cit. P. 13.

کي 'ڇپ جو مُهڙ' (front of the tongue) ڇٽبو آهي ۽ جيڪو حصو نرم تارونءَ کي ڇهي ٿو تنهن کي ڇپ جو پوڇڙ (back of the tongue) ڇٽبو آهي. انهن ٻنهي هنڌن تان ڌار ڌار آواز اُڄاريا ويندا آهن. سخت تارونءَ وٽ جيڪي آواز اُڄاريا ويندا آهن، اُهي هي آهن: [ڇ، چ، ج، جه، ڇ، ش ۽ يا].

(iv) نرم تارون (Soft palate):

تارونءَ جي سخت حصي کان پوءِ اُن جو نرم حصو شروع ٿئي ٿو. ڪاڪڙي کان اڳيرو، ۽ سخت تارون کان پوءِ، تارونءَ جو جيڪو حصو آهي تنهن کي 'نرم تارون' ڇٽبو آهي. ڇپ جو پوڇڙ، نرم تارونءَ جي سامهون بيٺل آهي. ٻنهي جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُڄاريا ويندا آهن، اُهي هي آهن: [ڪ، گ، ڳ، گه ۽ گي].

نرم تارون چرندڙ ڀرندڙ مخرج آهي. هن کي هيٺ يا مٿي ڪري سگهيو آهي.⁽¹⁾ نرم تارون جي اها خصوصيت هيٺ ٿيڻ يا مٿي ڪڇڻ، آوازن جي خصوصيت تي وڏو اثر ڪري ٿي.⁽²⁾ انهيءَ ڪري نرم تارونءَ جي انهيءَ ڪارج هيٺ مٿي ٿيڻ، کي علم صوتيات ۾ گهڻي اهميت حاصل آهي.

(v) مورڏن (Retroflex):

ڇپ پنهنجيءَ نوڪ سميت وڪڙ کائي، اُٻتي ٿي، سخت تارونءَ ۽ مهار جي پوئين حصي يعني مورڏن (retroflex) کي ڇُهي،

(1) Jones, D., Op. Cit., P. 15.

(2) نرم تارونءَ جي مٿي ڪڇڻ سان نڪ واري ڪوبي جو لنگهه بند ٿي ويندو آهي، ۽ هوا وات واري ڪوبي مان ٻاهر نڪرندي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اُڄاريل آوازن کي 'صاف آواز' ڇٽبو آهي. نرم تارونءَ جي هيٺ ٿيڻ سان نڪ واري ڪوبي جو لنگهه کلي پوندو آهي، ۽ وات واري ڪوبي جو لنگهه بند ٿي ويندو آهي. هوا کي نڪ واري ڪوبي مان لنگهڻ لاءِ لنگهه مليو وڃي. اهڙا آواز جن جي اُچارڻ مهل هوا نڪ مان ٻاهر نڪري تن کي 'نڪوان' يعني 'گهڻا آواز/ انوناسڪ' (Nasal sounds) ڇٽبو آهي.

ڪي آواز پيدا ڪندي آهي. اهڙن آوازن کي ’موردي آواز‘ چئبو آهي. اُهي آواز هي آهن: [ت، ڌ، ڏ، ڻ، ٺ، ڙ، ڙھ، ل ۽ لھ].

(vi) چپ: (Lips)

چپ، محرڪ يعني چرندڙ ڀرندڙ عضون ۾ شامل آهن. نڪ واري ڪوپي جي لنگهه بند ٿيڻ سان، ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا کي وات واري ڪوپي مان لنگهڻو پوندو آهي. چپن جو ڊول (گول، اڻگول يا پڪڙيل)، آوازن جي خصوصيت تي ڪافي اثر وجهي ٿو. چپن کي بلڪل بند ڪري سگهجي ٿو، يا انهن کي گول ڪري سگهجي ٿو، يا پڪيڙي سگهجي ٿو. چپن جي چُر پُر واريون اهي خاصيتون يعني سُڪ بند ٿيڻ، گول ٿيڻ، اڻگول ٿيڻ، ويڪري گول وارا هئڻ، سوڙهي گول وارا هئڻ ۽ پڪڙجڻ، علم صوتيات ۾ ڪافي اهميت رکن ٿيون. چپن جي ڊول واريءَ ڦير گهير جو، آوازن جي خصوصيتن تي وڏو اثر ٿئي ٿو.

(vii) ڪاڪڙو (Uvula) :

نرم تارونءَ جي پوڇڙ ۾، ’لار‘ وانگر لتڪندڙ گوشت کي ’ڪاڪڙو‘ چئبو آهي. هيءُ حصو، آرسيءَ جي وسيلي آسانيءَ سان ڏسي سگهيو آهي. هن هنڌ تان ڪوبه سنڌي آواز اُچاري نه سگهيو آهي، البت عربيءَ جي صوتياتي نظام موجب، عربي آوازن جي اُچار ۾ هيءُ حصو مخرج طور ڪم ايندو آهي. اُهي عربي آواز آهن: [ق، خ ۽ غ]. انهن آوازن جو سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب مخرج، ڪاڪڙو نه آهي، پر سنڌ ۾ اهي آواز، ڪاڪڙي کان ڪافي اڳيرو ۽ نرم تارونءَ کان ڪجهه پوئتي، اُچاربا آهن، جيئن اڳتي هلي بيان ڪيو ويو آهي.

(viii) نڙي (Pharynx):

ڪاڪڙي کان هيٺ، نڙ گهٽ کان مٿي ۽ چپ جي پاڙ جي پويان جيڪو ڪوپو آهي (ڏسو صفحي 56 تي ڏنل تصوير) سنڌي صوتيات

تنهن کي نڙي چئبو آهي.⁽¹⁾ هن کويي ۾ به هوا کي روکي، آواز اُچاريا ويندا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ ’چپ جي پاڙ‘ کي پوئتي، کويي جي پوئين ديوار طرف ڌڪي، کويي جي ديوار سان لڳائي آواز اُچاربا آهن. ٻنهي جي وچ ۾ تمام سوڙهي جاءِ يعني هوا جو لنگهه رهجي ويندو آهي، جنهن مان هوا گسندي، لنگهندي آهي. هن مخرج مان فقط عرب ئي عربيءَ جا گسڻا آواز (fricative sounds) [ح ۽ ع]، اُچاري سگهندا آهن، پر ڪوبه سنڌي ماڻهو عربيءَ جا اهي آواز، ساڳيءَ ريت، هن مخرج تان اُچاري نه سگهندو آهي.

(ix) گلو (Glottis) :

کلي ۾ آوازي تندون (vocal cords) ٽين ٿيون. آوازي تندن جي وچ ۾، ٽڪنڊي شڪل جهڙو خال ٿئي ٿو. انهيءَ خال - هوا جي لنگهه لاءِ ’گهٽ‘ (space for air to pass) کي گلو يا نڙيءَ جو منهن (glottis) چئبو آهي. هيءُ حصو به مخرج طور ڪم ايندو آهي.

(x) نڙگهٽ (Larynx) :

چپ جي پاڙ کان هيٺئين حصي کي ’نڙگهٽ‘ چئبو آهي. هيءُ حصو دراصل هوا جي نليءَ جو مٿيون ڀاڱو آهي. هن جي منهن وٽ چپ وانگر ٺهيل هڪ قسم جي ڍڪڻي (epiglottis) ٿيندي آهي، جيڪا ڪنهن به شي جي ڳڙڪائڻ وقت، هوا جي گهٽ جو منهن بند ڪري ڇڏيندي آهي. آوازي تندون به نڙگهٽ ۾ ئي مقرر هئڻ تي ٽين ٿيون. (ڏسو 43 صفحي تي ڏنل شڪل).

(xi) آوازي تندون (Vocal Cords)⁽²⁾

نڙگهٽ ۾ آواز پيدا ڪندڙ تندون ٽين ٿيون، جن جي

(1) Pharynx ۽ Larynx لاءِ محترم ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ سنڌي لفظ، نڙي ۽ نڙگهٽ، تجويز ڪري ڏنا. آءٌ انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر تنوير عباسي صاحب جو شڪرگذار آهيان.

(2) آوازي تندن يعني vocal cords لاءِ ڪنهن موزون نالي مقرر ڪرڻ جي ضرورت آهي. خود انگريز ماهر به vocal cords لفظ مان مطمئن نه آهن.

انھن جي بناوت دراصل چين جهڙي هوندي آهي، ۽ انهن جو عمل به چين وانگر آهي. اهي مشڪن جي مدد سان 'چڪجن' ٿيون ۽ 'ڊريون' ٿين ٿيون. اهي مشڪن جي وسيلي چڪي، هڪ ٻئي جي بلڪل ايترو ته نزديڪ آڻي سگهجن ٿيون جو اهي چين وانگر هڪ ٻئي سان 'پڇي'، هوا جو لنگهه، سُڪَ بند ڪريو ڇڏين. ساڳيءَ طرح مشڪن جي ڍري ٿيڻ سان، اهي (تندون) هڪ ٻئي کان ايترو ته پري (چيٽيون) ٿي وڃن ٿيون، جو سندن وچ ۾ هڪ ويڪرو خال ٿيو پوي، جنهن مان هوا آسانيءَ سان لنگهيو وڃي، ۽ لنگهڻ مهل اُن کي ڪا به رڪاوٽ نٿي ٿئي. پهرينءَ حالت ۾، هوا مٿي چڙهڻ لاءِ، رنڊڪ واري هنڌ وٽ پهچي، زور ۽ دٻ سان، آوازي تندن کي لرزش (vibration) ۾ آڻي يعني ڦڙڪائي، ڌوڪي لنگهي ويندي آهي. پوئينءَ حالت ۾ آوازي تندن جي وچ ۾ ويڪري لنگهه هئڻ سبب، هوا کي لنگهڻ لاءِ ڪا به رڪاوٽ ڪانه ٿيندي آهي. آوازي تندن جو 'ڦڙڪڻ' يا 'نه ڦڙڪڻ' علم صوتيات ۾ وڏي اهميت ٿورڪي⁽¹⁾ جيئن اڳتي هلي 'ڳرن' (voiced) ۽ 'هلڪن' (voiceless) آوازن جي بيان مان معلوم ٿيندو.

جیب (Tongue):

جيئن آوازن جي مخرج جي لحاظ کان وات جي ڌار ڌار ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، تيئن ڌار ڌار آوازن جي اُچار جي لحاظ کان ’چپ‘ به ڌار ڌار ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. هر هڪ ڀاڱي جو بيان هيٺ موجب آهي.

(1) اُهي آواز جن جي اُچارڻ ۾ آوازي تندنون ڦڙڪنديون آهن تن کي ڳرا آواز (voiced sounds) چئبو آهي. اُهي ڳرا آواز آهن: [ب، پ، م، مھ، د، ڌ، ڏ، ڍ، ڊ، ن، ڻ، ڏھ، ڄ، جھ، گ، گھ، ڳ، و، ي، ر، رھ، ل، لھ].

اُهي آواز جن جي اُچارڻ ۾ آوازي تندنون ڦڙڪنديون نه آهن، تن کي ھلڪا آواز (voiceless sounds) چئبو آهي. اھڙا آواز آهن: [پ، ڦ، ت، ٺ، ٽ، ٺھ، ٺڃ، ڪ، ک، س، ش ۽ ھ].

(i) چپ جي نوڪ يا چوٽي (Tip of the Tongue):

چپ جي نوڪ (هن کي چڪڻ جو حواس به چئبو آهي) اُچاريندڙ عضوو آهي. هيءَ (نوڪ) مٿين ڏندن جي چوٽيءَ ۽ ’مهار‘ سان ڌار ڌار حالتن ۾ ملي، ڌار ڌار آوازن اُچارڻ ۾ مدد ڪندي آهي. هن حصي تان جيڪي آواز اُچاريا ويندا آهن، اُهي آهن [ث ۽ ڌا]

(ii) قار (blade):

نوڪ کان وٺي پوئتي، ڏيڍ انچ کن وچوٽيءَ واري چپ جي ڊگهي حصي کي، چپ جو قار (blade of the tongue) چئبو آهي. هن حصي جي بيهڪ، وات ۾ مهار جي سامهون آهي، ۽ هي حصو مهار سان ملي آواز پيدا ڪندو آهي. اُهي آواز آهن، [س ۽ ز]

(iii) مهڙ (front):

قار کان پوئتي، چپ جو اهو حصو جنهن جي بيهڪ سخت تارونءَ جي سامهون آهي، تنهن کي ’چپ جو مهڙ‘ چئبو آهي. سخت تارون ۽ چپ جي مهڙ جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچاريا سگهبا آهن: اهڙا آواز آهن [چ، چ، ج، ج، جه، ش ۽ ي]

(iv) پوچڙ (back of the tongue):

’مهڙ‘ جي اندرئين چيڙي کان وٺي پوئتي پاڙ ڏانهن، پر چپ جي پاڙ کان چپ جو اوريون حصو جيڪو نرم تارونءَ جي سامهون بيٺل آهي، تنهن کي ’چپ جو پوچڙ‘ (back of the tongue) چئبو آهي. نرم تارون ۽ پوچڙ جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچاربا آهن: مثلاً: [ڪ، ڪ، گ، گ، گه ۽ گ].

۷

آوازن جي اُچارڻ جو ڍنگ (Manner of Articulation)

هن باب ۾ ڏسڻو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب ڪهڙا ڪهڙا آواز سنڌي ٻوليءَ ۾ ممڪن آهن، ۽ اهي ڪهڙي ريت اُچاريا ويندا آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته هن باب ۾ مختلف آوازن جي اُچارڻ جو ’ڍنگ‘ بيان ڪيو ويو آهي. اهڙا آواز سندن مخرجن سميت هيٺ ڏجن ٿا:

(الف) **ٻچپوان يا ٻن چپن وارا (bilabial)** آواز: ٻنهي چپن جي ميلاب سان جيڪي آواز اُچاربا آهن، تن کي ’ٻچپوان‘ يا ’ٻن چپن وارا‘ آواز چئبو آهي. سنڌيءَ جا اهڙا آواز هي آهن: (پ، ڦ، ڀ، ڻ، م ۽ مها).

(ب) **چپ ۽ ڏندن گڏوڏان (labio-dental)** آواز: هيٺئين چپ مٿان، مٿين ڏندن جي چوٽين کي ملائڻ سان جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي ’چپ ۽ ڏندن گڏوڏان‘ آواز چئبو آهي. اهڙا سنڌي آواز آهن: (ڦ ۽ وا) ⁽¹⁾

(پ) **ڏنداوان (dental)** آواز: چپ جي نوڪ کي، مٿين ڏندن جي چوٽيءَ سان ملائي، جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي ’ڏنداوان آواز‘ چئبو آهي. سنڌيءَ ۾ ڏنداوان آواز هي آهن: (ت، ٺ، ڌ ۽ ڌا) ⁽²⁾

(1) هي نقطو قابل توجهه آهي ته ’وڻ‘ لفظ ۾ [و] جو اُچار ’جوا‘ لفظ واري [و] جي اُچار کان ٻيءَ طرح ٿيندو آهي. ’جوا‘ وارو [و] ’ٻن چپن ۽ تارونءَ گڏوڏن‘ نير – سر (labiovelar semi-vowel) آهي. اهي ٻئي مختلف آواز آهن. ٻنهي جو مخرج ڌار ڌار آهي ۽ ٻئي آواز ڌار ڌار گروهن سان واسطو رکن ٿا. سنڌي الف – ب جي پٽيءَ ۾ ٻنهي کي هڪ ئي حرف سان لکيو ويندو آهي، پر حقيقت ۾ ٻنهي لاءِ ڌار ڌار حرف هئڻ گهرجن.

(2) عربي زبان جا آواز [ث ۽ ڌ] به ساڳيءَ ريت اُچاريا ويندا آهن. جديد عربيءَ ۾ وينجن واري ’و‘ مٿان ٽي نقطا ڏئي ’و‘ لکيو وڃي ٿو، مثلاً: اوڙتن (avatin) پر اهي آواز سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ممڪن نه آهن. سنڌي صوتيات ۾ [ث ۽ ڌ] جو اُچار [س ۽ ز] ڪيو ويندو آهي.

(ت) **سخت تارونء وارا (palatal) آواز:** مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته ڇپ جي مهڙ جي بيهڪ، سخت تارونءَ جي سامهون آهي. ڇپ جو اهو حصو مٿي، سخت تارونءَ ڏانهن ڪڇي، اُن سان ملي، ڪن آوازن جي اُچار ۾ مدد ڪري ٿو. ڇپ جي مهڙ ۽ سخت تارونءَ جي اهڙي ميلاپ سان جيڪي وينجن آواز اُچارجن ٿا تن کي ’سخت تارونءَ وارا آواز‘ چئبو آهي. اهي آواز آهن: [چ، ڇ، ج، ⁽¹⁾ج، جه، ج، ش ۽ ي].

(ث) **نرم تارونءَ وارا (velar) آواز:** ڇپ جي مهڙ وانگر، ’ڇپ جو پوڇڙ‘ به، پنهنجي سامهونءَ واري تارونءَ جي حصي يعني نرم تارونءَ ڏانهن مٿي ڪڇي ٿو، ۽ اُن سان ملي آواز پيدا ڪري ٿو. نرم تارونءَ

[بقايا حاشيو پٺئين صفحي جو]

جو ڇپ جي ڦار (blade) جو پويون حصو، وڃيو نرم تارونءَ (soft-palate) سان لڳي. حقيقت ۾ ڇپ جو اهڙي طرح مڙڻ، علم بدن جي اصولن موجب ممڪن نه آهي. مورڏني آوازن جي اُچار جو طريقو ٻين ماهرن به بيان ڪيو آهي. مثلاً اٽلن لکي ٿو: “For the murdhanya sounds, contact is made with the tip of the tongue rolled in the murdhan.” See: Allen, W.S., Cit., P. 52.

لسانيات جي لغت ۾ مورڏني آوازن جي تشريح هن ريت ڏنل آهي:

“In phonetical terminology, a consonant pronounced with the tip of the tongue turned back towards the hard-plate.”

See: Mario Pei and Frank Gaynor, 1954, Dictionary of Linguistics, Philosophical Library, New York, PP. 34 and 186

(1) سنڌي ماهرن [ج، ڇ، ج، ڇ، ج، ڇ، جه، ج، ش ۽ ي] جي اُچار لاءِ ڇپ جي حصي جي جيڪا بيهڪ مقرر ڪئي آهي سا به ڇنڊ ڇاڻ گهري ٿي. مثال طور [ج] جي اُچار جو طريقو بيان ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

“It is pronounced when the blade of the tongue is in the same position as in case of [ج], touches the hard-palate a little backward than in case of [ج].”

ڏسو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: جامع سنڌي لغات، انگريزيءَ ۾ مقدمو، ص 8

حقيقت ۾ جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته [چ، ڇ، ج، ڇ، ج، ڇ، جه، ج، ش ۽ ي] جي اُچار لاءِ ’ڇپ جو مهڙ‘ مٿي ڪڇي، سخت تارونءَ سان ملي ٿو، ۽ نه ڪ ڇپ جو ڦار. ڇپ جي ڦار جو مٿي ڪڇي، سخت تارونءَ سان ملڻ، سنڌي صوتياتي نظام ۾، ۽ علم بدن جي اصولن موجب ممڪن نه آهي. انهيءَ کان سواءِ اها دعويٰ به قابل قبول نه آهي ته [ج] جو مخرج ڪو سخت تارونءَ جو پونير حصو آهي. انهن ٻنهي آوازن، يعني [ج ۽ چ] جو مخرج ساڳيو يعني سخت تارون آهي.

۽ ڇپ جي پوڇڙ جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچارجن ٿا تن کي نرم تارونءَ وارا آواز (velar sounds) چئبو آهي. اهي آواز آهن: [ڪ، گ، ڳ، گھ ۽ گڱ] (1)

(ث) نرم تارونءَ کان پونيئر (post-velar): حصي وارا آواز- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا آواز به آهن جيڪي عربي صوتياتي اثر کان، سنڌيءَ جي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿي ويا آهن. ’ذهبي صوتياتي نظام‘ (Indigenous phonetic system) ۾، ’نرم تارونءَ کان پونيئر‘ حصو مخرج نه آهي، پر عربي زبان جي اثر جي ڪري عربي ٻوليءَ جا ’ڪاڪڙي وارا آواز‘ (Uvular sounds) (2) سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪاڪڙي کان اڳيرو (pre-uvular) ۽ نرم تارونءَ کان ٿورو پريرو (post velar)، اُچاريا ويندا آهن. مثال طور عربي زبان جي آوازن [ق، خ ۽ غ] جو مخرج، عربي زبان جي صوتياتي نظام موجب ’ڪاڪڙو‘ (Uvula) آهي (3)، جنهن ڪري عربيءَ جي ماهرن انهن کي ’حلقه آواز‘ (Uvular) سڏيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن آوازن جو مخرج ڪاڪڙو بلڪل نه آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. ٻنهي زبانن يعني عربي ۽ سنڌيءَ ۾ انهن آوازن جي اُچار ۾ فرق آهي، پر ٻنهي ۾ انهن جي لکيل صورت ساڳي آهي، جيتوڻيڪ بين الاقوامي صوتياتي خاڪي (I.P.A) ۾، تارونءَ ۽ ڪاڪڙي وٽ اُچاريل آوازن جون لکيل صورتون ڌار ڌار ڏنل آهن. (4)

- (1) مرزا قليچ بيگ انهن آوازن کي ڪي نڙيءَ وارا آواز سڏيو آهي. مرزا صاحب جي اها دعويٰ درست نه آهي، ڏسو: مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪڙ، ڀاڱو ٽيون ص 68
- (2) جمال القرآن نالي ڪتاب ۾ [ق، خ ۽ غ] جو مخرج درست بيان ٿيل نه آهي. مصنف لکي ٿو ته: ”[ق، خ ۽ غ] جو مخرج نڙيءَ جو اهو حصو آهي جيڪو وات جي طرف وارو آهي.“ ڏسو: مولانا محمد اشرف: جمال القرآن، ڪراچي، ص 7
- اها به حقيقت آهي ته سنڌ ۾ [ق، خ ۽ غ] جو اُچار گهڻائي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو به نرم تارونءَ کان پوئتي به قائم رکي نه سگهندا آهن. عام طور پڙهيل ماڻهو به گفتگوءَ دوران اڪثر [ق، خ ۽ غ] جي بدران [ڪ، گ ۽ ڳ] اُچاريندا آهن، البت خبردار رهڻ سان يا ڪنهن اهل علم سان ڳالهائيندي [ق، خ ۽ غ] جو ’اُچار‘ نرم تارونءَ کان پونيئر حصي وٽان اُچاريندا آهن.
- (3) مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪڙ، ڀاڱو ٽيون

(4) Mitchell, T.F., Teach Yourself Arabic, P. 23

(پ) ڪاڪڙي وارا آواز: هنن آوازن جو مٿي نرم تارونءَ وارن آوازن هيٺ ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪاڪڙي وٽ هوا جي لنگهه کي سوڙهي ڪرڻ سان، اهي آواز اُچاري سگهبا آهن. اهڙا آواز آهن: عربيءَ جا [ق، خ ۽ غ]. جرمن ٻوليءَ جو آواز [ر] ڪاڪڙي کي لرزش ۾ اُٿي اُچاربو آهي.⁽¹⁾

(ج) نڙيءَ وارا (pharyngeal) آواز: ’ڇپ جي پاڙ‘ کي پوئتي هٽائي، نڙيءَ ۾ هوا جي لنگهه ۾، ’سوڙهه‘ ۽ ’گهٽ‘ ڪرڻ سان، جيڪي آواز اُچارجن ٿا تن کي نڙيءَ وارا آواز چئبو آهي؛ اهڙا آواز آهن: [ح ۽ ع].⁽²⁾ هن مخرج وٽان ڪو به سنڌي آواز اُچاري نٿو سگهجي. جيتوڻيڪ ’ح‘ ۽ ’ع‘ حرف، سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ شامل آهن، پر جن آوازن جون اهي لکت ۾ صورتون آهن، اهي آواز سنڌيءَ جي صوتياتي نظام ۾ شامل نه آهن. انهن آوازن [ح ۽ ع] جو اُچار سنڌ ۾ [ه ۽ ا] ڪيو ويندو آهي.⁽³⁾ هت اهو جائز ٿيڻ نهايت ضروري آهي ته [ع]

(1) See: The Principles of International Phonetic Association, 1949, London: PP. 10 and 12.

(2) جمال القرآن ڪتاب ۾ [ح ۽ ع] جو مخرج درست ڄاڻايل نه آهي، انهن جو مخرج ’وسط حلق‘ يعني نڙيءَ جي جي وچ وارو ڀاڱو ڄاڻايو ويو آهي، ڏسو: جمال القرآن، ايضاً، ص 7.

(3) سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾، ’ح‘ ۽ ’ع‘ صورتون قائم رهيون ويون آهن، پر سنڌي صوتياتي نظام ۾ اهي آواز موجود نه آهن، ۽ نه ئي وري عربيءَ مان ورتل اُڌارن لفظن ۾ ئي اهي آواز اُچاري سگهجن ٿا. انهن ۾ [ح ۽ ع]، [ج] هڪو گسٽو ۽ [ع] ڳرو گسٽو آواز آهي. سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب [ج] جو نعر البديل [ه] آهي. ڪن ماهرن جو خيال آهي ته سنڌيءَ ۾ [ا] (ع) جو اُچار هڪجهڙو آهي، اها دعويٰ درست نه آهي. [ع] جو ڪو به نعر البديل آواز سنڌيءَ ۾ موجود نه آهي. [ع] جو اُچار، ڌار ڌار لفظن ۾، اُن (ع) جي پويان ايندڙ ’سُر‘ تي مدار رکي ٿو، ۽ اُچار ڪرڻ مهل، [ع] بلڪل غائب ٿي ويندو آهي، ۽ پوئين سُر سان اُچار شروع ڪبو آهي؛ مثال طور:

اچار	لکيل صورت	اچار	لکيل صورت	اچار	لکيل صورت
شُر	شَمع	باد	بَعد	اَلِم	عِلِم
نَت	نَطع	تالِيم	تَعليم	اَلِم	عالم
				اورت	عورت

جو اُچار، آواز کان پوءِ ايندڙ 'سُر' سان شروع ٿيندو آهي، ۽ [ع] کي گم ڪيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪٿي ڪٿي، [ح]، جڏهن لفظ جي وچ ۾ ايندو آهي تڏهن [ح] گم ڪيو ويندو آهي.

(ج) **نڙگهت (glottal)** وارا آواز: اُهي آواز جيڪي نڙگهت ۾، آوازي تندن جي وچواريءَ وٽي (glottis) وٽ، اُچاربا آهن تن کي 'نڙگهت' وارا آواز چئبو آهي. مثال طور: [هه]. عربي ٻوليءَ ۾ همزو [ء] جو مخرج به نڙگهت آهي، پر سنڌيءَ ۾ همزو 'ء' حرف جي اهميت عربي صوتياتي نظام واري بلڪل نه آهي. همزي جي استعمال کي سمجهڻ لاءِ ايندڙن صفحن ۾ هڪ ڌار باب ڏنو ويو آهي.

γ

(1) [ع] جو اُچار، اردو توڙي برصغير جي ٻين ٻولين ۾ ساڳيءَ طرح ڪيو ويندو آهي.

سنڌي وينجنن⁽¹⁾ جا قسم ۽ گروهه

هن کان اڳ مخرج جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ جي وينجنن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن باب ۾ اهو جائزڻ غير ضروري نه ٿيندو ته مختلف آوازن جي اُچارڻ ۾، مخرج جي بيهڪ ۾ جيڪو فرق ٿئي ٿو⁽²⁾، اُن جي لحاظ کان، ۽ هوا جي لنگهه ۾ ڦير قار (گهٽ ۽ ڪُل يعني ويڪر) آڻي، ماهرن، وينجن آوازن کي، اُن فرق ۽ ڦير قار موجب، ڌار ڌار گروهن ۽ ڪٽنبن يعني قسمن ۾ ورهائي، انهن (آوازن جي گروهن) تي الڳ الڳ نالا رکيا آهن. عام طور وينجن آوازن کي هيٺين گروهن ۾ ورهايو ويو آهي:

(الف) ٽوڪڻا يا ٽماڪيدار آواز (plosives)⁽³⁾: هنن وينجن آوازن جي اُچارڻ مهل، مخرج وٽ، هوا جو لنگهه، ٿوري وقت لاءِ ’سُڪَ بند‘ ٿي ويندو آهي، ۽ ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا، آوازي تندن وٽان لنگهي، مٿي، وات واري ڪوپي ڏانهن ايندي آهي، ۽ وات واري ڪوپي ۾، مخرج وٽ، رڪاوٽ واريءَ جاءِ وٽ رڪجي ويندي آهي. ’هوا جي دٻ‘ (air compression) جي ڪري، ڳالهائڻ جا عضوا، رڪاوٽ، يا رنڊڪ واري نقطي وٽ اوچتو ئي اوچتو هڪ ٻئي کان ڌار ٿيندا آهن ۽ هوا کي اوچتو لنگهه ڏيندا آهن. هوا جي زوردار دٻ ۽ مقدار ڪري، ۽ هوا جي گهٽ يعني لنگهه جي اچانڪ ڪلي وڃڻ ڪري هوا، ٽماڪي

(1) هن ڪتاب ۾ حرف صحيح کي ’وينجن‘ (Consonant) نالو ڏنو ويو آهي ۽ صرف علت لاءِ ’سُر‘ (Vowel) لفظ ڪم آندو ويو آهي.

(2) مخرج جي بيهڪ واري فرق جي وضاحت هن ريت آهي: (i) مخرج يا آواز جي اُچار واريءَ جاءِ جي بيهڪ، (ii) مخرج وٽ، هوا جي لنگهه جي ’گهٽ‘ جو ڊول يعني گهٽيل، ڪليل يا بلڪل بند ٿيل، (iii) نرم تارونءَ جي بيهڪ، يعني مٿي ڪنيل يا هيٺ لٿل.

(3) امريڪي ماهر لسانيات - هنن آوازن کي explosives سڏيو آهي.

ت، ٺ، ڊ، ڌ، ٽ، ٿ، ڍ، ڏ، چ، ڇ، ج، جه، ک، گ، ڪ، ڳ ۽ گھ۔
 (ب) چوسا (implosives) آواز:⁽²⁾ هنن آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ نـڙ-گھٽ
 کي هيٺ ڪيو ويندو آهي. مخرج وٽ ڌوڪڻن آوازن وانگر هوا جي
 لنگهه کي بند ڪيو ويندو آهي. رڪاوٽ واري جاءِ ۽ نڙگهٽ جي وچ

(2) ڊاڪٽر بلوچ صاحب، [پ ۽ ڳ] کي plosives (ڌوڪڻا) آواز ٿو سڏي، پر [ڄ] کي affricate (پندشي - گسٽو) ٿو سڏي؛ ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات، ص8، حقيقت ۾ [پ، ڌ، ڄ ۽ ڳ] هڪڙي ئي گروه وارا، يعني ’چوسٽا وينجن‘ آهن، فقط سندن مخرج الڳ الڳ آهن. انهيءَ ڪري [ڄ] کي ڌار گروه هيٺ ڄاڻائڻ درست نه آهي.

[باقی حاشیو اگئین صفحہ تی دسو]

۾ ھو جي نہ ھئڻ سبب، خال رھجي ويندو آھي. انھن آوازن جي اُچار لاءِ، ھو ٻاھران چوسي اندر نٿو گھٽ ۾ ٿيل خال ۾ آندي ويندي آھي. مخرج وٽ، ڳالھائڻ جا عضوا، ھو کي ٻاھران کان اندر چوسي، کلي ٿا پون. اھڙيءَ حالت ۾ جيڪي آواز اُچارجن ٿا، تن کي چوڻا آواز چئبو آھي. اھي آواز آھن: [پ، ڌ، ج ۽ ڳ].

(پ) **نڪوان يا گھڻا وينجن (nasal consonants):** سنڌي صوتياتي نظام جي روشنيءَ ۾ جڏھن ’گھڻن آوازن‘ (nasal sounds) تي بحث ڪبو تڏھن ’گھڻن آوازن‘ ۾ نہ فقط ’گھڻا وينجن‘ شامل ڪبا، پر ’گھڻا سر‘ بہ انھيءَ ’سري‘ ھيٺ آڻبا، ڇاڪاڻ تہ وينجن وانگر ’سُر‘ بہ ’صاف‘ (يعني گھڻائڻ واري خاصيت کان سواءِ) ۽ ’گھڻا‘ ٿين ٿا. انھيءَ ڪري گھڻن آوازن ۾ گھڻا وينجن ۽ گھڻا سر ٻئي شامل ڪبا.

ھن باب ۾ فقط گھڻن وينجن جو ذڪر ڪبو. گھڻن سرن تي اڳتي ھلي ذڪر ڪيو ويو.

گھڻن وينجن جي اُچارڻ لاءِ نرم تارون ھيٺ لاٿو ويندو آھي، انھيءَ ڪري نڪ واري کوپي جو لنگھ کلي پوندو آھي، ۽ وات واري کوپي ۾ ھو جو لنگھ اڳي ئي بند ڪيو ويندو آھي، پر اُچار ڪرڻ مھل ھو، نڪ ۽ وات مان لنگھندي آھي. اُھي آواز جن جي اُچارڻ ۾ ھو نڪ مان نڪري، تن کي ’گھڻا آواز‘ چئبو آھي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اھڙا آواز آھن: [م، مھ،

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

[پ] - سنڌي ٻوليءَ (ڪڇيءَ، ميمڻي ۽ لاسيءَ سميت)، ملتانِي، سرائيڪي، لڌنوي، گجراتي (مغربي)، راجسٿاني (ميواري، جيلسميريءَ ۽ مارواڙي، سوهلي (Swahili) ۽ سنهليز (سلون جي ٻولي) ۾ ڳالھايا ويندا آھن.

[ڌ] - سنڌي، سرائيڪي، ملتانِي، گجراتي (مغربي) ۽ ويتناميءَ ۾ ڳالھايو ويندو آھي.

[ج] - ويتناميءَ کان سواءِ مٿي ڄاڻايل ٻيون ساڳيون ٻوليون.

[ڳ] - مٿي ڄاڻايل ساڳيون ٻوليون.

ن، نه، ڻ، ٺه، ج ۽ گ. (1)

(پ) **بندشي - گستا (affricates) آواز** : جڏهن ڳالهائڻ جا عضوا، مخرج وٽ، هڪ ٻئي کان آهستي آهستي ڌار ٿيندا آهن تڏهن آواز جي 'رڪاوٽ' (occlusion) ۽ مڪمل 'چوٽڪاري' (release) جي درميان واري بيهڪ دوران، ٿوري وقت لاءِ سوڙهه (constriction) پيدا ٿئي ٿي. انهيءَ ڪري هوا جو لنگهه آهستي آهستي ڪلي ٿو. رکيل هوا، سوڙهي لنگهه مان لنگهڻ مهل، 'ڌوڪڻي آواز' سان گڏوگڏ ساڳئي مخرج وٽ،

(1) سنڌي ماهرن انهن مان نه فقط ڪن آوازن يعني [ڻ ۽ ج] جو مخرج غلط بيان ڪيو آهي پر انهن کي هڪ نه، بلڪ ڌار ڌار گروهن ۾ شامل ڪري بيان ڪيو اٿن. مثال طور انهن ماهرن، [ڻ] جي اُچار جو طريقو درست بيان نه ڪيو اٿن، ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات، حوالو مٿي ڏنل آهي، ص 8

ڊاڪٽر بلوچ صاحب [ڻ] کي palato - nasal plosive، يعني "سخت تارونءَ وارو گهڻو ڌڪو وينجن" سڏيو آهي. [ڻ] جي مخرج جي باري ۾ اڳ ۾ وضاحت سان سمجهاڻي ڏني وئي آهي. هن باب ۾ البت ايترو لکڻ ضروري آهي ته صوتيات جي ڪتابن ۾ nasal plosive نالي آوازن جو ڪوبه گروهه نٿو ملي. دراصل گهڻا وينجن (nasal consonants) ۽ ڌوڪڻا وينجن (plosive consonants) آوازن جا ٻه ڌار ڌار قسم ۽ گروهه آهن. اهي ٻئي نرم تارونءَ جي هيٺ لهڻ يا مٿي ڪڇڻ واري خصوصيت تي مدار رکن ٿا، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب [ج] کي nasal affricate سڏيو آهي. هن نالي سان به علم صوتيات ۾ سنڌي آوازن جو ڪوبه گروهه نه آهي. مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته [ڻ ۽ ج] ٻئي گهڻن وينجن جي گروهه جا 'ڀاتي' آهن، تنهن ڪري انهن ٻنهي وينجن کي گهڻن وينجن جي گروهه ۾ ئي شامل ڪرڻ گهرجي.

محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جو ورتل جائزو به ڇنڊڇاڻ گهري ٿو. هن صاحب لکيو آهي ته 'ن' جو تلفظ ٽن نمونن سان ڪيو ويندو آهي: پهريون 'سالر يا سڄي اُچار وارو، ٻيو 'اڌ اُچار وارو' ۽ ٽيون 'غنه يا نڪ جي اُچار وارو'. مثلاً 'رنجن' لفظ جو پهريون 'ن' غنه ۽ پويون 'ن' سڄي اُچار وارو آهي. 'ڪنيا' لفظ ۾ 'ن' ساڪن آهي، جنهن ڪري 'ن' جو اڌ اُچار ٿيندو. مطلب ته اعراب (زير، زير ۽ پيش) ته سالر اُچار، سڪون ته اڌ اُچار، ۽ خالي 'ن' مٿان ڪابه اعراب نه، ته غنه يا نڪ وارو اُچار ٿيندو' - ڏسو: عبدالڪريم

سنديلو: 1955ع، تحقيق لغات سنڌي، لاڙڪاڻو سنڌ، ص 15

[باقي حاشيو اڳئين صفحي تي ڏسو]

هر مخرج (homorganic) گسٽو آواز پيدا ڪري ٿي. اهڙن آوازن کي بندشي-گسٽا آواز (affricatives) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا آواز آهن: [ٿر] ۽ [ڊر]. اهي آواز، سنڌي ٻوليءَ جي فقط اُترادي ۽ ڪڇي لهجن ۾ ئي استعمال ٿين ٿا، پر اهي آواز صوتيه طور ڪم نه ايندا آهن؛ مثلاً:

معياري لهجو	اُترادي لهجو	ڪڇي لهجو
پَٽ	پَٽر	--
پُٽ	پُٽر	پتر
چَنڊ	چَنڊر	چندر

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

حقيقت ۾، صوتياتي اصولن موجب، ڪنهن به وينجن کي 'سالر يا اڌ' وينجن ڪوئي نٿو سگهجي. 'رَنجن' لفظ ۾، آخري [ن] ۽ 'ڪنيا' لفظ جي /نيه/ (nya) آواز ۾، [ن] ۽ [ي] مرڪب آوازن جو پهريون جز [ن]، ٻئي گهڻا وينجن (nasal consonants) آهن. انهن ۾ 'سالر' يا 'اڌ' وينجن جي هئڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي، پر انهن وينجن جي بيان ڪرڻ لاءِ هيئن چئبو ته: پهريون آواز 'متحرڪ' (having vowel after it) ۽ پويون 'غير متحرڪ' يا ساڪن، (vowelless) آهي. سنڌيلو صاحب پوئين [ن] يعني 'ڪنيا' لفظ واري [ن] کي ساڪن 'ن' ٿو ڪوٺي. ساڪن 'ن' کي اڌ آچار وارو 'ن' 'ڪيئن' ۽ 'ڇو' چئبو، تنهن لاءِ ڪوبه جواز ڏنل نه آهي. حقيقت هيئن آهي ته 'رَنجن' لفظ ۾ پويون [ن]، انفرادي طور ڪم آيل آهي، ۽ اُن کان پوءِ سُر اُچارجي ٿو، پر ڪنيا لفظ ۾ ڪم آندل [ن]، مرڪب آواز [نيه] جو پهريون جز آهي ۽ ساڪن آهي. اهي ٻئي آواز يعني رَنجن لفظ وارو پويون [ن] ۽ ڪنيا لفظ ۾ آيل [ن] سالر آهن، البت ٻنهي جي استعمال ۽ ڪارج ۾ فرق آهي.

اهڙيءَ طرح 'رَنجن' لفظ ۾ [ر] کان پوءِ آيل 'ن'، وينجن نه آهي پر هن جاءِ تي حرف 'ن'، گهڻي سُر [اُن] جي، گهڻي خاصيت کي لکيل صورت ۾ نمايان ڪرڻ لاءِ، لکيل نشاني يا علامت آهي. انهيءَ هنڌ، 'ن' حرف گهڻو نه آهي، پر 'سُر گهڻو' آهي، جنهن جي گهڻائڻ کي لکت ۾ نمايان ڪرڻ لاءِ، 'ن' حرف ان سُر جي پٺيان ڏيئي چٽائبو آهي ته هن کان اڳ وارو سُر گهڻو آهي. گهڻي سر ۽ ان جي گهڻائڻ کي نمايان ڪرڻ لاءِ ڪم آندل 'ن' لاءِ ڏسو: اڳتي باب ڏهون.

ڪن صاحبن جي راءِ موجب [ڙ] ۽ [ڙ] ساڳئي گروهه وارا آواز آهن. هنن جي خيال موجب: [ڙ] ڪنهن قديم دور ۾ [ن] ۽ [ڙ] جي مرڪب مان ٺهيل آهي. هنن جي راءِ موجب اسان وٽ 'ڙ' ۽ 'ڙ' متبادل ۽ متڌڙ آچار آهن.

[ٽر] ۽ [ڊر] آواز، اُترادي ۽ ڪڇي لهجن ۾ اُچاريا ويندا آهن، پر انهن لهجن ۾ به انهن جو ڪارج صوتيه وارو نه آهي. ڊاڪٽر سنديلي صاحب جو خيال آهي ته 'ٽر ۽ ڊر' مرڪب آواز آهن، ۽ تاريخي لسانيات جي لحاظ کان سنسڪرت جي مرڪب آوازن [ٽر ۽ ڊر] جون بدليل صورتون آهن، پر اها دعويٰ به قبول ڪرڻ جهڙي نه آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن جو اُچار مرڪب آوازن جهڙو نه بلڪ بندشي - گسٽن آوازن جهڙو آهي.

(ت) پاسيرا (lateral) آواز: هنن آوازن جي اُچارڻ مهل، ڇپ جي بيهڪ، مورڌني آوازن جهڙي ٿيندي آهي. ڇپ جي ڦار جي پٺ، مهار کان ٿورو پوئتي، وات جي ڇت سان (ڪن ماڻهن جي اُچار جي حالت ۾ ڦار، مهار سان) ملي، هوا جو لنگهه بند ڪندي آهي ۽ نرم تارون، مٿي ڪڇي بيهي ٿو. آواز جي اُچارڻ لاءِ ڇپ جي

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

حقيقت ۾، جيئن اڳ ۾ بيان ڪيو آهي ته [ڙ] ۽ [ڻ] جو مخرج ساڳيو آهي، پر اهي ٻئي ڌار ڌار گروهن وارا آواز آهن. [ڻ] گهڻو مورڌني آواز آهي ۽ [ڙ] ڦڙڪيدار مورڌني آواز آهي. ٻئي الڳ الڳ صوتيه جي حيثيت رکي ٿا. لفظ جي ساخت ۾ ٻنهي جي تبديل (مٽ سٽ)، لفظ جي معنيٰ ۾ فرق آئي ٿي؛ مثال طور:

<u>اڻ/صوتيه</u>	<u>اڙ/صوتيه</u>
وڻان	وڙان
راڻو	راڙو

انهن ٻنهي لفظن جي اُچار ڪرڻ مهل، ٻنهي صوتين ۾ فرق محسوس ڪري سگهجي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جا ماهر سمجهن ٿا ته [ڻ، ج ۽ گ] سنڌيءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اُچاريا نٿا وڃن پر اهي آواز، لفظن جي وچ ۾ سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ هيٺين ٻولين ۾ به عام آهن.

[ڻ] = هنديءَ (پوربيءَ سميت)، سرائيڪي، مرهٽي، نيپالي، راجسٿاني، گجراتي ۽ سٿيڊش.

[ج] = هندي، اردو، گجراتي، سرائيڪي، لتياني، فرينچ، جديد اطالوي، هسپانوي، ڪمبوڊيش، ٿائي، ملائي ۽ ويٽنامي.

[گ] = هندي، اردو، مرهٽي، بنگالي، گجراتي، سرائيڪي، راجسٿاني، نيپالي، انگريزي، هسپانوي، جرمن ۽ چيني.

هڪڙي پاسي يا ٻنهي پاسن کان هوا جي لنگهڻ لاءِ خال يا خالي لنگهه رهيل هوندو آهي. هوا ڦڦڙن کان ڌوڪيندي، مٿي ايندي آهي، ۽ نرم تارون جي مٿي هٽ ڪري، وات واري ڪوپي مان، ڇپ جي پاسن کان رهيل خالي لنگهه مان لنگهي، وات مان ٻاهر نڪرندي آهي. اهڙن آوازن کي ’پاسيرا آواز‘ چئبو آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙا آواز آهن: [ل ۽ له].

(ت) **ڦڙڻا يا لرزش وارا (rolled) آواز:** هنن آوازن جي اُچارڻ مهل، ڇپ جي نوڪ، مهار سان لڳي، هڪ کان وڌيڪ ڀيرا لرزش (taps) ڪندي آهي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، نرم تارون جي مٿي هٽ ڪري، جڏهن وات واري ڪوپي مان لنگهندي آهي، تڏهن آواز جي اُچارڻ لاءِ، ڇپ جي لرزش ۾ اچڻ سبب، هوا ۾ به لرزش پيدا ٿيندي آهي، ۽ لرزش وارو يعني ’ڦڙڻو آواز‘ ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙو آواز آهي: [ر].⁽¹⁾

(ث) **ڦڙڪڻا (flapped) آواز:** هنن آوازن جي اُچارڻ مهل ڇپ، مورڏني آوازن جهڙي بيهڪ وٺندي آهي، ۽ مخرج (مهار کان ڪجهه پريرو ۽ سخت تارون کان اڳيرو) سان لڳي، هڪ ڀيرو ڦڙڪي، اڳتي، هيٺين ڏندن جي پاڙ وٽ اچي، ڌڪ هڻندي آهي. ڇپ جي نوڪ جي پٺ ۽ مخرج جو ميلاپ، اک - چنپ لاءِ ٿيندو آهي. وات مان هوا جي گذرڻ وقت، ڇپ جي هڪ دفعي ڦڙڪي (ڦڙڪڻ) سبب، ’ڦڙڪڻو آواز‘ پيدا ٿيندو آهي. سنڌيءَ ۾ ڦڙڪڻا آواز آهن: [ڙ ۽ ڙه].⁽²⁾

(1) سنڌي هندو ۽ حيدرآباد توڙي اُتر سنڌ جا ڪيترائي سنڌي مسلمان، [ر] کي [ڙ] ڪري اُچاريندا آهن. [ر] کي [ڙ] ڪري اُچارڻ جي باري ۾ اڳتي ’ڦڙڪڻن آوازن‘ (flapped sounds) هيٺ وڌيڪ تفصيل ڏنو ويو آهي.

(2) سنڌيءَ ۾ ڦڙڪڻي آواز جا ٻه قسم آهن ۽ ٻنهي جا مخرج به ڌار ڌار آهن. هڪڙو مورڏني ڦڙڪڻو آواز آهي ۽ ٻيو مهار وارو ڦڙڪڻو آواز. سنڌي هندو توڙي حيدرآباد ۽ اُتر سنڌ جا ڪي سنڌي مسلمان، مهار واري لرزشدار يا ڦڙڻي آواز [ر] کي، مهار وارو ڦڙڪڻو آواز ڪري اُچاريندا آهن، ۽ مورڏني [ڙ] کي [ر] يعني مهار [باقي حاشيو اڳئين صفحي تي ڏسو]

(ث) **گستا (fricatives) وينجن آواز** - هن گروه وارن وينجن آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، مخرج وٽ، هڪ ٻئي جي ايترو ته نزديڪ لڳي بيھن ٿا جو، هوا جي لنگهه ۾، گھٽ (سوڙهه) ٿيو پوي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، انهيءَ گھٽيل ۽ سوڙهي لنگهه مان لنگهڻ ڪري، مخرج وٽ، ڳالهائڻ جي عضون سان گسندي ۽ گھڪو (friction) ڪندي، ٻاهر نڪرندي آهي. نرم تارون مٿي ڪنيل رهندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي ’گستا آواز‘ چئبو آهي. سنڌي ۾ اهڙا آواز آهن: [ف، و، س، ز، ش، خ، غ ۽ ه].

(ث) **بنا گھڪي وارا روان (frictionless continuants) آواز** : هنن آوازن جي اُچارڻ لاءِ، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ، ’گسڻ آوازن‘ جهڙي هوندي آهي. اُچار ڪرڻ مهل هوا جي بلڪل معمولي زور ڪري، گھڪو ڪونه ٿيندو آهي. سنڌيءَ ۾ هيءُ وينجن ڌار صوتيه طور ڪم نه ايندو آهي. برصغير جي ٻين ٻولين (هندي وغيره) ۾، [v] - چپ ۽ ڏندن گاڏئون ڳرو گسڻو وينجن - جي بدران [u] اُچاريندا آهن. سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ به هن آواز لاءِ ڪوبه حرف مقرر ٿيل نه آهي.⁽¹⁾ مثلاً:

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

وارو ڦڙڻو آواز ڪري اُچاريندا آهن. مهار واري ڦڙڪڻي آواز ۽ مورڌني ڦڙڪڻي آوازن لاءِ بين الاقوامي صوتياتي چارٽ ۾ ڌار ڌار اکر مقرر ٿيل آهن. پر سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ ٻئي آواز هڪڙي ئي اکر [ڙ] سان لکبا آهن. حالانڪه ٻنهي جو مخرج ڌار ڌار آهي پر ٻئي هڪ ئي صوتيه طور ڪم اچن ٿا، تنهن ڪري مهار واري [ڙ] کي، مورڌني [ڙ] جي ’صوتيه پيچي‘ (allophone) چئي سگهجي ٿو.

(1) بين الاقوامي صوتياتي چارٽ ۾ انهن آوازن لاءِ هيٺيان اکر مقرر ٿيل آهن:

سنڌي حرف	بين الاقوامي
و	v
و	w
-	u

چپ ۽ ڏندن گاڏئون گسڻو آواز
ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو نيم - سر
ٻن چپن وارو بنا گھڪي روان

v [و] = چپ ۽ ڏندن گاڏئون، ڳرو گسٽو وينجن، جيئن /وڻ/ ۽
/واڍو/ ۾ ابتدائي [و].

w [و] = ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو نيم - سر، جيئن /جوا، /توا/ ۽
/سواگت/ ۾ وچيون [و].

[و] ٻن چپن وارو بنا گهڪي وارو روان، جيئن [v].

(ج) نيم - سر (semi-vowels) ⁽¹⁾ - نيم سُر، ڳري گسٽي آواز
(voiced gliding sound) کي چئبو آهي، جنهن جي اُچارڻ لاءِ
ڳالهائڻ جا عضوا هڪڙي 'سُر' جي اُچار کان شروع ٿين ٿا، ۽
يڪدم ٻئي ساڳئي يا وڌيڪ اوچائيءَ (prominence) واري 'سُر'
ڏانهن مڙن ٿا. هڪ سر کان، ٻئي سر ڏانهن اُچار لاءِ چپ جي جلدي مڙڻ
(موڙ) ڪري، وچان ئي هڪ نئون 'گسڪٽو آواز' (gliding sound)
پيدا ٿئي ٿو. اهڙن آوازن کي 'نيم سر' چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ
جي صوتياتي نظام موجب نيم سر هي آهن: [و] ۽ [ي].⁽²⁾

[و] جي اُچار لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، [ا،] او يا [اُو] سُر کان
شروع ٿين ٿا، ۽ رکجڻ کان سواءِ، يڪدم ٻئي سُر [ا يا آ] ڏانهن
مڙن ٿا. ڳالهائڻ جي عضون جي جلدي مڙڻ ڪري، ڳالهائڻ جي
عضون ۾ گهڪو پيدا ٿئي ٿو، ۽ ڳرو گسٽو آواز يعني نيم - سر
[و] پيدا ٿئي ٿو.⁽³⁾ هن کي ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو (labio-

(1) سنسڪرت ۾ نيم - سر کي "آنتهستا" (anta(h) stha) چئبو آهي، جنهن جي
معنيٰ آهي وچ ۾ بيهندڙ (standing between).

(2) سنڌي گرامرن ۾ [و ۽ ي] کي سُر سڏيو ويو آهي. هن نڪتي تي هن ڪتاب جي
باب آئين ۾ روشني وڌي وئي آهي.

(3) سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'و' حرف، ڏندن ۽ چپ گاڏئون گسٽي آواز [v] جي
لکيل صورت طور ڪم اچي ٿو، پر ٻن چپن ۽ تارونءَ واري نيم - سر [w] کي
ٻه ساڳئي حرف سان لکيو وڃي ٿو.
مثال طور:

[w]	[v]
هُوا (هئا)	هُوا
توا	دوا
جوار	روات

velar) نيم - سر چئبو آهي؛ مثال طور:

(i) تئو + آ < توا (tawā)

(ii) کئو + آ < کُوا (kuwā) / کُئا

(iii) بئو + آ < باوا (bawā)

(iv) هندو + آئي < هندواڻي (hindwāni)

(v) کانءُ + آ < کانوَ (kāwā)

(vi) گهاءُ + آ < گهاوَ (ghāwā)

ساڳيءَ طرح [ي] جي اُچار لاءِ، ڳالهائڻ جا عضوا [ا] ۽ [اي] سرن کان شروع ٿين ٿا ۽ رکجن کان سواءِ، يڪدم ٻئي سر [آ ۽ اَ] ڏانهن مڙن ٿا. ڳالهائڻ جي عضون جي جلدي مڙڻ ڪري، ڳالهائڻ جي عضون ۾ گهڪو پيدا ٿئي ٿو، ۽ ڳرو گسڪڻو آواز يعني نيم - سر [ي] پيدا ٿئي ٿو. هن کي سخت تارونءَ وارو نيم - سر چئبو آهي. مثلاً:

(i) ڪر + آن < ڪريان (karyā)

(ii) آپ + آس < آپياس (abhyās)

(iii) شيدي + آئي < شيدياڻي (shidyāñi)

(iv) پاڻي + آنو < پاڻيانو (pāñyātho)

(v) هاري + آپ < هاريپ (hāryap)

(vi) ڪاڻي + آر < ڪانير، ڪانيار (kāthyar, kāthiyar)

سنڌي آوازن جا قسم

وينجن ۽ انهن جون خاص خصوصيتون:

1. ماهرن ڳالهائڻ جي آوازن کي ٻن مکيه قسمن ۾ ورهايو آهي، اهي آهن:
(الف) وينجن (consonants) ⁽¹⁾ ۽ (ب) سُر (vowels).

(1) عام طور سنڌي وياڪرڻ جي سڀني ڪتابن ۾، consonants لاءِ حرف صحيح ۽ vowels لاءِ حرف علت لفظ ڪم آندا ويا آهن، پر حقيقت ۾ اهي لفظ، علم صوتيات موجب انگريزي لفظن consonants ۽ vowels لاءِ موزون نعر البدل نه آهن. حرف مان مراد، آواز جي لکيل صورت يعني اکر آهي، ۽ انهيءَ ڪري حرف صحيح معنيٰ آهي consonantal letter، يعني ’وينجن جي لکيل صورت‘ مثال طور ’ب‘ حرف، [ب] وينجن جي لکيل صورت آهي، تنهن ڪري ’ب‘ کي وينجني حرف چئبو، پر [ب] کي وينجن آواز چئبو. هن مان ثابت ٿيو ته حرف صحيح ۽ حرف علت لفظ consonants ۽ vowels جا موزون نعر البدل نه آهن. مون هن ڪتاب ۾ انهيءَ ڪري، سنڌي وياڪرڻ جي جديد ڪتابن ۾ ڪم آندل لفظ - وينجن ۽ سُر - ڪم، آندا آهن، ڏسو: انگريزي لفظن

Jhamatmal Wasnani, (1892) New Sindh Grammar, Government Central Book Depot, Karachi: pp 17 and 19. Also see: Whitney, W.D. 1950 Sanskrit Grammar, Geoferey Cumberlege, London: , pp. 13, 27 and 28

ساڳيءَ طرح اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اَو، اَي، اِي، اَو ۽ اُو حرف، [اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اَو، اَي، اِي، اَو، اُو] سُرَن (vowels). جون لکيل صورتون آهن، تنهن ڪري انهن کي ’سُر صورتون‘ يا ’سُر نما اکر vowel letters‘ چئبو، ۽ نه ڪ ’سُر‘ (vowels). اردوءَ ۾ به، لسانيات جا ماهر، consonants لاءِ مَصْمُت ۽ vowels لاءِ مَصُوت لفظ ڪم آڻيندا آهن، ڏسو: ڊاڪٽر محمود حسن خان، 1961ع، اردو صوتيات کا خاکر، مقالو، اردو معليٰ جو لسانيات نمبر، جلد سوم، دهلي يونيورسٽي: ص 111 ۽ 217؛ ۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري: 1966ع اردو لسانيات، مڪتبہ تخليق ادب، ڪراچي: ص 37، 190 ۽ 196

بلڪل ساڳيءَ طرح عربي صوتياتي اصولن موجب به consonants ۽ vowels کي مَصْمُت ۽ مَصُوت چئبو آهي. ڏسو:

Khalil. I. Sulemann, 1963, Arabic Phonetics, Translation of Ibn Sina's Risalah, Sh. Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore: P. 49.

ڳالهائڻ جو هر آواز، انهن ٻنهي قسمن مان هڪ ئي ٿي سگهي ٿو، يعني ڪي آواز ’وينجن‘ آهن ته ڪي وري ’سُر‘ آهن. ابتدائي زماني کان وٺي جڏهن انسان ڳالهائڻ لڳو آهي، تڏهن کان ئي، هر زبان جي صوتياتي نظام ۾ ’وينجن‘ ۽ ’سُر‘ ٻئي ضرور موجود هوندا، ڇاڪاڻ ته سُرَن کان سواءِ صرف وينجن جا ميٽر، پڊ (syllables) يا لفظ (words) ناهي نٿا سگهن. هڪ يا هڪ کان وڌيڪ سُر گڏجي، ڪو پڊ يا لفظ ناهي سگهن ٿا، پر هڪ وينجن يا هڪ کان وڌيڪ وينجن جو ميٽر، سرن کان سواءِ پنهنجي سر، لفظ يا پڊ ناهي نٿا سگهن⁽¹⁾. تنهن ڪري چئبو ته صوتياتي نظام ۾ وينجن ۽ سر ٻئي ضروري آهن.

1- وينجن جي وصف:

وينجن ۽ سر جي اُچارڻ جي طريقي ۾ به وڏو فرق آهي، تنهن ڪري لازمي طور ٻنهي جي ’وصف‘ ۾ به فرق هئڻ گهرجي. انهن ٻنهي ۾ فرق ڄاڻڻ لاءِ ٻنهي جي وصف سمجهڻ ضروري آهي. هت في الحال وينجن جي وصف ڏجي ٿي:

(1) ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي دعويٰ ته اسان جي هاڻوڪي زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي ته جيئن اڳ تئين الفاظ حروف صحيح مان بنيل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا يا مورڳو نه هئا. هاڻوڪا بنا حروف علت (ا، و، ي) کان سواءِ الفاظ جهڙوڪ: به، ته، نه، مک، ڪڪڙ، مڪڙ ۽ گدڙ، شايد انهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا. لفظن جي اهڙي بيهڪ ۽ بناوٽ جي ماضيءَ جي مطالعي مان پائنجي ٿو ته عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرکبات هئا.

ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: 1962ع ’سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ‘

حيدرآباد، ص 22

هن ڏس ۾ مسٽر بارٽل جي راءِ نهايت ئي وزندار آهي. هو لکي ٿو.

“Consonants always sound with something, and cannot sound alone. The vowels are also called ‘sonants,’ because they can sound without the support of anything else.” See: Bartil Malmberg, 1963, Phonetics, Dover Publication, INC, New Yourk: p. 65.

يعني پري هونديون آهن، جنهن ڪري سندن وچ ۾ هڪ خال ٺهي پوندو آهي، تڏهن ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا، اُن خال مان آسانيءَ سان لنگهي ويندي آهي. اهڙي حالت، جنهن ۾ آوازي تندنون تحرڪ ۾ نه اينديون هجن يعني لرزش نه ڪنديون هجن، تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل آوازن کي، هلڪا (voiceless) آواز چئبو آهي⁽¹⁾.

انهيءَ بيان مان پتو ٿيو ته وينجن آواز، ’هلڪا‘ به ٿين ٿا ته ’ڳرا‘ به. ڪن ڪن آوازن جا ٻئي جوڙ يعني هلڪا ۽ ڳرا وينجن، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ موجود آهن. هر ’هلڪو آواز‘ پنهنجي ’ڳري جوڙيدار آواز‘ سان مناسبت رکي ٿو. مختصر طور ائين ڪٿي چئجي ته سنڌي صوتياتي نظام ۾، ڪيترائي ڳرا آواز ملن ٿا جيڪي هلڪن آوازن جا ’جوڙ‘ (counter parts) ٿي ڪم ايندا آهن. اُهي هلڪا ۽ ڳرا آواز، ساڳئي مخرج (point of articulation) تان، ۽ ساڳيءَ ريت اُچاربا آهن؛ مثال طور:

[ت] ۽ [د] آواز، هڪ ٻئي جا جوڙيدار آواز آهن. [ت] ڏندن وارو، هلڪو ڌوڪو آواز آهي، ۽ [د] ڏندن وارو، ڳرو ڌوڪو آواز آهي.⁽²⁾ اهي ٻئي آواز ساڳئي نموني ۽ ساڳئي مخرج وٽ اُچاربا آهن. اهڙيءَ طرح سڀني ’ڳرن‘ ۽ ’هلڪن‘ وينجن جي لڙهي، سندن جوڙن سميت يا سندن جوڙن کان سواءِ هيٺ ڏجي ٿي:

(1) پروفيسر پيرومل، ڳرن آوازن کي ’ڪنور‘ يا ’سخت‘ آواز، ۽ هلڪن آوازن کي ’ڪومل‘ يا ’نرم‘ اکر سڏيو آهي؛ ڏسو: پيرومل، مهر چند آڏواڻي: 1925ع، مهر

چند وڏو سنڌي ويا ڪرڻ، هندو پريس، حيدرآباد؛ ص 2

(2) سنڌي ماهرن [ت] ۽ [د] کي ’نرم‘ (soft) آواز سڏيو آهي، پر [ت] ۽ [د] کي ’ڳرا‘ (hard) آواز سڏيو اٿن. ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد؛ ص 7، ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ مٿي ڏنل لڙهيءَ سان ڀيٽي درست ڪرڻ گهرجي.

هڪا	ڳرا	هڪا	ڳرا	هڪا	ڳرا
پ	ب	--	ڻ	چ	ج
ڦ	پ	--	نھ	ڇ	جھ
--	ڀ	--	ر		
--	م	--	ڙ	--	ج
--	مھ	--	ڙھ	--	ج
ت	د	--	ل	--	ي
ث	ذ	--	لھ	ف	و
ت	ڊ	ڪ	ڪ	س	ز
ن	ڍ	گ	گھ	ش	--
--	ڏ	--	گ	ھ	--
--	ن	--	ڳ	خ	غ
--	نھ	--	--	ق	--

هڪن ۽ ڳرن آوازن جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي سو علم صوتيات ۾ نمايان حيثيت ٿو رکي. ڪيترائي پرڏيهي ماڻهو اهو فرق محسوس ڪري نه سگهندا آهن. خود مقامي ماهرن به انهن جي وچ واري فرق تي ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو آهي، جيئن مٿي ڏنل بيان مان ظاهر آهي.

(ب) **وسرگائي (aspiration):** وينجن آوازن جي ٻي خصوصيت 'وسرگائي' (aspiration) آهي. هيءَ خصوصيت نه فقط سنڌي زبان جي صوتياتي نظام ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿي، پر هندو پاڪ جي سڀني آريائي زبانن، غير آريائي زبانن ۽ قديم يونانيءَ ۾ به هيءَ خصوصيت نظر اچي ٿي. (1) **وسرگ (aspirated)** آواز، انگريزي ٻوليءَ ۾ به ملن ٿا (2)، پر سنڌيءَ ۽ انگريزيءَ جي وسرگائيءَ ۾

(1) Allen, W.S., *Phonetics of Ancient India*, P. 20

Ibid. 1957. *Some Phonological Characteristics of Rajasthani*, B.S.O.A.S., Vol. xx, p.5

(2) Grierson, A.C., 1964, *An Introduction to the Pronunciation of English*, Edward Arnold (Publisher) LTD, London: P. 146

خاص فرق هيءُ آهي ته انگريزي زبان جي صوتياتي نظام ۾،
 وسرگائي 'اصواتي' (phonemics) نه آهي، يعني انگريزي ٻوليءَ
 ۾ وسرگائي، صوتياتي (phonemics) ڪارج ادا نٿي ڪري،
 پر سنڌي ٻوليءَ ۾ 'وسرگائي' صوتي آهي؛ يعني سنڌي
 صوتياتي نظام موجب [پ] جو 'وسرگ' جوڙيدار آواز
 (aspirated counter part) [ڦ] آهي، پر انگريزيءَ ۾ ائين نه
 آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرگ وينجن آواز، ڌار صوتيه
 (phoneme) جي حيثيت رکي ٿا، پر انگريزي ٻوليءَ ۾ وسرگ
 آواز، ڌار صوتيه طور ڪم نٿا اچن. مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جي
 صوتياتي نظام موجب [پ] ۽ [ڦ] ٻه ڌار ڌار صوتيه⁽¹⁾
 (phonemes) آهن. ڪن به لفظن جي ساخت ۾، انهن ٻنهي
 صوتين جي استعمال سان يا ٻنهي صوتين کي سندن خاص جاءِ
 تان بدلائڻ جي ڪري، يعني هڪ جي بدران ٻيءَ صوتيه جي ڪم
 آڻڻ سان، انهن لفظن جي معنيٰ به بدلي ٿي آهي. هيٺ ڏنل مثالن
 مان معلوم ٿيندو ته ڪنهن به لفظ جي 'شروع' يعني مُنڍ واري
 يا 'وچينءَ' حالت ۾، پ/پءِ/ڦ/ صوتيه (Phonemes) بدلائڻ ڪري،
 لفظ جي معنيٰ به بدليجي ويندي آهي؛ مثلاً

(i) شروع واري يعني ڪنهن به لفظ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل صوتيه جي تبديل:

اوسرگ صوتيه	وسرگ صوتيه
ڪ / ڪپ	ک / ڪپ
ت / ٽپ	ڌ / ڌپ

(1) صوتيه (phoneme) - مٿي صوتيه لفظ ڪم آندو ويو آهي. صوتيه (phoneme) ۽
 صوت (sound) ۾ فرق آهي. صوتيه جي وصف هن ريت آهي:

صوتيه، ساڳين صوتي آوازن جي هڪ جماعت (ڊينيئل جونز هن کي family of sounds of sounds سڏيو آهي) آهي. اهي آواز، هر ٻوليءَ ۾، سڀني هڪجهڙن آوازن سان
 فرق ڏيکارين ٿا، ۽ ساڳئي وقت اهي آواز پاڻ ۾ علحدگي به رکي ٿا، يعني
 هڪجهڙا نه آهن. اهي سڀئي ڌار ڌار آواز، جيڪي گڏجي هڪ ئي صوتيه ٺاهين ٿا،
 اهڙن آوازن کي 'صوتيه ڀاتي' (allophones) چئبو آهي.

(هيءُ وصف، بلاڪ ۽ ٽرننگر جي ڪتاب تان ورتي وئي آهي)

ق/ا/ ڦر

چنڊ

اڀ / پ

چ / چنڊ

(ii) وچين صوتيه ۾ تبديل:

وسرگ صوتيه

ڪَڪ

لُچ

لَٽ

اوسرگ صوتيه

ڪَڪ

لُچ

لَٽ

انهن مثالن ۾ /ڪ/، /ت/ ۽ /ٺ/، /پ/ ۽ /ڦ/، /چ/ ۽ /ڇ/ ساڳئي گروهه وارا يعني ڌوڪڻا آواز آهن، پر اهي آواز هڪ ٻئي سان فرق رکن ٿا، تنهن ڪري هڪجهڙا نه آهن، ۽ انهن جي ڪم آڻڻ سان، لفظن جون معنائون به بدلجن ٿيون.

(i) **وسرگائي (aspiration)** ڇاڪي ٿو چئجي؟ اهو هڪ اهم سوال آهي ته وسرگائي ڇا آهي؟ يا 'وسرگ آواز' ڇاڪي ٿو چئجي؟ اها ته هڪ مڃيل ڳالهه آهي ته آوازن جي اُچارڻ مهل، ڦڦڙن کان ايندڙ هوا جو زور، ڪن حالتن ۾ ججهو ٿيندو آهي ته ڪن حالتن ۾ وري گهٽ ٿيندو آهي. هوا جو زور، 'پيٽ ڇهه' (diaphragm) جي وسيلي ڏنل زور تي مدار رکي ٿو. جڏهن هوا جي دٻ ۾ زور گهڻو هوندو آهي، ۽ هوا جي لنگهه ۾ رڪاوٽ يا رنڊڪ پيل هوندي آهي، تڏهن انهيءَ رنڊڪ يا رڪاوٽ (occlusion) جي 'هٽڻ يا ڇڻڻ' سان، هوا جي 'ڦوڪ' (puff of breath) هڪدم آواز جي پويان، ان سان گڏوگڏ، ٻاهر ڌوڪيندي ايندي آهي. هوا جي انهيءَ 'ڦوڪ' کي 'وسرگائي' (aspiration) چئبو آهي.⁽¹⁾ اهي آواز جن سان هوا جي ڦوڪ گڏجي ايندي آهي يعني شامل هوندي آهي تن کي 'وسرگ آواز' (aspirated sounds) چئبو آهي. اهڙا آواز آهن: [ڦ، پ، مھ، ٺ، ڌ، ڻ، ڍ،

(1) Bloch, B. and Trager, G.L. 1942, Outlines of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore: pp. 43 44.

ٿه، نه، ڇ، جه، ڙه، ڪ، گھ ۽ لھ]

انهن آوازن جي وسرگائي محسوس ڪرڻ جو آسان طريقو هي آهي ته وسرگ آوازن جي اُچارڻ مهل، هٿ جي پٺ، ڇين جي ويجهو جهلجي. آوازن جي اُچارڻ وقت، هوا جي ڦوڪ يعني وسرگائي، هٿ جي پٺ تي محسوس ڪبي آهي.

اهڙيءَ طرح اُهي آواز، جن سان هوا جي ڦوڪ گڏيل نه هوندي آهي، تن کي ’اوسرگ‘ (unaspirated) آواز چئبو آهي. اهڙا آواز هي آهن: [پ، ب، م، ت، د، ڌ، ڻ، ن، ڇ، ج، ڙ، ڪ، گ، ۽ ل] وغيره.

ڪن ماهرن جي خيال موجب [جهه] ۽ [گھه] مرکب اکر آهن، ⁽¹⁾ جيڪي [ج] ۽ [هه] يا [گ] ۽ [هه] جي گڏيل آوازن جي نمائندگي ڪن ٿا، پر اُهي اکر يعني پ، ت، ڇ ۽ ڪ وغيره جن سان ’ه‘ گڏيل نه آهي، تن لاءِ وري ڪي صاحب هي رايو ڏيندا آهن ته اهي به مرکب اکر آهن، پر انهن اکرن مان پهرئين اکر ۾ ’ه‘ سمائجي يعني مدغم ٿي چڪي آهي⁽²⁾؛ ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته /ت+ه/ ۽ /ت/ ۾ ’ه‘ بلڪل سمائجي چڪي آهي، تنهن ڪري اهڙن ماهرن جي خيال موجب ’ت‘، ’ڌ‘ ۽ ’ڇ‘ وغيره جي ’وسرگائي‘ ظاهر ڪرڻ لاءِ بنيادي حرفن سان ’ه‘ اکر ملائڻ جي ضرورت ڪانهي.

سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام جي مطالعي ۾، وسرگ آوازن جي مطالعي لاءِ اهڙا نظريا ڪابه اهميت نٿا رکن. وسرگ آوازن جي اهڙي نظريي متعلق برصغير هندو پاڪ جو لسانيات جو وڏو ماهر، پروفيسر سُنتي ڪمار چٽرجي لکي ٿو:

(1) شوڪت سبزواري: اردو لسانيات، حوالو اڳ ۾ ڏنل آهي، ص 101، 103

۽ 104؛ ۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر محمد حسين خان: مقالو اردو صوتيات ڪا خاک، اردو

معلّٰي، لسانيات نمبر، حوالو مٿي ڏنل آهي، ص 111

(2) شوڪت سبزواري ڊاڪٽر: ص 49 تي ڏنل حوالو ڏيو. ايضاً، ص 106.

“The aspirated stops-kh, gh, ch, jh, th, dh, ph and bh—were felt by the ancient Indian phoneticians as compounded sounds, made of the stops element accompanied by emission of breath (usman prana), hence they were called mahaprana, i.e., ‘great breath’ or ‘much breath’ sounds. In adopting the Persio-Arabic script for Hindi in India, the aspirates were indicated by the letters for the stops plus ه=h⁽¹⁾

نتيجي طور چئي سگهجي ٿو ته [جهه] ۽ [گهه] يا [په]، ڦ، ٿ، ڌ، ڏ، ڇ ۽ ڪ]، مرڪب آوازن جون لکت ۾ صورتون نه آهن، پر اهي به منفرد اکر آهن. انهن ۾ ’ه‘ حرف، ڪنهن ڌار آواز جي نمائندگي نٿو ڪري، جو ڪڍي چئجي ته [ج+هه] گڏيل يا مرڪب اکر آهي. دراصل ’جهه‘ حرف ۾، ’ه‘ نشاني، وسرگائيءَ جي موجودگيءَ جو اُھڃاڻ ڏئي ٿي، تنهن ڪري اهڙن اکرن يعني جهه ۽ گهه کي گڏيل يا مرڪب اکرن جون لکيل صورتون سڏڻ درست نه آهي. سنڌي صورتخطيءَ ۾، نڙگهت واري گسڻي آواز [هه] کي، مرڪب آواز جي لکيل صورت ۾ پويون جز ٿي ڪم اچڻ وقت، سڃاڻپ لاءِ، مرڪب اکر جي پهرينءَ اکر مٿان جزم ڏئي ويندي آهي. هيٺ هڪ مثال ڏجي ٿو، جنهن ۾ وسرگائي ڏيکاريندڙ ’هه‘ ۽ مرڪب آواز جي لکت واريءَ صورت ۾ ڪم ايندڙ پوئين اکر ’هه‘ جي پيٽ ڪئي وئي آهي:

لفظ	وسرگ آواز جي لکيل صورت	لفظ	مرڪب آوازن جي لکيل صورت
سمهي	مه	سنهي	[ن+هه]
جهرڪي	جه	جَهنر	[ج+هه]
گهر	گه	گَهر	[گ+هه]

(1) Chatterji, S.K. 1942, Indo-Aryan and Hindi, Gujrat Vernacular Society, Ahmedabad: p. 256

مٽئين بحث مان هي نتيجو ٿو نڪري ته ڦ، پ، مه،
 ٺ، ڌ، ڍ، ٺھ، ڻھ، ڇ، جھ، ڪ، گھ، ڙھ ۽ لھ مرڪب
 آوازن جون لکيل صورتون نه آهن، پر اُهي حرف، منفرد و سرگ
 آوازن جي لکت واريءَ صورت جي نمائندگي ڪن ٿا. انهن مان
 مه، نه، ٺھ، جھ، ڙھ، لھ ۽ گھ ۾، ’ه‘ حرف جي وسيلي،
 و سرگائي نمايان ڪئي وئي آهي، پر پ، ٺ، ڌ، ڍ ۾ زائد
 نقطا ڏيئي انهن جي و سرگائي ظاهر ڪئي وئي آهي.
 اهڙيءَ طرح ’ڪ‘ حرف به و سرگ آواز جي نمائندگي
 ڪري ٿو پر ان لاءِ ڌار صورت ناهي وئي آهي.
 انهيءَ چنڊچاڻ کان پوءِ، و سرگ ۽ اوسرگ آوازن جو
 تفصيل هن ريت پيش ڪري سگهجي ٿو:

ڳرا		هلاڪا	
وسرگ	اوسرگ	وسرگ	اوسرگ
پ	ب	ڦ	پ
مه	م	--	--
--	ڀ	--	--
ڌ	د	ٺ	ت
ڍ	ڊ	ٺ	ت
--	--	--	--
ٺھ	ڻھ	--	--
--	ڏھ	--	--
نه	ن	--	--
جھ	ج	ڇ	چ
--	ڄ	--	--
--	ڇ	--	--

ڪ	ڪ	گ	گھ
--	--	گ	--
--	--	ڳ	--
--	--	ل	لھ
--	--	ڙ	ڙھ
ف	--	و	--
س	--	ز	--
--	--	--	--
ش	--	--	--
--	--	ي	

حاصل مطلب ته سنڌي صوتياتي نظام ۾ وينجن ۽ سُرَ
 ٻئي اهم حصو ادا ڪن ٿا. ٻنهي جي خاص خاص خصوصيتن
 جي مطالعي کان پوءِ چئبو ته علم صوتيات جو هيءُ حصو ڏاڍو
 دلچسپ ۽ معلومات وڌائيندڙ آهي.

سنڌي وينجن جو بيان

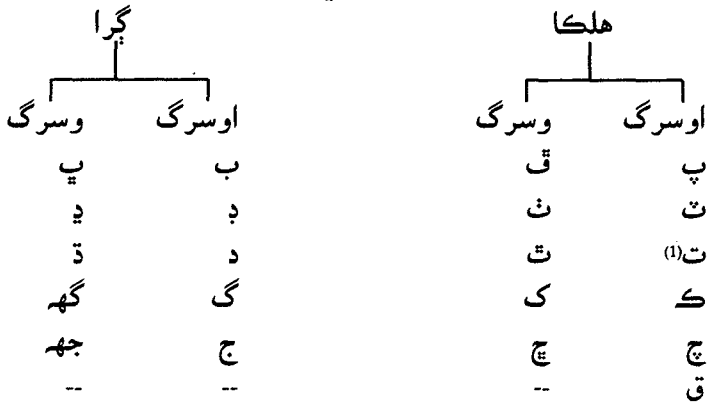
سنڌي صوتياتي نظام موجب، ڪوبه وينجن، ڊيسي لفظن ۾ (سواءِ ڪن صرفي بناوتن جي) لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ استعمال نه ٿيندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، هر لفظ جي آخري صورت ۾، هميشه ڪونه ڪو سر ڪم ايندو آهي، جنهن کي 'اعراب' چئبو آهي. لفظن جي ساخت ۽ رچنا ۾، انهن وينجن جي عمل ۽ استعمال جو واسطو 'علم الاصوات' (phonology) سان آهي، پر هن باب ۾، 'علم صوتيات' جي صرف ابتدائي معلومات ڏجي ٿي ته جيئن پڙهندڙن کي ابتدائي ڄاڻ ملي سگهي.

1- ڌوڪڻا وينجن (plosive consonants): هن گروه وارن آوازن جي وصف ۽ سندن بيان اڳ ۾ اچي چڪو آهي. ڌوڪڻا يا ڌماڪيدار وينجن، ڪل ايڪيه آهن. انهن جي اُچار جا مخرج ڇهه آهن، يعني هر مخرج موجب ڌوڪڻا وينجن هي آهن:

ٻن ڇن وارا، ڏندن وارا، مورڌني، سخت تارونءَ وارا، نرم تارونءَ وارا ۽ نرم تارونءَ کان پوئين حصي وارا. (الف) انهن مخرجن وارن سڀني ڌماڪيدار وينجن کي، هلڪن يا ڳرن، اوسرگ يا وسرگ قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. انهن ۾ [ق] کان سواءِ، جو ئي رڳو هلڪو ڌوڪڻو وينجن آهي ۽ اڪيلوئي آهي⁽¹⁾، باقي سڀ ڌماڪيدار وينجن، هڪ ٻئي جا هلڪا ۽ ڳرا، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙ آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته هر سنڌي ڌماڪيدار وينجن، هلڪو اوسرگ يا هلڪو وسرگ، ڳرو

(1) هي آواز، عربي ٻوليءَ جي اثر کان، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿيو آهي. ڪي ماڻهو هن آواز جو اُچار [ڪ] ڪندا آهن. [ق] فقط ڪن پڙهيل ماڻهن جي اُچار ۾ ممڪن آهي، پر انهن جي اُچار ۾ به مخرج جو فرق رهندو آهي. اُتر سنڌ توڙي لاڙ جا اڪثر ماڻهو، [ق] جو اُچار، [ڪ] ڪندا آهن.

اوسرگ يا ڳرو وسرگ هوندو آهي. مثال طور:

(ب) سڀيئي ڌوڪڻا يا ڌماڪيدار وينجن، لفظن جي مُنڍَ (initial) ۽ وچ (medial) ۾ ڪم ايندا آهن، پر ڪنهن به لفظ جي آخر ۾ ڪونه اُچاربا آهن.

2- چوسٽا وينجن (implosives consonants): سنڌي صوتياتي نظام موجب اهي (چوسٽا) ڪل چار وينجن آهن:

ٻن چين وارو يعني [پ]، مورڌني يعني [ڌ]، سخت تارونءَ وارو يعني [ڇ] ۽ نرم تارونءَ وارو يعني [ڳ]. اهي چارئي ڳرا ۽ اوسرگ وينجن آهن. سندن هلڪو جوڙ ڪونه ٿئي، ۽ نڪو وري ڪو سندن وسرگ جوڙ ٿي ممڪن آهي؛ مثال طور:

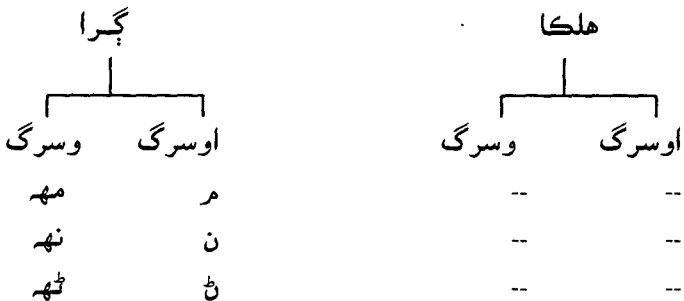

(1) عربيءَ ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب [ط] ڌوڪڻو آواز آهي. سنڌيءَ ۾ ان جو اُچار [ت] ۾ تبديل ڪبو آهي، ۽ [ط] جو اُچار، عربيءَ وانگر، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ممڪن نه آهي. [ض] عربيءَ ٻوليءَ ۾ [ص] جو ڳرو جوڙ آهي، پر سنڌيءَ ۾ اهو آواز گسٽي آواز [ز] وانگر اُچاربو آهي.

اهي چارئي چوسٽا وينجن، ڌماڪيدار وينجن وانگر، لفظن جي منڍ ۽ وچ ۾ ڪم ايندا آهن.

3- نڪوان يا گھڻا وينجن (nasal consonants): سنڌي صوتياتي نظام موجب گھڻا وينجن، ڪل پنج آهن:

ٻن چين وارو يعني [م]، مهار وارو يعني [ن]، مورڌني يعني [ڻ]، سخت تارونءَ وارو يعني [ج] ۽ نرم تارونءَ وارو يعني [گ]، اهي سڀ گرا وينجن آهن. گھڻا وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن ۾ به تقسيم ڪري سگهجن ٿا. ٻن چين وارو [م]، مهار وارو [ن] ۽ مورڌني [ڻ]، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن [م ۽ مه، ن ۽ نه، ڻ ۽ ٺه] ٿي ڪم ايندا آهن. جيتوڻيڪ سنڌي الف - ب واريءَ پٽيءَ ۾، گھڻن وسرگ ويجنن لاءِ ڪوبه اکر شامل ڪيل نه آهي، مثال طور:

[م، ن، ڻ، ج ۽ گ] ويجنن مان فقط ٻه، يعني ٻن چين وارو [م] ۽ مهار وارو [ن] گھڻا وينجن، لفظن جي رچنا ۾، انهن جي منڍ ۾ ڪم ايندا آهن، باقي ٽي گھڻا وينجن يعني مورڌني

[ڄ]، سخت تارونءَ وارو [ج] ۽ نرم تارونءَ وارو [گ]، سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن به لفظ جي منڍ ۾ ڪم نٿا اچن، پر لفظن جي وچينءَ صورت ۾ اهي، پنج ئي گهڻا وينجن، ڪم ايندا آهن؛ مثلاً:

ابتدائي صورت	وچين صورت
من	نم
نر	رن
--	وڻ
--	پڇ ⁽¹⁾
--	مڱ

4 - گسٽا (گهڪيدار) وينجن (fricative consonants): سنڌي ٻوليءَ ۾، گسٽا يعني گهڪيدار وينجن، اٺ آهن. انهن جو تفصيل هن ريت آهي: چپ - ڏندن گاڏئون، يعني [ف ۽ و]، مهار وارا يعني [س ۽ ز]، سخت تارونءَ وارا يعني [ش ۽ ي]، نرم تارونءَ کان پونير، يعني [خ] ۽ گلي وارو يعني [ه] وينجن. انهن ۾ چپ - ڏندن گاڏئون، مهار وارا، ۽ نرم تارونءَ کان پونير حصي وارا وينجن، هڪ ٻئي جا هلڪا ۽ گرا جوڙ ٿي ڪم ايندا آهن. اهي سڀ اوسرگ آواز آهن.

اڳ ۾ چيو ويو آهي ته سنڌي صوتياتي نظام ۾، ڪي عربي آواز به داخل ٿي چڪا آهن، حالانڪ انهن مان اڪثر آوازن جو مخرج ۽ انهن جي اُچار جو ڍنگ، سنڌي ٻوليءَ ۾، عربي صوتياتي نظام وارو بلڪل نه آهي، پر تنهن هوندي به اُهي

(1) لاڙ جي جاتي تعلقي واري لاڙي لهجي ۾، هڪ لفظ ’چوڇڻ‘، اُچاربو آهي. ’چوڇڻ‘، رسيءَ جي ان ٽڪري کي چوندا آهن جيڪو ان طرف جون عورتون، مال کي ڏهڻ وقت، مينهن يا ڳئون جون پويون تنگيون ٻڌڻ لاءِ ڪم آڻينديون آهن. ٽي سگهي ٿو ته اهو لفظ اصلي صورت ۾ ’نوجڻ‘ هجي جيڪو ان حصي ۾ بدليل اُچار (variant) ۾ ’چوڇڻ‘ طور ڪم آندو ويو هجي.

آواز، موجوده وقت سنڌي ٻوليءَ ۾، وينجن جي حيثيت رکن ٿا، ۽ سنڌي صوتياتي نظام جو حصو بڻجي ويا آهن. اهڙا اُڏارا ورتل گسڻا آواز آهن:

هَلڪو چپ - ڏندن گاڏئون گسڻو آواز [ف]

گُرو ڦار - مهار وارو گسڻو آواز [ز]

هَلڪو ڪاڪڙي وارو (عربي اصول موجب) [خ]

جنهن جو سنڌيءَ ۾ مخرج، نرم تارونءَ کان پونير حصو آهي. گُرو، ڪاڪڙي وارو (عربي اصول موجب) [غ] آواز جنهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ مخرج نرم تارونءَ کان پونير حصو آهي، پر سنڌي ماڻهن جي اڪثريت، [غ] جو اُچار [گ] ڪندي آهي.

انهن کان سواءِ سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾، ’ح‘ ۽ ’ع‘ اکر پڻ شامل ڪيا ويا آهن. اهي اکر عربي آوازن جي نمائندگي ڪن ٿا. انهن جو عربيءَ جي صوتياتي نظام موجب مخرج، ’نڙي‘ (pharynx) آهي. انهيءَ ڪري ماهرن انهن آوازن کي، ’نڙيءَ‘ وارا ’pharyngeal‘ آواز سڏيو آهي. اهي آواز، ’گفتگو واري سنڌي ٻوليءَ‘ (spoken language) ۾ اُچاري نٿا سگهجن، البت سنڌيءَ ۾ اُڏارن ورتل عربي لفظن جي ’لکت‘ ۾ ڪم اچن ٿا. انهن جو بيان هن ريت ڪري سگهجي ٿو:

(i) [ح] جو بيان:

(الف) [ح] جو سنڌيءَ ۾ متبادل آواز [هه] آهي، جيڪو

اُڏارن ورتل عربي لفظن ۾، [ح] جي بدران، شروع ۽ وچينءَ صورت ۾ ڪم آڻيو آهي، مثال طور:

سنڌيءَ ۾ اچار

عربيءَ ۾ اچار

هاڪم	حاڪم	}	منڍ واري صورت
هوز، هود	حوض		
ساهل	ساحل	}	وچين صورت
ساهر	ساحر		
رو، روھ	روح	}	پڇاڙيءَ واري صورت
ملا، ملاھ	ملاح		

(ب) گڏيل وينجن ۾، /ح/ ڪڏهن لفظ جو پهريون جز ته ڪڏهن وري پويون جز ٿي ڪم ايندو آهي. عربي ٻوليءَ ۾ اهڙا مرڪب جوڙ، لفظن جي ساخت ۾، وچين ۽ آخري صورت ۾ ڪم ايندا آهن، پر سنڌيءَ ۾، اهڙن اُڌارن لفظن ۾ ڪم آندل مرڪب وينجن جي وچ ۾ vowel يعني 'سُر' ڪم آڻي، انهن کي ٽوڙيو ويندو آهي، مثلاً:

سنڌي اُچار

عربي اُچار

اهيوال	أحوال	}	وچين صورت
تهقيق	تحقيق		
بَهر، بَهر	بحر	}	آخري صورت
سبھ، سُبُو	صبح		
فتھ، فتي	فتح		

(ii) [ع] جو بيان:

(الف) اڳ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته نڙيءَ جي مٿئين حصي مان خارج ٿيندڙ ڳري گهڪيدار، عربي آواز لاءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪوبه

متبادل آواز ڪونهي. اُچار ڪرڻ وقت، [ع] کي گم ڪيو ويندو آهي،
۽ اُن جي پويان ايندڙ سر، [ع] جي بدران اُچار ڪيو ويندو آهي؛ مثلاً:

سنڌي اُچار	عربي لفظ	
(ا-لِـم)	اَلِمَ	} منڍ واري صورت
(ا-ر-ش)	اَرَشَ	
(اي-د)	اَيَدَ	
(شا-ا-ر)	شَاثِرَ	} وچين صورت
(با-ا-س)	بَاثِثَ	
(ش+ا+ف+اي)	شَفِي	} آخري صورت
(م+ا+م+نو)	مَمْنُو	

(ب) مرڪب وينجن ۾ [ع] جو استعمال:

سنڌي اُچار	عربي	
اِنَامَ	اِنْعَامَ	} وچين صورت
اَفَالَ	اَفْعَالَ	
شَمَ	شَمْعَ	} آخري صورت

5- پاسيرا وينجن: اهي ٻه آواز آهن، جيڪي ٻئي ڳرا آواز آهن، ۽ ٻنهي جو مخرج موروڻ آهي. ٻئي وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن ۾ به استعمال ڪري سگهبا آهن. البت سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ اُن جي وسرگ جوڙ [له] کي داخل نه ڪيو ويو آهي. فقط [ل] آواز ئي لفظن جي ابتدائي ۽ وچين صورت ۾ ڪم ايندو آهي، ۽

[له] جو استعمال لفظ جي وچ ۾ ممڪن آهي.

6- **قَرڻا يا لِرزِشدار وينجن:** هيءُ فقط هڪ آواز آهي. ان جو مخرج مهار آهي. هن جو وسرگ جوڙ ڪونه ٿئي. لفظن ۾ ابتدائي توڙي وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندو آهي.

7- **قَرڻڪڻا وينجن:** هن گروهه وارا وينجن، سنڌيءَ ۾ ٿي آهن. ٿيئي ڳرا آواز آهن. انهن جو مخرج (مورڊن ۽ مهار) آهي. مورڊني قَرڻڪيدار وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ قسمن ۾ ورهايل آهي. اهي وينجن، لفظن ۾ فقط وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندا آهن، يعني ته ابتدائي صورت ۾ ڪم نه ايندا آهن؛ مثال طور:

وچين صورت

ماڙي

چاڙهي

ابتدائي صورت

--

--

البت ’ڙي‘ ۽ ’اڙي‘ به اهڙا لفظ آهن، جيڪي ’حالت ندا‘ جي صورت ۾ ڪم ايندا آهن. انهن لفظن ۾ ’ڙ‘ وينجن، لفظ جي ابتدائي صورت ۾ ڪم ايندو آهي.

8- **نيم سر:** سنڌي صوتيات موجب نيم-سر به آهن. انهن مان هڪ آهي [ي]. [ي] سخت تارونءَ وارو نيم سر آهي ۽ ٻيو نيم سر [و] آهي. اهو چين ۽ نرم تارونءَ وارو [و] نيم سر آهي. انهن ٻنهي کي نيم-سر چئبو آهي. [ي]، لفظن جي منڍ ۽ وچ، يعني ٻن صورتن ۾ ڪم ايندو آهي، ۽ [و] به لفظن جي منڍ ۽ وچينءَ صورت ۾، گسٽي آواز (gliding sound) طور ٺهندو آهي. چين ۽ نرم تارونءَ واري نيم سر ۽ چپ - ڏندن گادڻون گهڪيدار وينجن [و] لاءِ، سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ هڪ ئي حرف ڏنل آهي، يعني ٻئي آواز، هڪ ئي اکر ’و‘ سان لکيل صورت ۾ نمايان ڪبا آهن، پر ٻنهي جي اُچار ۾ وڏو فرق آهي، ۽

ٻئي ڌار ڌار صوتيه طور ڪم اچن ٿا، مثلاً:

نيم سر [w]

چپ - ڏندن گاڏئون

گهڪيدار وينجن [v]

هُوا، هئا

هُوا

ٻاوا

دعوا

توا

دوا

سامهون وينجن جو چارٽ شامل ڪجي ٿو، جنهن جي مدد سان وينجن جي قسمن، گروهن انهن جي مخرجن ۽ خصوصيتن جي باري ۾ تفصيلي معلومات ملي سگهي ٿي.

سنڌي ويڇين جو چارٽ

آوازن جا گروه	بھوبان Bilabial	ڳھڙن Labio-dental	ڊنڊون Dental	مھارون Alveolar	لارہ Blado- alveolar	مھوڙي Retroflex	مھوڙي Palatal	لوم تارونہ Vedlar	لوم تارونہ Post-velar	گھڙي وارا Glottal
1 Plosives	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
2 Implosives	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
3 Nasals	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
4 Affricates	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
5 Laterals	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
6 Rolled	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
7 Flapped	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
8 Fricatives	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ
9 Semi-vowels	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ	اوسرگ پ

- 1 [ق] جو آڇارو فقط پھيل طبعي وارا مھوڙي مھوڙي آھن. عام ماڻھو [ق] کي [ڪ] آڇاريندا آھن. ساڳيءَ طرح [خ] ۽ [ڄ] به پھيل ماڻھو في درست نموني آڇاري سگھندا آھن. عام ماڻھو انھن کي [ڪ] ۽ [ڄ] مھوڙي آڇاريندا آھن.
- 2 مھار وارو ٽوڪڻو [آواز آ]. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڌار صوتيه طور مھوڙي مھوڙي آھن. پر اھو [آواز آ] جو متبادل (Variant) آھي.
- 3 ٻن ڇڻن ۽ سخت تارونہ واري نيمر - سر [ا] لاءِ سنڌي الف - ب ۾ مھوڙي صرف مھوڙي ٿيل نه آھي. مھوڙي ۾ 'و' نيمر سر [و] جي لکيل صورت آھي. مھوڙي صوتياتي نظارہ ۾ ڇپ ۽ ڏنڊن گھاڙون مھوڙي آواز مھوڙي ٿيل، تنھن مھوڙي مھوڙي الف - ب جي ٻوليءَ ۾ [و] لاءِ مھوڙي صرف مھوڙي مھوڙي آھي.

سَر جو اڀياس

1. گذريل باب ۾ آوازن کي، ٻن قسمن، يعني وينجن ۽ سر ۾ ورهايو ويو آهي. اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته سُرَن جي مدد کان سواءِ ڪنهن به ٻوليءَ ۾، پڌ يا لفظ ٺهي نٿو سگهي. هڪ يا هڪ کان وڌيڪ سر گڏجي، ڪو پڌ يا لفظ، ٺاهي سگهن ٿا، پر هڪ وينجن يا هڪ کان وڌيڪ وينجن جو ميٽر، سرن جي ميل کان سواءِ، پنهنجي سر ڪو به ’پڌ‘ يا ’لفظ‘ ٺاهي نٿا سگهن.

گذريل باب ۾ اهو به چيو ويو آهي ته سُرَن کي ته پنهنجي سر اُچاري سگهجي ٿو پر سُرَن جي مدد کان سواءِ ڪوبه وينجن، پنهنجي سر هرگز اُچاري نه سگهيو آهي. (1) انهيءَ ڪري چئبو ته صوتياتي نظام ۾، سرن کي گهڻي اهميت ۽ وڏو دخل حاصل آهي. هن کان اڳ، سنڌي ڪتابن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، سُرَن بابت عجيب ۽ حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ته اهو به بيان ڪيو ويو آهي ته:

”اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته جيئن اڳ تيئن الفاظ، ’حروف صحيح‘ سان بنيل هئا، يعني ته منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا، يا مورگو نه هئا“ (2).

انهيءَ کان سواءِ، سنڌي وياڪرڻ جي ڪتابن ۾ ’ڊگهن‘ ۽ ’چوٿن‘ سرن کي به عجيب نالن، يعني مجهول ۽ معروف نالن سان، ڪوٺيو ويو آهي، (3) جيتوڻيڪ ڊاڪٽر ٽرمپ، ديوان وسائڻي،

(1) Bartil Malmberg, 'Phonetics,' Op., Cit., P. 65

۽ پڻ ڏسو: واحد بخش شيخ: 1956ع، سنڌي صرف نحو، آر - ايڇ - احمد برادرز، حيدرآباد، ص 5

(2) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي، ص 22

(3) واحد بخش شيخ: ص 9-10

ديوان پيرو مل ۽ مرزا قليچ بيگ انهن کي ڊگها ۽ چوٽا سر سڏيو آهي.

ايندڙ باب ۾، وينجنن جي باري ۾ ڪي وڌيڪ نڪتا تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن، پر هن باب ۾ ڏسڻو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، وينجنن وانگر، سُرُن جي اهميت ڪهڙي آهي؟ جيڪي بزرگ ائين چون ٿا ته: ”عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرکبات هئا،“ يعني سنڌي ٻوليءَ جا لفظ، سرن کان سواءِ ئي نهندا هئا، تن ماهرن شايد ’واٽڪ اڪرن‘ يعني ’لندا اڪرن‘ جي لکيت کي ڏسي، اهڙي راءِ قائم ڪئي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو رايو: ”واٽڪي الف - ب، جي سٽاء، جڻ انهيءَ قديم زماني جي يادگار آهي“⁽¹⁾ ۽ انهيءَ جو ثبوت آهي.

دراصل ڪنهن به ٻوليءَ جي لکت واري صورت، ان ٻوليءَ جي گفتگو واريءَ ٻوليءَ جي نمائندگي نٿي ڪري سگهي.⁽²⁾ سنڌي ڪتابن ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا جن جي لکيل صورت ائين نه آهي، جيئن اُهي لفظ ڳالهائجن ٿا، يعني اُهي ائين ڪونه ٿا لکجن جيئن اُهي ڳالهائجن ٿا، مثلاً:

لکيل صورت

انـب
گنجـو
مـچـي
پَـتَ
پـپ
پنپور

ڳالهائيل صورت

امـب
گـجـو
مـشـي (لاڙڪاڻي جو اُچار)
پَـتَـر
بـپ
بمپور

سنڌي صورتخطيءَ ۾ ’ب، ت، ن، م، نٺ، ڪڪڙ، مڪڙ ۽ گڏڙ‘ لفظن جي لکيل صورت ۾ ’الف‘ ’و‘ ۽ ’ي‘ جي غير

(1) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص 22

(2) Bloomfield, L., 1961, Language Georege Allen Unwin LTD, London: p. 21

موجودگيءَ جي ڪري، سنڌ جي عالمن انهن لفظن کي ’بنا سر‘ (بنا حروف علت) لفظ سڏيو آهي. هن سلسلي ۾ انهن لفظن جي ساخت تي ’سنڌي صورتخطي‘ ڪتاب ۾ بحث ڪيو ويو آهي. هن ڏس ۾ سراج الحق ميمڻ صاحب اهي لفظ انگريزيءَ ۾ لکي، سُرَن جي موجودگي ثابت ڪئي آهي، جيئن: kuku ru (ڪڪڙ) gida ru

(گدڙ) وغيره. (سنڌي ٻولي: 1964)⁽¹⁾ ۽ ’ا‘، ’و‘ ۽ ’ي‘ صورتن تي علم صوتيات جي روشنيءَ ۾ خيال آرائي ڪئي وئي آهي. هيٺ چچنامي ۾ ڏنل لفظن جي هڪ لڙهي ڏني وئي آهي. اهي لفظ، عربن جي آمد کان به اڳ، سنڌ ملڪ ۾ رائج هئا. انهن لفظن ۾ اٺ سُر ته ڪَر ڪنيو بيٺا آهن. پوءِ به اها دعويٰ ته: ”سنڌيءَ ۾ عربن جي حڪومت کان اڳ سُر هئائي ڪين ۽ اهي سنڌي صوتياتي نظام ۾ عربي جي اثر ڪري داخل ٿيا آهن“⁽²⁾، هڪ بي بنياد راءِ آهي، مثال طور:

لفظ	هجي	سُر
لاڳا	ل + آ - ڪ + آ	آ
نَڪَرُ	ن + ا - ڪ + ا - ر + ا	اَ ۽ اُ
جَتَ	ج + ا - ت + ا	ا
سَما	س + ا - م + آ	اَ ۽ آ
سَهتا	س + ا - ه + ا - ت + آ	اَ + آ
لوهاڻا	ل + ا - و - ه + ا - ڻ + ا	او ۽ آ
موڪيو	م + ا - و - ڪ + ا - ي + او	او ۽ اِ
جَلوالي	ج + ا - ل + ا - و - آ - ل + ا ي	اِ، اَ، آ ۽ اِ ي
بيت	ب + ا - ي - ت + ا	اي ۽ آ

مٿين لفظن جي جائزي کان پوءِ، اهو پليءَ پت چئي سگهجي ٿو ته عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ هيٺيان سر موجود هئا:

(1) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: سنڌي صورتخطي، ڇاپو ٽيون، ص 110 ۽ 111

(2) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي.

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اِي ۽ اَو.

اڄ به اهي ئي سر، سنڌي ٻوليءَ ۾ اُچاريا وڃن ٿا. انهن جي اُچار جي نموني ۽ عربي ٻوليءَ جي ساڳين سُرَن جي اُچار جي نموني، ۽ اُچار وقت ڇپ جي بيهڪ ۾ گهڻو فرق آهي. انهن اٺن سُرَن کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه 'يڪيدا دھرا سر' (Diphthongs) [اِي ۽ اُو] به اُچاريا ويندا آهن. انهن ٻنهي سُرَن جي موجودگيءَ تي به ڪجهه لکڻ جي ضرورت آهي. ايندڙ بابن ۾ انهن جي باري ۾ روشني وڌي وئي آهي. هت نتيجي طور چئبو ته قديم دور کان وٺي، موجوده وقت به سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ جيڪي سر شامل آهن اهي ڪل ڏهه آهن؛ جيئن:

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اِي، اَو ۽ اَو

2- سُر جي وصف:

سنڌي وياڪرڻ جي ماهرن، 'سُر' جي جيڪا وصف ڏني آهي اها علم صوتيات جي جديد اصولن موجب قبول ڪرڻ جهڙي نه آهي. ديوان پيرومل سُر کي 'حرف علت' نالو ڏيندي، اُن جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو:

”حرف علت معنيٰ يا بيمار اکر. اهي برابر ڪمزور آهن ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجو اُچار سولائيءَ سان ٿا بدلائين.“

ديوان صاحب اڳتي لکي ٿو ته: ”حرف علت معنيٰ بيماري به آهي، تنهن ڪري ڪي چون ته حرف علت معنيٰ بيمار اکر ۽ حرف صحيح معنيٰ چڱا پلا اکر. اهي معنائون وٺيون ته چئبو ته جيئن بيمار ماڻهو پاڻمرادو پيو ڪرڪندو ۽ ڪنجهندو آهي، تيئن حرف علت به پاڻمرادو آواز ڪن ٿا، باقي حرف صحيح چڱن ڀلن وانگر ماڻ ڪيو بيٺا آهن“⁽¹⁾

ساڳيءَ طرح سنڌ جي هڪ ٻئي عالم، واحد بخش شيخ،

(1) پيرومل آڏواڻي: 1925ع، وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 2، ص 10

سُر جي وصف بيان ڪندي لکيو آهي:

”علت جي معنيٰ آهي بيماري، ڇاڪاڻ ته ’واي‘ بيمار ماڻهوءَ جي صدا آهي تنهن ڪري انهن ٽن حرفن، و، ا ۽ ي کي علت جا حرف سڏجي ٿو“⁽¹⁾

شيخ صاحب اڃا به اڳتي لکي ٿو:

”علت معنيٰ اهو لفظ جو وجهه يا سبب بيان ڪرڻ لاءِ استعمال ڪجي“⁽²⁾

اهي وصفون، موجوده علمي دور، جنهن ۾ لسانيات جي علم جي ڄاڻ جي لحاظ کان قبول ڪرڻ جهڙيون نه آهن. صوتيات جي جديد علم موجب ’سُر‘ جي جيڪا وصف مقرر ڪئي وئي آهي سا هيٺ ڏجي ٿي:

”سُر هڪ گرو آواز آهي، جنهن جي اُچارڻ مهل، هوا، نڙيءَ ۽ وات واري کوپي مان، هڪ ’روان لهر‘ (continuous stream) جي روپ ۾ لنگهندي آهي. هوا جي ’نڪرڻ‘ يعني ’گذري وڃڻ‘ وقت، هوا کي نه ڪٽي ڪا ’رڪاوٽ‘ ٿيندي آهي (يعني روڪيو ويندو آهي) ۽ نه ئي وري مخرج وٽ، اُچار دوران، اُن جي لنگهه ۾ ڪا ’سوڙهه‘ يا ’گهٽ‘ يا ’رڪاوٽ‘ وجهي سگهبي آهي، جنهن جي ڪري هوا جي لنگهڻ مهل، ’گهٽ‘ (رڪاوٽ) يا لنگهه وٽ ڪو گهڪو ٿئي. جنهن آواز ۾ اهي سڀئي خصوصيتون موجود هجن، تنهن کي ’سُر‘ (vowel) چئبو آهي.“⁽³⁾

(1) واحد بخش شيخ: سنڌي صرف و نحو، حوالو اڳ ۾ ڏنل آهي، ص 4

(2) ايضاً، ص 160

(3) مورڏني سُرَن جي باري ۾ ڊينيل جونز لکي ٿو:

Jones, D., Op. Cit., P. 15

Vowels may be retroflexed, i.e. pronounced with retroflex modification. In making retroflex vowels, the main body of the tongue is held as far as ordinary vowels but the tip of the tongue is simultaneously curled up towards the hard palate with lateral contraction., see: Daried Jones, D. Op. Cit., P. 215

3- سرن جي اُچارڻ ۾ ڪم ايندڙ ڳالهائڻ جا عضوا:

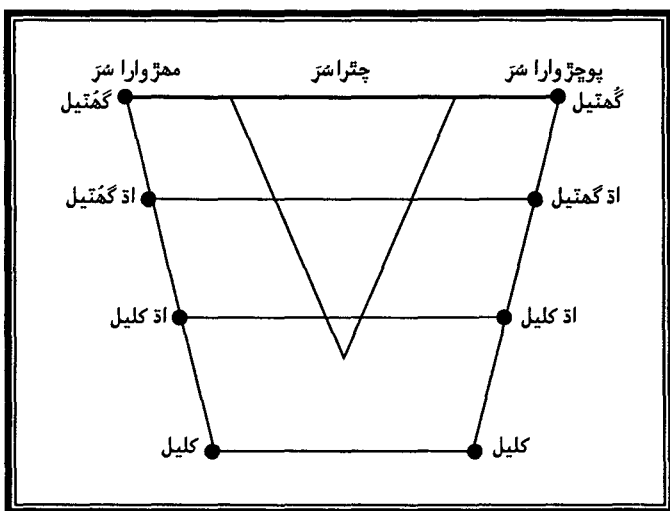
سنڌ جي اڪثر ماهرن هيستائين اهو ڪٿي به ڄاڻايو نه آهي ته جيئن وينجنن جي اُچارڻ ۾ ڳالهائڻ جا ڪي عضوا ڪم اچن ٿا، تيئن سُرَن جي اُچارڻ لاءِ به ڳالهائڻ جا ڪي عضوا ڪم ايندا آهن. هن باب ۾ اهو به ٻڌايو ويو آهي ته سُرَن جي اُچارڻ ۾ ڳالهائڻ جا ڪهڙا ڪهڙا عضوا عمل ڪن ٿا. سُرَن جي اُچار ڪرڻ لاءِ جيڪي عضوا ڪم اچن ٿا، اهي آهن:

ڇپ، ڇپ جو مهڙ، ڇپ جو پوڇڙ، ڇپ جي مهڙ ۽ پوڇڙ جو وچٿرو حصو، سخت تارون ۽ نرم تارون.

سرن ۾ به ڪي 'گڻ' ۽ 'خاصيتون' ٿينديون آهن. انهن خاصيتن جو مدار ڇپ جي بيهڪ تي آهي. ڇپ جي چوٽيءَ جو، سُرَن جي گڻن يا خاصيتن توڙي انهن جي ڌار ڌار قسمن ۾ ڪوبه دخل هوندو نه آهي، البت سُرَن جي مورڌني خاصيت جيڪا سُرَن ۾ ڪن ڀر وارن آوازن جي اثر کان پيدا ٿئي ٿي، اُن جو مدار ڇپ جي نوڪ جي 'بيهڪ' تي آهي، جيئن مٿي 'مور ڌني سرن' جي باري ۾ راءِ ڏني وئي آهي.

سُرَن جي ڌار ڌار قسمن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڇپ جيڪا بيهڪ وٺي بيهي ٿي تنهن جو جائزو، آرسِيءَ جي سامهون بيهي، وٺي سگهجي ٿو. ڇپن جي 'گول ٿيڻ'، 'اڻگول ٿيڻ'، 'پڪڙجڻ' يا 'وچٿري' صورت وٺڻ، نرم تارونءَ جو 'هيٺ لهڻ' يا 'مٿي کڄڻ'، سان سُرَن جي گڻن يا خاصيتن تي وڏو اثر ٿئي ٿو.

4 - سرن جا قسم (classification of vowels) :

سرن جي ڇهن حصن جو مکيه مدار ڇپ جي چاڙھ (raising of the tongue) يعني ڇپ جو وات جي ڇت ڏانهن مٿي (تارونءَ طرف جيترو ممڪن ٿي سگهي، اوترو مٿي) کڻڻ ۽ 'ڇپ جي لات' (falling of the tongue) (جيترو ممڪن ٿي سگهي تارونءَ کان اوترو هيٺ لهڻ)، ۽ ڇپ جي حصي (مهڙ يا پوڇڙ) جو، تارونءَ ڏانهن مٿي کڻڻ ۽ تارونءَ کان هيٺ لهڻ تي آهي. پهرينءَ خصوصيت، يعني ڇپ جي اوچائيءَ ۽ لات، جي لحاظ کان، ماهرن سرن کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي⁽¹⁾:

(الف) گھڻيل سر (close vowels) ۽ (ب) کليل سر (open vowels). انهن ٻنهي حصن جو وڌيڪ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

(i) ڇپ جي اوچائيءَ يا لات جي لحاظ کان - ڇپ جي اوچائيءَ يا لات جي لحاظ کان، ماهرن سرن کي ٻن مکيه حصن ۾ تقسيم ڪيو آهي. اهي آهن: گھڻيل سر ۽ کليل سر.

(1) Jones, D. Op, Cit, P. 15

(الف) گھٽيل سر: گھٽيل سر، انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾ چپ (خاص حصو يعني مهڙ يا پوڇڙ)، وات جي ڇت ڏانهن، يعني تارون ڏانهن، ايتريءَ اوچائيءَ تائين مٿي کڄڻ، جيتري اوچائي ممڪن ٿي سگهي. هنن سرن جي اُچارڻ لاءِ چپ ايترو مٿي کنيل هوندي آهي جو چپ جي مٿي کنيل حصي ۽ وات جي ڇت واري حصي (سخت تارون يا نرم تارون) جي وچ ۾، تمام سوڙهو ۽ تنگ لنگهه ٺهي پوندو آهي. ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا جڏهن اُن سوڙهي لنگهه مان لنگهندي آهي تڏهن سوڙهي لنگ ۾ ’گھٽ‘ ٿيڻ سبب، اُچار ڪرڻ مهل، ’گھٽيل‘ يعني ’ڊيبل‘ آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. هوا، جي لنگهڻ وقت ڪو به گھڪو ڪونه ٿيندو آهي. اهڙن آوازن کي ’گھٽيل سر‘ يعني close vowels چئبو آهي، اهڙن سرن جي اُچارڻ مهل، نرم تارون مٿي کڄي، نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ڪندو آهي، جنهن ڪري سموري هوا وات واري ڪوپي مان لنگهندي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي، ’گھٽيل صاف سر‘ (close soft vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا سُر [اي ۽ او]، گھٽيل صاف سُر، جا مثال آهن.

(ب) کليل سر (open vowels): کليل سر، انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچار ڪرڻ ۾، چپ (خاص حصو مهڙ ۽ پوڇڙ)، وات واري ڪوپي ۾، جيترو ممڪن ٿي سگهي اوترو تارون کان هيٺ لهي بيھندي آهي. انهيءَ ڪري هوا جو لنگهه ڪافي ’کليل‘ رهندو آهي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، اُن کليل ۽ ويڪري لنگهه مان آسانيءَ سان لنگهي سگهندي آهي، ۽ اُن جي لنگهڻ مهل، کليل آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. نرم تارون مٿي کڄي، نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ڪندو آهي، انهيءَ ڪري هوا وات واري ڪوپي مان ٻاهر نيڪال ٿيندي آهي. اهڙي نموني سان اُچاريل سرن کي ’کليل صاف سر‘ (open soft vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جو [آ] سر، ’کليل صاف سر‘ جو مثال آهي.

مٿي ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته ڇپ ڪي، وات جي ڇت (سخت ۽ نرم تارون) ڏانهن، گهٽيل سرن جي اُچارڻ لاءِ، ڪنهن خاص ممڪن اوچائيءَ تائين مٿي ڪٽڻ سان، يا کليل سرن جي اُچارڻ لاءِ، اُن (ڇپ) کي جيترو ممڪن ٿي سگهي اوترو هيٺ لاھڻ سان، سر، ٻه خاصيتون وٺن ٿا. انهن مان پهرين خاصيت وارن سرن کي، اهڙيءَ طرح ڇپ جي ’ڪڇڻ‘ يا ’لھڻ‘ جي ڪري سُرُن جون هيٺيون خاصيتون ڄاڻايون ويون آهن.⁽¹⁾

(الف) گهٽيل سر (close vowels)، (ب) اڌ گهٽيل سر (half close vowels) چئبو آهي.

(ب) اڌ کليل (half open) سر ۽ (پ) کليل (open vowels) سر⁽²⁾. انهن ڇٽي قسمن جو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) گهٽيل سر: هن قسم وارن سرن جي وصف مٿي بيان ڪئي وئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اِ] ۽ [اُ] سر، هن قسم وارا آهن.

(ب) اڌ گهٽيل سر: هي آهي سر آهن جن جي اُچارڻ لاءِ ڇپ، گهٽيل سرن جي اُچار ڪرڻ لاءِ ممڪن اوچائيءَ کان $\frac{1}{3}$ حصو هيٺ لٿل هوندي آهي، ۽ کليل سرن جي اُچار ڪرڻ لاءِ ڇپ جي ممڪن بيهڪ کان $\frac{2}{3}$ حصو مٿي ڪنيل هوندي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اِ]، [اُ]، [اَو]، [اِ] ۽ [اُ] سر، اڌ گهٽيل سر آهن، البت [اِ] ۽ [اُ] جي اُچار لاءِ ڇپ، ’اڌ گهٽيل‘ واري بيهڪ کان هيٺپرو هوندي آهي، ۽ [اِ] ۽ [اُ] جي اُچار جي حالت ۾، ڪجهه مٿپرو هوندي آهي، جيئن باب اٺين ۾ ڏنل شڪل مان معلوم ٿيندو.

(ت) اڌ کليل: هن قسم وارن سرن جي اُچارڻ ۾ ڇپ، گهٽيل سرن واريءَ بيهڪ کان، $\frac{2}{3}$ حصو هيٺ، ۽ کليل سرن واريءَ حالت ۾ ورتل بيهڪ کان $\frac{1}{3}$ حصو مٿي بيهڪ وٺندي آهي. سنڌي ٻوليءَ

(1) Jones, D., Op. Cit. P.15

(2) امريڪي ماهرن گهٽيل، اڌ گهٽيل، اڌ کليل ۽ کليل لاءِ low high, mid-high, low vowels ۽ high vowels نالا ڪم آندا آهن.

جو [ا] سر، اڌ کليل سر آهي؛ البت هي سر اڌ کليل بيهڪ کان
ڪجهه هيٺپرو اُچاربو آهي.

(ث) **کليل سر (open vowels):** سرن جي هن قسم جي وصف مٿي
بيان ڪئي وئي آهي. سنڌيءَ جو سر [آ]، کليل سر جو مثال آهي.

5- ڇپ جي حصن موجب سرن جا قسم:

ڇپ جي حصن يعني مهڙ يا پوڇڙ جو مٿي تارونءَ
طرف ڪڇڻ جي لحاظ کان، ماهرن سرن کي هيٺين قسمن ۾
ورهايو آهي:

(الف) مهڙ وارا سر (front vowels)، (ب) پوڇڙ وارا
سر (Back vowels) ۽ (ت) وچٿرا سر (Central vowels). هر
هڪ قسم جو تفصيل وار بيان هيٺ ڏجي ٿو.

(الف) **مهڙ وارا سر (front vowels):** اهي سر جن جي اُچارڻ لاءِ
ڇپ جو مهڙ مٿي سخت تارونءَ ڏانهن ڪڇي، ۽ يا ان جي
سامهون هيٺ لهي بيهي. ڇپ جي اهڙيءَ بيهڪ واريءَ حالت ۾
اُچاريل سرن کي ’مهڙ وارا سر‘ چئبو آهي. [ي] ۽ [اي] سر،
سنڌي ٻوليءَ جا مهڙ وارا سر آهن. ڇپ جو مهڙ جڏهن سخت
تارونءَ ڏانهن مٿي ڪڇي، هوا جي لنگهه ۾ ’سوڙهه‘ يا ’گهٽ‘
پيدا ڪندو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي ’مهڙ وارا
گهٽيل سر‘ (close front vowels) چئبو آهي، پر جڏهن ڇپ
جو مهڙ، ڪافي هيٺ لهي، سخت تارونءَ ۽ ان جي وچ ۾
ڪافي ويڪرو لنگهه ڇڏي، اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي
مهڙ وارا کليل سر (open front vowels) چئبو آهي.

(ب) **پوڇڙ وارا سر (back vowels):** اهي سر، جن جي اُچار ڪرڻ
لاءِ ڇپ جو پوڇڙ (back of the tongue)، نرم تارونءَ ڏانهن
مٿي ڪڇي، يا ان جي سامهون هيٺ لهي بيهي، ڇپ جي اهڙيءَ
بيهڪ جي حالت ۾ جيڪي سر اُچاريا ويندا آهن، تن کي پوڇڙ

وارا سر (Back vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اُ، او ۽ آ] سر، پوڇڙ وارا سر آهن. مهڙ وارن سرن وانگر، پوڇڙ وارا سر به ٻن خاصيتن ۾ ورهائي سگهجن ٿا: پوڇڙ وارا گهڻيل سر ۽ پوڇڙ وارا کليل سر.

(ب) **وچٿرا سر (Central vowels):** هنن سرن جي اُچارڻ مهل، ڇپ جي بيهڪ وچٿري هوندي آهي، يعني مهڙ ۽ پوڇڙ ٻنهي جي وچوارو حصو. وات جي ڇت جي سخت تارون ۽ نرم تارون جي وچٿري حصي سان ميلاپ ڏيکاريندو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [ا، اُ ۽ آ] سر، وچٿرا سر آهن.

6- چين جو ڊول (Lip position):

سرن جي گڻن (quality) جو جيتوڻيڪ گهڻو مدار ڇپ جي بيهڪ تي آهي، پر تنهن هوندي به 'چين جي ڊول' جو به سرن جي خاصيتن تي گهڻو اثر ٿئي ٿو. سرن جي اُچارڻ وقت، ڇپ ٽن صورتن مان هڪ صورت وٺندا آهن. مثال طور [اِ] ۽ [اِي] جي اُچار لاءِ ڇپ، پکڙيل (spread) رهندا آهن. [اُ، او ۽ او] جي اُچارڻ مهل ڇپ، 'گول' (rounded) ٿي ويندا آهن، ۽ [اِ ۽ آ] جي اُچار ڪرڻ وقت ڇپ 'وچٿرا' (neutral) رهندا آهن.

اهي سُر، جن جي اُچارڻ ۾ ڇپ 'پکڙيل' يا 'وچٿرا' هوندا آهن، انهن کي 'پکڙيل' يا 'وچٿرا' سر چئبو آهي، پر اهي سُر جن جي اُچارڻ ۾ ڇپ 'گول' ٿيندا آهن، تن کي 'گول سر' (rounded vowels) چئبو آهي.

هت اهو به جائز ضروري آهي ته چين جي گولائيءَ جا وري به 'درجا' (gradations) آهن⁽¹⁾.

(الف) هڪ اهو درجو جنهن ۾ گول ٿيڻ وقت ڇپ بلڪل

(1) Jones, D., Op. Cit., P. 39

‘سوڙها پڇيل’ هجن، يعني چين وارو گول بلڪل سوڙهو هوندو آهي، اهڙيءَ گولائيءَ کي ’گهٽيل گولائي‘ (close rounding) چئبو آهي.

(ب) ٻيو اهو درجو آهي جنهن ۾ چپ بلڪل ’پڇيل‘ نه هجن، يعني چين وارو گول گهڻو کليل هجي. اهڙيءَ گولائيءَ کي ’کليل گولائي‘ (open rounding) چئبو آهي.

7- سيٽيل (tensed) ۽ ڍرا (released) سر:

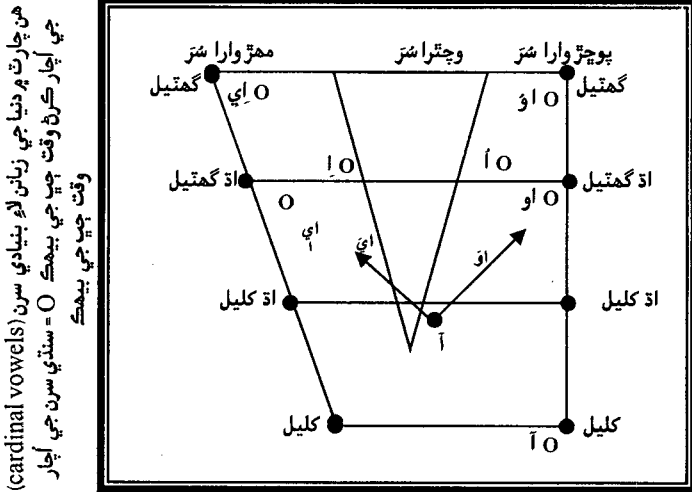
ماهرن جي نظر ۾، سرن جون اهي خاصيتون به اهميت واريون آهن. انهن ٻنهي خاصيتن جو مدار، چين ۽ چپ جي ’سيٽجڻ‘ ۽ ’ڍري ٿيڻ‘ تي آهي. چپ ۽ چپ، مشڪن جي وسيلي چڱي ۽ ڍرا ٿين ٿا. ’سيٽيل سر‘ اُهي آهن جن جي اُچار ڪرڻ مهل، چپ جون مشڪون ڪافي چڪجن ٿيون ۽ چپ پڪڙجن ٿا. جيئن سنڌي لفظ /جيت/ ۾، [ي] سر جي اُچارڻ مهل، چپ جون مشڪون چڪجن ٿيون. اهڙيءَ حالت ۾ ’چپ پڪڙيل‘ صورت وٺن ٿا.

’ڍرا سر‘ اُهي آهن جن جي اُچار ڪرڻ مهل چپ جون مشڪون ڍريون رهن ٿيون؛ جيئن سنڌي لفظ /جت/ ۾ [ا] سر جي اُچارڻ ۾، چپ جون مشڪون [ي] سر جي پيٽ ۾ ڍريون رهن ٿيون.

باب اٺون

سنڌي سرن جو بيان

1. گذريل باب ۾ سرن جي قسمن ۽ انهن جي اصولن، کان سواءِ سرن جي اُچارڻ مهل، ڇپ جي بيهڪ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن باب ۾، مٿي بيان ڪيل اصولن جي آڌار تي، هيٺ ڏنل چارٽ (diagram) جي مدد سان، سرن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڇپ جي بيهڪ جو ذڪر ڪيو ويندو.

لکت ۾ اهو بيان ڪرڻ تمام مشڪل آهي ته هڪ سر، ٻئي سر کان 'گڻ' يا خاصيت جي ڪري ڪيئن ۽ ڪهڙو فرق ٿو رکي. سرن جي گڻن ۽ خاصيتن ۾ فرق محسوس ڪرڻ لاءِ، انهن جو اُچار ٻڌڻ ضروري آهي. انهن سرن جي 'گونج' (acoustic value) جي پوري خبر تڏهن پوندي، جڏهن انهن کي درست نموني اُچارڻ ۾ ايندو.

ڪنهن به ٻوليءَ جي سرن جي مطالعي ۽ انهن جي اُچار ڪرڻ لاءِ بهتر ٿيندو ته انهن کي 'بنيادي' (cardinal) سرن سان ڀيٽجي، ۽ انهن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڇپ جي بيهڪ ڄاڻجي، ۽ مٿي ڏنل چارٽ ۾ ان جا نشان ڪجن. مٿي ڏنل خاڪي ۾ • نشان، بنيادي سرن جي حالت ۾ ڇپ جي بيهڪ، نمايان ڪري ٿو، ۽ O نشان، سنڌي ٻوليءَ جي سرن جي اُچار واريءَ حالت ۾، ڇپ جي بيهڪ ڏيکاري ٿو. مذڪور چارٽ جي روشنيءَ ۾ ڇڻي سگهجي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪل ڏهه سُر آهن؛ جيئن :

اي، اِ، اي، اُ، او، اَ، آ، اِي ۽ اَو (1)

سرن جي مٿين ترتيب، مٿي ڏنل چارٽ موجب رکي وئي

(1) مون لنڊن يونيورسٽيءَ ۾، اير - اي لاءِ پيش ڪيل پنهنجيءَ ٿيسز ۾ اهو ڄاڻايو هو ته [اِي ۽ اَو] عربيءَ جي اثر کان، سنڌي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿيا آهن، البت اهو ضرور ڄاڻايو هُئو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ [اِي ۽ اَو] جو اُچار، عربيءَ جي [اِي ۽ اَو] جي اُچار کان گهڻو ٻيءَ طرح يعني مختلف آهي. ائين به ڄاڻايو اٿم ته ڪي ماڻهو [اِي ۽ اَو] کي، [اِي ۽ اَو] به اُچاريندا آهن. هن ڏس ۾ وڌيڪ مطالعي کان پوءِ ائين معلوم ٿيو آهي ته [اِي ۽ اَو] به نج سنڌي (Indigenous) 'يڪيڊا دهره سر' (diphthongs) آهن، جيڪي سنڌيءَ کان سواءِ، هند آريائي ٻولين ۾ به ملن ٿا. انهيءَ باري ۾ ڊاڪٽر بنارسيداس لکي ٿو:

"Indo-Iranian had four diphthongs: ai, au, āi, and āu, by the time of the Pratishakhyas were composed, ai, au had become simple long vowels e and o (Macdonell, Vedic Grammar, 15 - 16). The tendency seems to have been open the second elements so that ai, au became ae, ao. This was actually the case in Avesta where /daeva/ and / karanaoti/ correspond to Indian /de:va / and / krnoti/ respectively. Later the first element /a/ became fainter and fainter till simple /e:/ or /o:/ was the result. Along with this the qualitative change, also, may have begun simultaneously i.e. the /a/ tended towards /e,o/ and finally combined with the second /e,o/.

see: Benarsidas Jain, 1934, A Phonology of Punjabi and a Ludhiani Phonetic Reader, Ph.D. (Thesis) Submitted to the University of London, Published by the University of Punjab, Lahore: p.39.

(باقي حاشيو اڳئين صفحي تي ڏسو)

آهي، جنهن کي سُرَن جي جِزن ۽ ممڪن جوڙَن موجب هيئن مقرر ڪري سگهجي ٿو:

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اَو، اِي، اِي، اَو، ۽ اَو.

2- سنڌي سرن جي تقسيم:

سنڌي سرن جي مٿي ڏنل بيان کان پوءِ، انهن کي هيٺين ريت تقسيم ڪري سگهجي ٿو:

(الف) **سادا** سر (pure vowels): سادا سر انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾، چپ ۽ چپ، سرڪي، يڪسري ۽ لاڳيتي (constant) يعني يڪسري حالت ۾ رهن، ۽ اُچار دوران (تبديل نه ٿيل) لاڳيتا ۽ اُٿمت (unchanged) رهن يعني بدلجا نه هجن. سنسڪرت جي عالمن سادن سرن کي سمانا ڪشر (homogeneous syllables) سڏيو آهي. (1) سادا سر هي آهن: اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اَو، اِي ۽ اَو.

(ب) **يڪپدا دھرا** سر (diphthongs): يڪپدا دھرا سر انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾ چپ ۽ چپ، سادن سرن جي اُچار

(بقايا حاشيو گذريل صفحي جو)

مٿي مون پنهنجيءَ لنڊن واريءَ ٿيسز جو حوالو ڏيئي بيان ڪيو آهي ته سنڌ ۾ ڪي ماڻهو [ai] ۽ [au] جو اُچار [ae] ۽ [ao] ڪندا آهن ۽ ڪي بلڪل انهن کي [e:] ۽ [o:] اُچاريندا آهن.

See: Ghulam Ali Allana, 1963, The Arabic Element is Sindhi, M.A. Thesis, submitted to the University of London.

موجوده وقت به ڪي سنڌي ماڻهو گهڻو ڪري [ai] ۽ [ao] جو اُچار [e:] ۽ [o:] ڪندا آهن، البت علم صوتيات جا ڪي ڄاڻو، ’دھري سر‘ جي پوئين جز جي خاصيت کي ڪجهه بدلائي، [i] گهٽيل سر جي بدران [e]، اڌ - ڪليل سر جي وچ ۾ اُچار ڪندا آهن. انهيءَ ڪري چئبو ته سنڌي سر [ae] ۽ [ao]، اوستا واري [ae] ۽ [ao] سان نسبت رکن ٿا.

ڊاڪٽر ليچمن خوبچنداڻي [اِي ۽ اَو] جي موجوده اُچار کي ’يڪپدا دھراسر‘ (diphthongs) قبول نٿو ڪري، پر سندس راءِ موجب (سندس اُچار موجب)، اُهي (يڪپدا دھرا سر) سادا اڌ ڪليل سر (simple half open vowels) آهن - ڏسو:

Lachman Khubchandani, Op. Cit. P.23.

(1) Whitney, W.D., Op. Cit. P.12.

وانگر سرکا، (هڪ ئي حالت وارا) سمانا ۽ لاڳيتا (constant) نه رهندا هجن پر اُهي حقيقت ۾ گسٽا سر (glide vowels) آهن، جن جي اُچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، هڪ سُر واريءَ بيهڪ کان چُرِي، هڪدم ٻئي سر جي بيهڪ ڏانهن مٽندا آهن. جيتوڻيڪ اُهي دُھرا سُر آهن پر انهن ۾ هڪ پڌ ٿيندو آهي. سنسڪرت جي ماهرن، ’يڪپدا دھرا سرن‘ کي ’سَندي اڪشر‘ (combinator syllables) سڏيو آهي.⁽¹⁾ سندي ٻوليءَ ۾ يڪپدا دھرا سُر هي آهن: اي ۽ او. سادن ۽ يڪپدي دھرن سرن جي پيٽ لاءِ هيٺيان مثال ڏجن ٿا⁽²⁾.

يڪپدا دھرا سر	سادا سر
اُوج	اوجھ
بيٽ	سيٽ

3- سرن جي لام يا ڊيگھ (length of vowels):

لام يا ڊيگھ جي لحاظ کان سندي ٻوليءَ جي سرن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي: (الف) ڊگھا سر (long vowels) ۽ (ب) چوٽا سر (short vowels)۔ انهن جو وڌيڪ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) ڊگھا سر - هن قسم ۾ ست سندي سر اچي وڃن ٿا، اُهي آهن: آ، اي، او، اُو آي ۽ او. انهن جو وڌيڪ تفصيل هن ريت آهي:

(1) Whitney, W.D, P.12.

(2) سندي عالمن، عربي ٻوليءَ جو نقل ڪري [او] کي ’او معروف‘ ۽ [او] کي ’او مجهول‘ سڏيو آهي. ساڳيءَ طرح [اي] کي ’يائي معروف‘ ۽ [اي] کي ’يائي مجهول‘ سڏيو اٿن. بلڪل ساڳيءَ طرح [آ] کي ’الف ممدود‘ ۽ [اَ ۽ اُ] کي ’الف مقصور‘ سڏيو اٿن، پر انهن ماهرن [ا] سُر کي نظر انداز ڪيو آهي. سرن جو اهو بيان ۽ اهي نالا عربي ڪرامر تان نقل ڪيا ويا آهن، ۽ سواءِ دليلن جي، انهن سندي سرن کي به ساڳين، عربي نالن سان سڏيو اٿن. جديد صوتيات جي اصولن موجب اهي نالا، يعني مجهول، معروف، ممدود ۽ مقصور قبول ڪرڻ کان اڳ، دليلن ۽ سببن ڏيڻ جي ضرورت ٿيندي. ڏسو: واحد بخش شيخ: سندي صرف نحو، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص 9 ۽ 10

(i) مهڙوارا:

ذري گهٽ گهٽيل پڪڙيل [اي]
 اڌ گهٽيل ۽ اڌ کليل جي وچڙي بيهڪ وارو پڪڙيل سر
 [اي]

(ii) پوڇڙوارا:

ذري گهٽ گهٽيل گول [اُو]
 اڌ گهٽيل ۽ اڌ کليل جي وچڙي بيهڪ وارو گول سر [او]
 ذري گهٽ پوڇڙ وارو، کليل [آ]
 (ب) چوٽا سر: سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب چوٽا سُ
 ٿي آهن، اُهي هي آهن: ا، اُ ۽ آ.
 چوٽن سرن جي وڌيڪ سمجهاڻي هن ريت آهي:

(i) وچڙا:

اڌ گهٽيل درميانو سر [ا]
 اڌ گهٽيل گول درميانو سر [اُ]
 اڌ کليل درميانو سر [آ]

4- هر هڪ سر جو بيان:

سنڌي سرن جي مٿي ڏنل بيان کان پوءِ، اڳ ۾ ڏنل خاڪي
 جي روشنيءَ ۾، هر هڪ سُ جو ڌار ڌار بيان، هيٺ موجب ٿي
 سگهي ٿو:

[اي]- ذري گهٽ گهٽيل مهڙ وارو پڪڙيل، ڊگهو سر
 [اي]- اڌ گهٽيل ۽ اڌ کليل جي وچڙي بيهڪ وارو، مهڙ وارو
 پڪڙيل ڊگهو سر
 [اُو]- ذري گهٽ گهٽيل، پوڇڙ وارو، گول ڊگهو سر
 [او]- اڌ گهٽيل ۽ اڌ کليل جي وچڙي بيهڪ وارو، گول ڊگهو سر
 [آ] - ذري گهٽ پوڇڙ وارو کليل ڊگهو سر

[آي]- هي يڪپڊو دھرو سر آھي. ھن سر جي اُچارڻ لاءِ ڇپ،
 [ا] [ا] سر کان شروع ٿئي ٿي ۽ يڪدم [اي] سر ڏانهن مڙي
 ٿي. [ا] سر کان [اي] ڏانهن هڪدم مڙڻ ڪري، 'يڪپڊو گسڪڻو'
 (gliding) آواز، پيدا ٿئي ٿو. صوتياتي رسم الخط (phonetic
 transcription) ۾، ھن سر جي صورت [ʌe] ٿي سگھي ٿي. [ʌe] جو
 پويون جز، 'ڪمزور' (non-syllabic) آھي.

[اُو]- هي به يڪپڊو دھرو سر آھي. ھن جي اُچار ڪرڻ ۾ زبان [ا] کان
 شروع ٿئي ٿي، ۽ يڪدم [او] سر ڏانهن مڙي ٿي. هڪدم موڙ کائڻ
 ڪري 'يڪپڊو گسڪڻو' آواز ٿئي ٿو. صوتياتي رسم الخط ۾
 ھن جي صورت [ʌo] ٿي سگھي ٿي. [ʌo] جو پويون جز
 'ڪمزور' آھي.

[ا] - اڌ گھٽيل ، وچٿرو (central) چوٽو سر

[ا] - اڌ گھٽيل، وچٿرو گول چوٽوسر

[ا] - اڌ گھٽيل، وچٿرو چوٽو سر

5- سرن جون جوڙيون (pairs of vowels):

سرن جي ڌار ڌار خاصيتن ۽ انهن جي اُچارڻ لاءِ،
 ڇپ جي بيهڪ جي بيان کان پوءِ، اهو جائز ٿي ته ضروري آهي ته
 ڪهڙو سر، ٻئي ڪهڙي سر جو جوڙيدار ٿي ڪم اچي ٿو.
 سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، سرن جون
 جوڙيون هي آهن:

[ا] ۽ [آ] - [ا] چوٽو سر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي [آ]

[ا] ۽ [اي] - [ا] چوٽوسر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي [اي]

[ا] ۽ [اُو] - [ا] چوٽو سر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي [اُو]

سنڌي سرن جون ٻيون خاصيتون

1- گھڻا يا انوناسڪ سُر (Nasal vowels):

مٿي چيو ويو آهي ته نرم تارونءَ جي چرپر يعني هيٺ لهڻ ۽ مٿي ڪڇڻ جو، سرن جي خاصيتن تي گھڻو اثر ٿئي ٿو. جڏهن نرم تارون مٿي ڪڇي ٿو تڏهن نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ٿيو وڃي ۽ ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، وات واري ڪوپي مان ٻاهر نڪرندي آهي. نرم تارونءَ جي اهڙيءَ بيهڪ جي حالت ۾ جيڪي سُر اُچاربا آهن تن کي ’صاف سُر‘ (non-nasal or soft vowels) چئبو آهي، پر جڏهن نرم تارون هيٺ لهندو آهي تڏهن نڪ واري ڪوپي جو لنگهه کليل رهندو آهي؛ اهڙيءَ حالت ۾ سرن جي اُچارڻ لاءِ، هوا نڪ ۽ وات واري ڪوپي مان ساڳئي وقت نڪري، گھڻا آواز پيدا ڪندي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪي سُر اُچاربا آهن تن کي ’گھڻا سُر‘ (Nasal vowels) چئبو آهي. سرن جي ’گھڻي‘ خاصيت کي ’انُو ناسڪ‘ چئبو آهي.⁽¹⁾

2- (الف) ’انُوناسڪ‘ ’گھڻا سُر‘ (Nasal vowels) ۽ ’انوسوار‘ (گھڻائڻا) (nasalised) / گھڻن وينجن جي اثر کان، متاثر ٿي گھڻائڻ وارا سُر ٿي ويندا آهن. nasalised vowels ۽ vowels جي خصوصيت ۾ وڏو فرق آهي. انوناسڪ سُر اُهي آهن جيڪي صاف سرن وانگر، صوتيه طور ڪم ايندا آهن ۽ انهن جي ڪم آڻڻ سان، لفظ جي معنيٰ به بدليبي آهي. اهي سُر، صاف سرن کان ڌار آوازن طور اُچاربا آهن؛

(1) Scholberg, H.C., Concise Grammar of the Hindi Language, Op. Cit, pp. 7 and 8

گھٹا سر	صاف سر
سان	سا
آسين	آسي
آنڌي	آڌي
تون	تو

(ب) پر ’انو سوار‘ (nasalised) سر آهي آهن جيڪي ڪنهن لفظ جي ساخت يعني رچنا ۾، ڪنهن ’گھڻي و ڀڄن‘ جي اڳيان يا پويان، ٻئي پڌ ۾ استعمال ۾ اچڻ جي ڪري، اُن کان متاثر ٿي ويندا آهن، ۽ گھڻا اُچار ٿا، حالانڪ آهي اصلي روپ ۾ آهي، گھڻا نه پر صاف سر هوندا آهن؛ مثلاً:

اُچار	عام لکت
پاڻڻين	پاڻي
ماننين	ماني
اڃان	اڃا
اما	اما

سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن،^۱ ’گھڻن سرن‘ (انوناسڪ) ۽ سر يعني ’انوسوار‘ سرن کي، علم صوتيات جي روشنيءَ ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو اڪثر ماهرن گھڻي سر واري آواز کي لکيل صورت ۾ نمايان ڪندڙ اکر ’ن‘ کي ساڪن حرف سمجهي، اُن جي مٿان جزم ڏني آهي^(۱).

مٿي گھڻن وينجن جي بيان ڪندي ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي راءِ تي خيال آرائي ڪئي وئي آهي^(۲). سنديلي صاحب جي خيال موجب ’رَنجن‘ لفظ جو پهريون ’ن‘ گھڻو وينجن آهي. اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر سنديلو صاحب ’رَنجن‘ لفظ جي پوئين [ن]

(۱) هن بحث لاءِ ڏسو باب ڇهون

(۲) ڏسو اڳ ۾ ڏنل گھڻن وينجن وارو باب.

(۳) عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر: حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ۱۵.

کي سالر، ۽ 'کنيا' لفظ واري /ن/ کي اڌ 'ن' ٿو سڏي. (3) انهيءَ مان ظاهر آهي ته ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي خيال موجب مٿين ٻنهي لفظن ۾ 'ن'، تنهي حالتن ۾ گهڻي وينجن جي نمائندگي ٿو ڪري.

هن کان اڳ، وينجن جي بيان ۾، گهڻن وينجن جي وصف بيان ڪئي وئي آهي. ڊاڪٽر سنديلي لکي ٿو ته: ”خالي 'ن' معنيٰ غن يا نڪ وارو اُچار. دراصل جيڪو به آواز نڪ مان اُچاربو آهي، تنهن کي گهڻو آواز چئبو آهي، پوءِ چاهي اهو وينجن هجي يا سر. مثال طور [م، ن، ڌ، ج ۽ گ] سڀ نڪ وارا آواز آهن، انهيءَ ڪري علم صوتيات جي ماهرن انهن کي گهڻا آواز سڏيو آهي. هاڻي جيڪڏهن ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي خيال موجب ’رنجن‘ لفظ واري پهرئين ’ن‘ کي گهڻو ’ن‘ چئجي ته پوءِ [م، ڌ، ج ۽ گ] کي تڏهن ڪهڙي نالي سان سڏجي؟ انهن آوازن جي وصف ڪيئن ڪئي وڃي؟ دراصل اهي پنج ئي آواز گهڻا يعني انوناسڪ وينجن آواز آهن.

مٿي چيو ويو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ جيئن گهڻا وينجن ٿيندا آهن، تيئن گهڻا سرُ به ٿيندا آهن. گهڻن سرن کي تحريري صورت ڏيڻ لاءِ، صاف سرُن وارن حرفن جي پويان ’ن‘ اکر لکيو ويندو آهي، جيڪو اُن سرُ جي گهڻي هجڻ جو اُھڃاڻ ڏيندو آهي. هت هي نڪتو به ڌيان گهري ٿو ته سنڌي صورتخطيءَ ۾، گهڻي وينجن [ن] ۽ گهڻي سرُ کي لکت ۾ نمايان ڪندڙ اکر ’ن‘ جي لکت ۾ ڪو به فرق ڏيکاريل نه آهي، پر اردوءَ ٻوليءَ ۾ اهڙو فرق بلڪل ظاهر ڏيکاريل آهي. انهيءَ ڪري ئي سنڌي صورتخطيءَ ۾ مونجهارو ٿئي ٿو، ۽ سنڌي صورتخطيءَ ۾ گهڻي سرُ ڏيکاريندڙ ’ن‘ حرف

مٿان جزم ڏيندا آهن. جزم جو اهڙو استعمال بلڪل غلط آهي. انهيءَ ڪري چئبو ته رَنجن لفظ ۾، پهريون ’ن‘ اکر، گهڻي وينجن جي لکيل صورت نه آهي، پر اهو ’ن‘، چوٽي گهڻي سر [اُن] جي گهڻي اُچار جو اُهيڃاڻ ڏئي ٿو. انهيءَ ’ن‘ جي ’رَنجن‘ لفظ واري پوئين [ن] سان، ڪا به نسبت ڪانهي ڇاڪاڻ ته پويون ’ن‘ گهڻي وينجن [ن] جي لکيل صورت آهي.

3. ننڍي کنڊ جي ٻين هند - آريائي ۽ غير - آريائي ٻولين وانگر، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، سر، صاف (pure) به ٿيندا آهن، ته وري گهڻا (انonasڪ/Nasal) به ٿيندا آهن. اهي ٻئي، يعني صاف ۽ گهڻا سر، ڌار ڌار صوتيه طور به ڪم ايندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌي سر، گهڻائڻ واري خاصيت (nasalised) وارا به ٿيندا آهن. مٿئين بيان کان پوءِ صاف ۽ گهڻن سُرَن جو تفصيل هن ريت ٿي سگهي ٿو:

گهڻا سر	صاف سر
ā اُن	a اَ
ā̃ اَن	ā آ
i اِين	i اِ
ī اِين	ī اِي
ū اُن	u اُ
ū̃ اُون	ū او
ē اين	e اي
ō اون	o او

3- صاف ۽ گھٹن سرن ۾ فرق:

مٿي چيو ويو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، گھڻا سر ڌار صوتيه طور ڪم ايندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ اها خصوصيت ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين جهڙي آهي. صاف ۽ گھڻا سر، ڌار ڌار صوتيه طور هيٺين ۽ ٻين ڪيترن ئي صورتن ۾ لکيل ملن ٿا:

گھڻا سر صوتيه	صاف سر صوتيه	
آڏي / ādhī	آڏي / ādhī	} شروع واري صوتيه
آنت / āta	آٺ / āta	
ٿيانس / thiyās	ٿيانس / thiyās	} وچين صورت
بانس / bāsā	باس / bāsa	
سان / sā	سا / sā	} آخري صورت
اسين / asī	آسي / asī	
آهين / ahī	آهي / āhī	
روُن / rū	رُو / rū	
پسون / pasū	پسو / pasū	

4 - گھڻا هٿا سر يعني انؤسوار (nasalised vowels):

ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين وانگر، سنڌي ٻوليءَ ۾ به هيءَ خصوصيت عام آهي. جڏهن ڪوبه گھڻو وينجن، ڪنهن لفظ جي ساخت يا رچنا ۾، وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندو آهي، تڏهن گھڻي وينجن جي اڳيان يا پويان آيل صاف سر به، گھڻي وينجن جي گھڻائڻ جي اثر کان، گھڻا هٿا (nasalised) ٿي پوندا آهن. گھڻي سر ۽ گھڻا هٿي سر ۾ خاص فرق هي آهي ته ”گھڻو سر“ هڪ ڌار صوتيه طور ڪم ايندو آهي. صاف ۽ گھڻي سر جي صوتيه جي

هڪ ٻئي ۾ مت ست ڪرڻ ڪري، لفظ جي معنيٰ به بدلجي ويندي آهي، پر گهڻاهڻي سر جي حالت ۾، ائين بلڪل نٿو ٿئي ڇاڪاڻ ته اهو سر، ڪنهن ڌار صوتيه طور ڪم نٿو اچي. 'انوسوار سرن' (Nasalised vowels) جا مثال هي آهن:

(الف) لفظ جي ساخت ۾ وچئين گهڻي وينجن جو اثر:

لکيل صورت	ممڪن اچار	سمجهاڻي
ٿاڻو	ٿاڻون	-ڻ- / جي اڳيان آيل /آ/ سر ۽ پويان آيل /او/ سر گهڻي وينجن [ڻ] کان متاثر ٿي، [آن] ۽ [اُون] سر ٿي ويا آهن.
کاڻو	ڪاڻون	ايضاً
راڻو	راڻون	ايضاً
آنو	آنون	-ن- / جي اڳيان آيل /آ/ سر ۽ پويان آيل /او/ سر گهڻي وينجن [ن] کان متاثر ٿي [آن] ۽ [اون] سر ٿي ويا آهن.
ڄاڄي	ڄاڄين	-ج- / جي اڳيان آيل [آ] سر ۽ پويان آيل [اي] سر گهڻي وينجن [ج] کان متاثر ٿي، [آن] ۽ [اين] سر ٿيا آهن.

اهڙيءَ طرح /ڪامڻ/، /گامڻ/، /ٿامڻي/، /اڱر/، /پاڻس/، /سڳيڻو/ ۽ /اڃا/ وغيره لفظن ۾، انوسوار، گهڻن وينجن کان متاثر هجڻ جو دليل پيش ڪن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ ۾، انگريزي، عربي ۽ ٻين ٻولين مان ورتل سنڌي صوتيات

اُڌارا لفظ به، سنڌيءَ جي صوتياتي اصولن موجب اُچاريا ويندا آهن؛
مثال طور:

<u>اُچاريل صورت</u>	<u>لکيل صورت</u>	
im ā m ī امانمِ	امام	} عربي لفظ
tam ā m ī تمانمِ	تمام	
m ū n مونن	مُون (moon)	} انگريزي لفظ
n ā ī n ī نائينن	نائين (nine)	

(ب) لفظن جي ابتدا ۾ آيل گهڻا وينجن: لفظن جي ابتدائي صورت ۾ ڪم ايندڙ گهڻا وينجن، وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندڙ گهڻن وينجن وانگر، سندن پويان ايندڙ سرن کي ’انوسوار‘ بنائي نه سگهندا آهن، مثلاً:

<u>اُچاريل صورت</u>	<u>لکيل صورت</u>
مُوري	مُوري
ماڙي	ماڙي
ميري	ميري
نُوري	نُوري
ناري	ناري
نور	نور
نيري	نيري
نيڪي	نيڪي

چوٽن گھڻن سرن (انوناسڪ) [ā/ ٺ، ٺ/ ٺ ۽ ā/ ٺ] جو، گھڻن ڌماڪيدار وينجنن سان گڏيل اچار کان پوءِ وينجنن جي صورت ۾ بدلاڻ

هن کان اڳ سرن واري باب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ڪنهن به لفظ يا جملي جي ڳالهائڻ دوران، جڏهن اُن لفظ جي وچ ۾ آيل 'چوٽن گھڻن سرن' [ā/ ٺ، ٺ/ ٺ ۽ ā/ ٺ] کان فوراً پوءِ آيل، ڌماڪيدار وينجن [ب، پ، ج، جه، ڌ، ڌ، ڌ، ڌ، گ ۽ گھ] جڏهن سرن سان گڏ اُچاريا ويندا آهن، يعني چوٽن گھڻن سرن ۽ ڌماڪيدار وينجنن جي گڏيل اُچار جي صورت ۾، چوٽن گھڻن سرن جي فوراً پويان ايندڙ ڌماڪيدار وينجنن جي اثر کان، اُهي چوٽا گھڻا سر (انوناسڪ)، پنهنجي گھڻائڻ واري خصوصيت مٽائي/ بدلائي، ڌماڪيدار وينجنن جي مخرجن وارا گھڻا وينجن ٿي ويندا آهن؛ يعني چوٽن سرن جي گھڻائڻ، ساڳئي مخرج واري گھڻي وينجن ۾ تبديل ٿي ويندي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ اهڙا بيشمار مثال ملن ٿا، البت سنڌي صورتخطيءَ (لکيل صورتن) ۾، انهن انوسوار سُرن جي اهڙيءَ حالت کي نمايان نه ڪيو ويندو آهي؛ مثال طور:

(الف) چوٽي گھڻي سر [ā/ ٺ] جو ٻن ڇپن وارن ڌماڪيدار وينجنن [ب يا پ] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
اُنْبُ	اُمْبُ	اُنْبَار	اُمْبَار
پُنپور	پَمپور	چُنبو	چَمبو

ٺٺپُ	ٺٺپُ	ٺٺپُ	ٺٺپُ
قنبر	قنبر	قنبر	قنبر
ٺٺپُ	ٺٺپُ	ٺٺپُ	ٺٺپُ
قنبر	قنبر	قنبر	قنبر

(ب) چوٽي گهٽي سر [آن/ā] جو، ڏنداون ڳرن ڏوڪڻن وينجنن
جي گڏيل اچار کان پوءِ اچار:

لکيل	اچاريل	لکيل	اچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
سندو	سندو	سندو	سندو
سند	سند	سند	سند
سنڌي	سنڌي	سنڌي	سنڌي
سنڌ	سنڌ	سنڌ	سنڌ

(ت) چوٽي گهٽي سر [آن/ā] جو، سخت تارونءِ وارن ڌماڪيدار
وينجنن [ج، جه، چ] جي گڏيل اچار کان پوءِ اچار:

لکيل	اچاريل	لکيل	اچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
منجو	منجو	منجو	منجو
پنچاٽ	پنچاٽ	پنچاٽ	پنچاٽ
سجها	سجها	سجها	سجها
ونجهه	ونجهه	ونجهه	ونجهه

(ٺ) چوٽي گهٽي سر [آن/ā] جو، نرم تارونءِ واري
ڌماڪيدار وينجنن [گ] جي گڏيل اچار کان پوءِ اچار:

لکيل	اچاريل	لکيل	اچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
انگ	انگ	انگ	انگ
رنگ	رنگ	رنگ	رنگ
ڍنگ	ڍنگ	ڍنگ	ڍنگ
سنگ	سنگ	سنگ	سنگ
سنگت	سنگت	سنگت	سنگت
مگتو	مگتو	مگتو	مگتو

(ج) چوٽي گهٽي سر [اُن/ā] جو، مورڌني ڌماڪيدار ڳرن
وينجنن [ڊ، ڊي] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

لکيل	اُچاريل	لکيل	اُچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
چَنڊ	چَنڊ	مَنڊو	مَنڊو
ننيو	ننيو	سَنڊي	سَنڊي

(هه) چوٽي گهٽي سر [اُن/ā] جو، مورڌني ڌماڪيدار ڳرن
وينجنن [ڊي ڊي] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

لکيل	اُچاريل	لکيل	اُچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
نَنڊي	نَنڊي	گَهَنڊ	گَهَنڊ

(خ) چوٽي گهٽي سر [اُن/ā] جو، ڏندانهين ڌوڪڻي ڳري
وينجنن [ڌ] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

لکيل	اُچاريل
صورت	صورت
سَنڌ	سَنڌ

(د) چوٽي گهٽي سر [اُن/ā] جو، نرم تارونءِ واري ڌماڪيدار
وينجنن [گ ڳ] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

لکيل	اُچاريل	لکيل	اُچاريل
صورت	صورت	صورت	صورت
لَنگه	لَنگه	سَنگ	سَنگ

(ر) چوٽي گهٽي سر [اُن/اُن] جو، ٻن ڇپن واري ڳري
 ڌماڪيدار وينجن [ب] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>	<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>
<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>
لُنبُ	لُنبُ	سُنبُ	سُنبُ

(س) چوٽي گهٽي سر [اُن/اُن] جو، ڳرن سخت تارونءِ وارن
 وينجن [ج ۽ جه] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>	<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>
<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>
گُنجُ	گُنجُ	مُنجهُ	مُنجهُ

(ش) چوٽي گهٽي سر [اُن/اُن] جو، ڳرن مورڏني وينجن [ڊ]
 ۽ [ڊ] جي گڏيل اُچار کان پوءِ اُچار:

<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>	<u>لکيل</u>	<u>اُچاريل</u>
<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>	<u>صورت</u>
سُنبُ	سُنبُ	مُنبُ	مُنبُ

باب يارهون

لفظن ۽ انهن جي پڌن اندر ڪم آيل سُرَن ۽ وينجنن جي

ميل / ميلاب جو مطالعو

1. سنڌي صوتيات جي آڀاس لاءِ ضروري آهي ته لفظن ۽ انهن جي پڌن جي مُنڊ، وچ ۽ آخر ۾ ڪم ايندڙ سُرَن ۽ وينجنن جي استعمال جي چنڊ ڇاڻ ڪجي ڇاڪاڻ ته اڳ ۾ اهو چيو ويو آهي ته ڌار ڌار آوازن (سُرَن ۽ وينجنن) جي ميلاب سان اهي پڌ ۽ لفظ ٺهندا آهن.

هن باب ۾ اهو ڏسڻو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ پڌن ۾ ڪهڙا ڪهڙا سر ۽ وينجن، انهن لفظن جي منڍ (شروعات)، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ڪم اچن ٿا. هن باب ۾ اهو به ڏسڻو آهي، ته لفظن ۾ ڪهڙا ڪهڙا سر، پاڻ ۾ گڏجي، ڪم اچن ٿا ۽ ڪهڙا ڪهڙا وينجن، پاڻ ۾ ملي، گڏيل وينجن يا وينجنن جا ميل يعني (conjunct consonants) يا clusters ٺاهين ٿا. هن باب جي لکڻ لاءِ محترم ڊاڪٽر مرليدتر جيتلي جي ڪتاب ’ميلاب ڌوني - وگيان‘ تان تمام گهڻي مدد ورتي وئي آهي.

(الف) - سُرَن جا ميل (Vowel clusters): سنڌي ٻوليءَ ۾، هر لفظ جي آخر ۾، ڪونه ڪو سُرَ ضرور ڪم ايندو آهي. انهيءَ ڪري عربيءَ، فارسيءَ ۽ انگريزي ٻولين مان اُڌارا ورتل لفظ به، سنڌي صوتياتي اصولن موجب، اُچاريا ويندا آهن. اهڙن اُڌارن لفظن جي آخر ۾ ڪونه ڪو سُرَ ضرور ڪم آندو ويندو آهي. مثال طور:

عربي	سنڌيءَ ۾	فارسي	سنڌيءَ	انگريزي	سنڌي
لفظ	اُچار	لفظ	۾ اُچار		

عِلْمُ	عِلْمُ	شِيرِين	شِيرِين	ڪَالِيَج	ڪَالِيَج
وَقْدُ	وَقْدُ	دُخْتَرُ	دُخْتَرُ	اِسْڪُولُ	اِسْڪُولُ

اهڙيءَ طرح، سنڌي ٻوليءَ ۾، هر سُر صوتيه کي لفظ جي مُنڊ، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ استعمال ڪبو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب جو خيال آهي ته: ”اي/ آي/ ۽ او/ سرن جو، سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال، ٻين سرن جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهي. لفظ جي شروع ۾ به اهي سر، گهٽ نظر اچن ٿا ۽ لفظ جي آخر ۾ به، انهن جو اُچار گهڻو ڪري هڪ اکر ۽ ٻئي سُر [δv, δi] يا ٻن لاڳيتن سُرَن [ا - ۽ - اءُ] جي روپ ۾ ڪيو وڃي ٿو. انهن سُرَن جو اُچار، داخلي ڌماڪيدار وينجن ۽ گ/ ۽ ج/ جي هڪدم اڳيان به مون کي نظر نه آيو آهي.“⁽¹⁾

2. مطالعي مان معلوم ٿيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾، لفظن جي رچنا ۾، لفظن جي منڊ، وچ ۽ آخر ۾، ٻه لاڳيتا سر ڪتب ايندا آهن؛ مثال طور:

(i) ٻن سرن جو ميلاپ:

سُر	مُنڊ ۾ استعمال	وچ ۾ استعمال	پڇاڙيءَ ۾ استعمال
/اي + اي/	-	-	-
/اي + اُ/	ايءَ (هيءَ)	ڏيئرو، جيئرو	ڏيءَ، هيءَ
/اي + اُ/	ايءُ (هيءُ)	ڏيئڻ	جيءُ، پيءُ
/اي + آ/	-	ڏيئائو، پيئار	جيئان
/اي + او/	ايئو	جيئوس	ڪيئون
/اي + او/	-	-	سائيو (حالت ندا)
/اي + اُ/	-	سيئڻ	-
/اي + اي/	ايئن	-	ٻئي، ٽئين، ٽئين
/اي + آ/	اتان (هتان)	لئار	تِئان (ٿيان)
/اي + اي/	-	سيئڻ	سيئي، نيئي
/اي + او/	-	ڏيئوس (ڏيوس)	ليئو، ڏيئو

(1) مرليٽر، ڪشچند جيٽلي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ڏوني - وڳيان (سنڌي صوتيات)، دهلي: فوٽو آفسيٽ پرنٽرس، 2446 برادري، باليمارن، ص 85

(ii) مطالعي مان اهو به معلوم ٿيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾، لفظن جا يڪپڊار ڏهرا سر [آي ۽ آو]، سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجن يعني ديسي لفظن کان سواءِ، عربي ٻوليءَ مان ورتل اُڌارن لفظن ۾ به استعمال ٿيندا آهن؛ مثلاً 'عَيْب' ۽ 'أَوْج' وغيره لفظن ۾، پر سنڌي ٻوليءَ جي اصلي لغوي خزاني ۾، لفظن جي مُنڍ ۽ آخر ۾، يڪپڊن ڏهرن سرن جي استعمال جا مثال ايترا گهڻا نظر نٿا اچن، 'عَيْب' ۽ 'أَوْج' لفظن ۾ ڪم آيل يڪپڊن ڏهرن سرن جو اُچار به پڙهيل ڳڙهيل طبقي وارن ماڻهن جي اُچار ۾ ڏٺو ويو آهي.⁽¹⁾

(iii) ٽن سرن جو ميلاپ:

سُر	مُنڍ ۾ استعمال	وچ ۾ استعمال	آخر ۾ استعمال
/آ+اي+ا/	آئيءَ (مصيبت)	-	سائيءَ
/او+اي+ا/	اوئيءَ (پاڻيءَ جي ٿيلهي)	-	-
/آ+او+ا/	-	-	پاڻوءَ

3- وينجنن جا ميل (consonantal clusters)/گڏيل وينجن:

(الف)- سرن وانگر، وينجن به سنڌي لفظن جي وچ ۾ ۽ گڏجي (Clusters) ڪم ايندا آهن، پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته سنڌي ٻوليءَ جا ڪي به وينجن، ديسي لفظن جي شروع توڙي آخر ۾، ڪنهن به ميل يا جوڙ جي صورت ۾، استعمال ڪونه ٿيندا آهن. اڳ ۾ چيو ويو آهي ته عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين مان به اُڌارن ورتل لفظن جي شروع يا آخر ۾ آيل، اهڙي قسم جا ميل (clusters) به، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب اُچاريا ويندا آهن، يعني يا ته اهڙن ميلن جي وچ ۾ ڪو نه ڪو سُر ڪم آڻي، انهن کي توڙيو ويندو آهي، ۽ يا وري آخر ۾

(1) Allana, Ghulam Ali, 1963 The Arabic Element in Sindhi, Lahore: Maktaba-e-Danishwaran, pp.91-113

آيل وينجنن جي ميلن جي پويان، ڪونه ڪو سر اُچارو ويندو آهي. مثال طور، اُهي لفظ جن جي شروع ۾ وينجنن جو ميل هوندو آهي:

انگريزي لفظ   سنڌي اُچار   سنسڪرت لفظ   سنڌي اُچار

ٿرام	ٿرامَ	ڪُشن	ڪِشنِ
سُڪول	اِسڪولَ	ڏياري	ڏياري
ٿرنڪ	ٿَرَنڪَ	پَريم	پَريمُ

(ب) ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، پنهنجيءَ تحقيق ۾ ڄاڻايو آهي ته: اُچارن جي خيال کان، سنڌي ٻوليءَ ۾ گڏيل وينجنن جي بيهڪ بابت، هيٺين قسمن جون پابنديون نظر آيون آهن:

(i) ٻن داخلي ڌماڪيدار (Implosive sounds) وينجنن ۽ ٻن وسرگي وينجنن (Aspirated consonants) جو ميلاپ نه ٿيندو آهي.

(ii) وسرگي (aspirated) وينجن، ٻين وينجنن سان تمام گهڻو گهٽ گڏجي ڪم ايندا آهن.

(iii) مورڌني ۽ داخلي ڌماڪيدار وينجن (Implosive consonants)، ٻين وينجنن سان گڏ، گهٽ ڪم ايندا آهن.

(iv) ٻن بندشي يا خارجي ڌماڪيدار (Plosives) وينجنن جو ميل به، گهڻو گهٽ استعمال ٿيندو آهي.

(v) ڪن به ٻن گڏيل وينجنن ۾ پهريون وينجن /ي/، ڪڏهن به نه ايندو آهي.

(vi) /و/ جو، گڏيل وينجنن ۾ فقط /ه/، ر يا ي/ وينجنن اڳيان استعمال نظر آيو آهي.

(vii) گڏيل وينجنن ۾، وسرگي وينجنن پٺيان /ه/ نه ايندو آهي.

(viii) /ف ز خ غ/ جو ميلاپ، وسرگي وينجنن، داخلي ڌماڪيدار وينجنن (Implosive consonants) يا /ڻ، ڇ ۽ گ/ سان ڪونه ٿيندو آهي.

(ix) /ج/ جو استعمال فقط /ي/ ۽ سخت تارونءَ وارن خارجي ڌماڪيدار وينجنن (Implosive consonants) اڳيان ٿيندو آهي. گڏيل وينجنن ۾ /ج/ ڪڏهن به ٻئي وينجن جي پٺيان نه ايندو آهي.

(x) /گ/، گڏيل وينجنن ۾ فقط /ر/ جي پٺيان ايندو آهي.

(xi) ٻٽا وينجن (يعني ٻن ساڳين وينجن جو ميلاب geminated sounds)، سنڌيءَ ۾ تمام وريلا اُچاريا وڃن ٿا. اهڙن وينجن کي جيڪڏهن ٻٽو نه اُچارجي ته به اڪثر معنيٰ ۾ فرق نه پوندو آهي.

(xii) گڏيل وينجنن ۾، /ي/ جو، ٻئي هر هڪ وينجن پٺيان اُچار به ملي ٿو. ٻئي طرف /ر/ جو اُچار گهڻن ئي وينجن جي اڳيان ملي ٿو.⁽¹⁾

دراصل انهن نقطن تي ممڪن آهي ته ڪو ٻيو صاحب، مون سان اتفاق نه به ڪري، پر ائين ضرور چئبو ته سنڌي ٻوليءَ جي وينجنن جي سلسلي ۾، هن قسم جو مطالعو، پهريون دفعو ڊاڪٽر جيٽلي صاحب پيش ڪيو آهي. اُن کان اڳ، منهنجي لُڌن يونيورسٽيءَ ۾، عام لسانيات ۾ ايم-اي لاءِ پيش ڪيل ٿيسز ۾، عربي ٻوليءَ مان اُڌارن ورتل لفظن اندر، پڌن جي بيهڪ (syllabic structure) جي، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، ڊيسي لفظن اندر پڌن جي بيهڪ سان، ڀيٽ ڪئي وئي آهي،⁽²⁾ پر حقيقت هيءُ آهي ته جيٽلي صاحب جي ڪيل چنڊ ڇاڻ بلڪل نئين ۽ وڌيڪ معلوماتي آهي.

هيٺ ’وينجنن جي ميل‘، يعني گڏيل وينجن جا، سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ڪي مثال ڏجن ٿا، جيڪي دراصل وڌيڪ

(1) مرليڌر ڪشنچند جيٽلي، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، ص 93

(2) Allana, Ghulam Ali, The Arabic Element in Sindhi, Lahore, Maktaba-e-Dahishwaran, pp.90-113

تحقيق گهرن ٿا. اُميد آهي ته ڪونه ڪو نوجوان، هن ڏس ۾، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام تي قلم کڻندو ۽ هن سلسلي ۾ وڌيڪ تحقيقي ڪم ڪندو.

(ت) لفظن جي مُنڍ/شروعات ۾ استعمال ٿيندڙ گڏيل وينجن:

مون پنهنجن ڪتابن، ’سنڌي صورتخطي‘، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ۽ ’Origin and Growth of Sindhi Language‘ ۾ هن موضوع تي واضح طور بحث ڪيو آهي. مثال طور سنڌي صورتخطي ڪتاب ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته:

”لفظن جي وچ وارن گڏيل آوازن (هنن جي باري ۾ ايندڙ صفحن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي) کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي مُنڍ ۾ گڏيل آوازن جو اُچار، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب، ممڪن نه آهن.“

سنڌي ويا ڪرڻ ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾، منڍ وارن گڏيل آوازن جي استعمال واري موضوع کي بلڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي. انهن جي باري ۾، برابر خبر تڏهن پوندي، جڏهن انهن لفظن جي لکيل صورت کي پاسيرو ڪري، اُچاريل آوازن کي ٻڌبو ۽ انهن جي باري ۾ سوچبو. سنڌي ٻوليءَ ۾، هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾، ڪن آوازن جا ميل، لفظن جي مُنڍ ۾ محسوس ڪبا آهن. مثال طور:

منڍ وارا گڏيل	لفظن جو اُچار
آواز	
اڀر/	پريمُ
اڀر/	برهمڻ
اڏي/	ڏياري
اڏي/	ڌيانُ
اڻي/	پيارُ
اڳي/	گيانُ
اڪي/	ڪياري

سنڌي درسي ڪتابن ۾، ’ڌيان‘، ’پيار‘، ’گيان‘ ۽ ’ڪياڙي‘ لفظن ۾، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب، [ڌ]، [پ]، [گ] ۽ [ڪ] وغيره، يعني انهن مُنڊ وارن آوازن کي، ساڪن نه سمجهي، انهن کي متحرڪ بنائڻ لاءِ، انهن آوازن کي نمايان ڪندڙ حرفن جي هيٺان [ا] سُر کي، سنڌي صورتخطيءَ ۾ نمايان ڪندڙ نشاني يعني /ا/ (زير) ڏني وئي آهي. اهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي لفظ، سنڌي ٻوليءَ ۾ اُڌارا ورتا ويا آهن، جيڪي سنڌي صوتياتي نظام موجب اُچاريا ويندا آهن.⁽¹⁾

’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ڪتاب ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته:

”هن ڪتاب جي ڀاڱي پهرئين ۾، صفحي 68 تي، سنڌي ۽ سنسڪرت جي صوتياتي هڪجهڙائي ڏيکاريندي، اهو بيان ڪيو ويو آهي ته /پيار، ڌيان، ٻيائي، ڌياري ۽ پريم/ لفظن ۾، /پي، ڌي ۽ پر/ مرڪب وينجن جوڙڻ جو استعمال، سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافيءَ موجب، ڪن حلقن ۾ ته ممڪن آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام جي تفصيلي اڀياس کان پوءِ، اهو ثابت ٿيو آهي ته آوازن جا اهي مرڪب وينجن جوڙ، سنڌي ٻوليءَ تي سنسڪرت جي صوتياتي نظام جي اثر جو نتيجو آهن. آوازن جا اهڙا مرڪب وينجن جوڙ، عام ماڻهن جي روز مره واري اُچار ۾ ۽ روز مره واريءَ ۾ عام سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج نه آهن. عام سنڌي ماڻهو، پنهنجي اُچار ۾، اهڙن مرڪب وينجن آوازن جي وچ ۾ [ا] سر ڪم آڻي، انهن مرڪب وينجن جوڙن کي ٻن ڌار ڌار آوازن ۾ ڀڄندا آهن. البت ڪي پڙهيل گڙهيل ماڻهو، انهن مرڪب وينجن جو اُچار ڪري سگهندا آهن. مثال طور:

(1) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي صورتخطي، 1993ع ڇاپو چوٿون، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، ص ص 143 ۽ 144.

عام ماڻهن جو	پڙهيل گڙهيل	لفظ
اچار	ماڻهوءَ جو	
پريم	پريم	پريم
پيار	پيار	پيار
پيائي ⁽¹⁾	پيائي	پيائي

مٿين وضاحت جي روشنيءَ ۾، ڊاڪٽر مرليٽر جيتلي جو رايو به پيش ڪجي ٿو. هو لکي ٿو:

”لفظن جي شروعات ۾ جيڪي گڏيل وينجن ملن ٿا انهن ۾ گهڻو ڪري /ل، ر، و ۽ ي / مان ڪو به وينجن پٺيان هوندو آهي. لفظ جي شروع ۾ گهڻيئي وينجن /س/ سان شروع ٿين ٿا. مثال طور:

(1) /ل/ جي اڳيان آيل وينجن:

/پ- ل/ پليٽ فارم، /ڪ- ل/ ڪلاس؛ /گ- ل/ گلاس؛
/م- ل/ ملج، /ف- ل/ فلت، /س- ل/ سليٽ ۽ /ش- ل/ شلوڪ.

(2) /ر/ جي اڳيان آيل وينجن:

/پ- ر/ پريم، /ب- ر/ راهرمن، /پ- ر/ پرشت، /ت- ر/ ٿريٽا، /د- ر/ دراوڙ، /ڌ- ر/ ڌڙپڌ، /ت- ر/ ٿڙام، /ڊ- ر/ ڊرامو ۽ /ڪ- ر/ ڪروڌ.

(3) /و/ جي اڳيان آيل وينجن:

/د- و/ دوارڪا، /ڌ- و/ ڌوني، /ج- و/ جوالا /ڪ- و/ ڪنوارو، /گ- و/ گوالو، /س- و/ سوامي ۽ /خ- و/ خوار.

(4) /ي/ جي اڳيان آيل وينجن:

/پ- ي/ پيار، /ب- ي/ بياس، /پ- ي/ پياسي، /ت- ي/ تياڳ، /ڌ- ي/ ڌيان،
/ت- ي/ تياڪر، /ڌ- ي/ ڌياري، /ج- ي/ جيوٽي ۽ /ڪ- ي/ ڪيڙي /ڪ- ي/ ڪيانٽو،
/گ- ي/ اڳيان، /م- ي/ مياڻي، /ن- ي/ نياڻي، /ف- ي/ فيوز، /س- ي/ سياڻي،
/ز- ي/ زيان، /ش- ي/ شيام ۽ /و- ي/ وياج.

(1) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2004ع. سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد. ڇاپو ٻيون. ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي، ص ص 68 ۽ 223-224.

ا-ت-ڪ / ڦٽڪڻ

اڪ-پ / لڳپتي

پر / ا-ب-ا، / ب-ت-ا، / ج-ب-ا، / ج-ت-ا، / ڇ-ت-ج / ڌوڪڻ وينجن جي ميل جو استعمال ممڪن نه آهي.

(ii) ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن (عربي، فارسي ۽ ٻين ٻولين) ۾ ٻه ڌماڪيدار وينجن، لفظن جي وچ ۾ گڏجي، ميل ناهين ٿا، مثال طور:

ا-ت-ب / اعتبار، / ا-ت-د / اعتدال، / ا-ق-د / تقدير / ا-ب-د / تدبير، / ا-د-ق / صدقي، / اڪ-ت-ا / ڊاڪٽر، / ب-ج-ا / اُڄڻ، / ج-د-ا / وڄڻ، / ا-ب-ت-ا / اُٻڻ، / اڪ-ب-ا / اُڪڻ.

(iii) چوڻا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن:

ا-ڌ-ڪ / سڏڪڻ، / ا-گ-ت-ا / پڳتي، / ا-گ-د-ا / سڳڏاسي / ا-ب-ڪ-ا / ڌڳو، / ج-ڌ-ا / راجڌاني.

(iv) ڌماڪيدار وينجن ۽ گهڻا (نڪانوان) وينجن:

مطالعي دوران، هيٺين لفظن ۾، ڌماڪيدار وينجن ۽ گهڻا وينجن جو، لفظن جي وچ ۾ گڏجي اُچارڻ ممڪن آهي؛ مثال طور:

ا-پ-م / ايمان، / ا-پ-م / ايمان، / ا-چ-ن-ا / رچنا، / ا-چ-م-ا / لچمڻ، / اڪ-ن-ا / چڪنو، / ا-ڌ-ن-ا / ساڌنا ۽ / ا-ڌ-م-ا / پڌما.

انهيءَ قسم جا ميل، عربي ۽ فارسي ٻولين مان اُڌارا ورتل لفظن ۾ به جام نظر اچن ٿا، جيئن:

ا-ب-ن / شبنم، / ا-ت-ن-ا / ختنو.

پر / ا-ب-م / ا-ج-ن-ا، / ا-ج-ن-ا / ج-وغيره جا ميل، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏسڻ ۾ نٿا اچن.

(v) ڌماڪيدار وينجن ۽ گهڻيڪيدار وينجن:

ا-ت-س-ا / آساهه، / ا-گ-س-ا / مگسي، / اڪ-ه-ا / لکها

انهن قسمن جا ميل عربي ۽ فارسي زبانن تان ورتل اُڌارن
لفظن ۾ به نظر اچن ٿا، مثلاً:

اب-ز (ض) قبضي، اب-ش / حبشي، ا-ت - ف / لطف، اب-ح
اسبهان، اپ-س / اسپرا، ک-ث / اکثر، د-ث / حادثو، د-ش / بادشاه،
اج-ذ / مجنوب، ج-ه / مجهول، ک-س / عڪس ۽ ق-ش / نقشو.

(vi) ڌماڪيدار وينجن ۽ پاسيرو وينجن:

اپ-ل / چاپلوس ۽ ا-ت-ل / اٽلڻ.

(vii) چوستا وينجن ۽ پاسيرو وينجن:

ڏ-ل / لاڏلو، ڳ-ل / لڳلگو ۽ پ-ل / آڀلا
عربي ۽ فارسيءَ مان اُڌارن ورتل لفظن جي وچ ۾ به اهڙا
گڏيل وينجن نظر اچن ٿا، جيئن:
ط-ل / اطلَس، د-ل / بدلو، ج-ل / اجلاس، ق-ل / تقليد ۽ گ-ل /
منگلي.

(viii) ڌماڪيدار وينجن ۽ ڦڙڪڻو وينجن:

اپ-ڙ / ڪپڙو، ا-ت-ڙ / پٽڙو، چ-ڙ / موچڙو، د-ڙ / (گودڙي،
ا-ت-ڙ / ڏٽڙيل ۽ گ-ڙ / مهنڱڙيو.

(ix) چوستا وينجن ۽ ڦڙڪڻو وينجن:

ڳ-ڙ / جهڳڙو ۽ اب-ڙ / رڀڙي.

(x) ڌماڪيدار وينجن ۽ نيم سرُ او:

ا-ت-و / پرڻوي، ک-و / پڪواز ۽ ا-ت-و / ائونجاھ.

(xi) انهيءَ قسم جا ميل، چوسن آوازن ۽ نيم - سرُ او جي ميلاپ
۾ به نظر اچن ٿا:

ڏ-و / آڏواڻي، ج-و / لڄوند ۽ ڳ-و / اڳواڻ.

بين ٻولين تان ورتل اُڌارن لفظن جي وچ ۾ به اهڙا ميل نظر اچن ٿا، جيئن:

/و-د/ وڌوان، /و-ڌ/ وڌوا، /ڪ-و/ بڪواس، /ڊ-و/ اُڏوانس،
/ب-و/ ابواب ۽ /ت-و/ پتواڙي.

(xii) ڌماڪيدار وينجن ۽ نيمر - سر /ي/:

/پ-ي/ ڪَپيو، /ڦ-ي/ پُڦيون، /ب-ي/ سَبيون، /پ-ي/ آيَاس،
/ت-ي/ ڪَتيو، /ڪ-ي/ اڪيون، /گه-ي/ اگهيو، /ٺ-ي/
/ڪائير، /ڍ-ي/ منڊيون.

(xiii) چوسٿا وينجن ۽ نيمر - سر /ي/:

/ڌ-ي/ ڪُڏيو، /پ-ي/ دَپيو، /ڳ-ي/ اڳياڙي، /ج-ي/ ڪجيو،
/ت-ي/ هَٿيو.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾، انهيءَ قسم جا ميل نظر اچن ٿا، مثلاً:
/گ-ي/ اڳيا ۽ /د-ي/ وڊيا.

(xiv) گهڻا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن - ڊاڪٽر جيتلي جو رايو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي لفظن ۾، گهڻا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن گڏجي، ميل ٺاهين ٿا، پر اهڙن ميلن ۾، گهڻا وينجن پهرين ايندا آهن⁽¹⁾؛ مثال طور:

(1) گهڻو وينجن /م- ۽ ڌماڪيدار وينجن:

/م-پ/ ڇمپا، /م-ت/ ڇمٽو، /م-چ/ ڇمڇو،
/م-ت/ هِٿائڻ، /م-ڪ/ ٽِٻڪڻ، /م-جھ/ سَمجھڻ
۽ /م-چ/ ڌمڇر

مطالعي مان معلوم ٿيو آهي ته ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾ به وينجن جا اهڙا ميل نظر اچن ٿا، جيئن:

(1) مرليتر جيتلي، ڊاڪٽر: سنڌي ڌوني - وڳيان. حوالو ڏنو ويو آهي. ص 99 ۽ 100.

ا - م - ت / امتحان، ا - م - د / امداد، ا - م - گ / غمگين ۽ ا - م - ج / اُمجد.

(2) گهڻو وينجن ان / ۽ ڌماڪيدار وينجن:

ان-ن / ٺ / ڪنڻ، ان-ت / اُنٺ، ان-ت / پُنٺ ۽ ان-ن / چ / چنچر.

(3) ڪن لفظن جي وچ ۾ گهڻو وينجن ان / ۽ چوسڻو وينجن
ا-ب / گڏجي ميل ناهين ٿا؛ مثال طور:

ان-ب / سَنَبد.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن ۾ هن قسم جو ميل ڏنو ويو آهي؛ مثلاً:

ان-ب / جانباز، ان-ڪ / تنڪو، ان-گ / روانگي ۽ ان-ج / خزانچي

(4) گهڻو وينجن ا-ب / ۽ ڌماڪيدار وينجن:

ا-ب / ڳڻتي، ا-ب / اُٻڻ، ا-ج / وڻج، ا-ڪ / ڪُڻڪو،
ا-ڊ / پ / سڻيو ۽ ا-ڊ / چ / ڪڻڇي.

(5) به گهڻا وينجن گڏجي، لفظن جي وچ ۾ ميل ناهين ٿا؛ مثال طور:

ا-م - م / سَمان، ا-ن / جَمني ۽ ا-گ - ڳ / واڱڻائي.

(6) نڪانوان (گهڻا وينجن) ۽ گهڪيدار وينجن:

ا-ه / ه / ماڻهو ۽ ا-ه / اُونهو.

هن قسم جا ميل، اُڌارن لفظن ۾ به گهڻا ڏسڻ ۾ اچن ٿا؛ مثلاً:

ا-س / سَمس، ا-ف / مَنفي، ا-س / جَنس، ا-ش / شَمشير،
ا-ن - ز / ڪَتر ۽ ا-خ / تَنخواه.

(7) گهڻو وينجن ۽ پاسيرو وينجن [ل]:

ا-ل / ل / جُملو ۽ حَملو.

(8) گھٹو وينجن ۽ ڦڙڪڻو ۽ ڦڙڻو وينجن:

اُم - ڙ / چمڙو ۽ اُم - ر / اُمَرت.

(9) گھڻا وينجن ۽ نيم - سر:

اُڻ-ي / واڻيو، اُڻ-و / اوڻويهه، گ-ي / مڱيو، ج-ي / وڃيو،
اُم - ي / ڄميو ۽ اُن - ي / ڪُنيا.
ڪيترن ئي اُڏارن لفظن ۾ به هن قسم جا ميل، لفظن جي
وچ ۾ ڏسبا آهن؛ مثال طور:
اُم - و / هموار ۽ اُن - و / شوائي.

(10) گھڪيدار وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن:

هن قسم جي ميل جا اڪثر مثال، اُڏارن لفظن ۾ نظر
اچن ٿا؛ مثلاً:

اِف - ت / هفتو، ا - گ / ڪَڦگير، س - ب / اسباب،
ص - د / تصديق، س - ت / رجسٽر، غ - ب / رُغت، غ - د / بغداد،
اِس - ج / مسجد، اِس - ڪ / ڪسڪس، ض - پ / راضي،
س - ت / راجستان، ض - ب / مضبوط، ز - د / بُزدل،
ذ - ڪ / تذڪرو، ز - گ / روزگار، ش - پ / پُشپا،
ح - ق / تحقيقات، ح - ت / احترام، ح - ب / مَحْبُوب،
ح - ج / مَحْجُوب، ش - ق / نَشَقْل، ش - ب / تَشْبِيه،
ش - ت / اِشْتِهَار، ش - د / تَشْدِيد، ش - ت / درشتي، ش - ج /
نِشْچِل، ش - ق / عِشْق، خ - ب / اَخْبَار، خ - ت / بَخْت، خ - د /
مَخْدُوم، ه - گ / رَهگير.

(11) گهڪيدار وينجن ۽ گهڻو وينجن:

هن قسم جي ميل وارا وينجن گهڻو ڪري ٻين ٻولين کان اُڌارا ورتل لفظن ۾ ملن ٿا، جيئن:

س - م / قسَمَتَ، / ش - م / چَشْمُو، / غ - م / نَقْمُو، /
ف - ن / دَفْنائِثُ، / اش - ن / چاشني، / ه - م / برهما، / اس - ن / حُسن،
اش - ن / وِشْنُو، / از - م / بَزْم، / اخ - ن / رُخْنُو، / ه - ن / ڪُهَنُو ۽
از - ن / غَزَنُوِي.

(12) ٻن گهڪيدار وينجن جو گڏ اُچارڻ:

هن قسم جو ميل فقط اُڌارن لفظن ۾ ئي نظر اچي ٿو. مثلاً:

ا/ف - س / افسانو، / ف - ز / لفظ، / ف - ش / ڪَفَش، / ف - غ / اَفْغان،
ا/ج - س / مُجَسِّمُو، / اس - خ / نُسْخُو، / اص - غ / تصغير، /
ع - ز / مُعْزِز، / اش - خ / تشخيص، / اخ - ف / مَخْفِي، / اخ - ص / رُخْصَتَ،
ا/خ - ز / مَخْزَن، / اخ - ش / بَخْشِش، / اغ - ض / بَغْض، / اح - ش / وَحْشي،
ا/ح - ف / تُحْفُو ۽ / اح - س / تَحْسِين.

(13) گهڪيدار وينجن ۽ پاسيرو وينجن (ل):

ا/ف - ل / افلاطون، / اخ - ل / اخلاق، / س - ل / اسلام، / اب - ل / تبليغ،
ا/خ - ل / تخليق، / اظ - ل / مظلوم ۽ / اح - ل / تحليل.

(14) گهڪيدار وينجن ۽ ڦڙڪي وارو ۽ ڦڙڻو وينجن:

ا/س - ڙ / لَسَڙُو، / اس - ڙ / گوسَڙُو / ه - ڙ / واڻهَڙُو.

اهڙيءَ طرح اُڌارن ورتل لفظن ۾ به هن قسم جي ميل وارا وينجن، گهڻا نظر اچن ٿا، جيئن:

ا/ف - ر / نَفَرَتَ، / ض - ر / حَضْرَتَ، / اش - ر / وِشْرَامَ،
ا/غ - ر / مَغْرورَ، / اس - ر / اسرارَ، / اخ - ر / اخراجَ.

(15) گھکيدار وينجن ۽ نيم -سر:

س-ي/ گسيون، ماسيون،
هن قسم جا ميل گهڻو ڪري اُڌارن ورتل لفظن ۾ نظر
اچن ٿا؛ جيئن:
ف-و/ آفواهه، س- و/ هسوار، ز- و/ جزوي، ق-و/ اقوال،
غ- ي/ اغيار ۽ ح- و/ نحوي.

(16) ڦڙڪڻو وينجن/ل ۽ پنيان ايندڙ وينجن:

ل-پ/ گلپنا، ل-ت/ پلٽي، ل-ت/ بالٽي، ل-س/ تلسي،
ل-ڪ/ هڪو، ل-گ/ چلگت ۽ ل-چ/ لالچي.
اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾ به هن قسم جا
ميل نظر ايندا آهن؛ جيئن:

ل-ب/ بلبل، ل-ت/ التجا، ل-د/ جلدي، ل-ڊ/ ڊالبا،
ل-م/ علم، س-م/ جسم، ل-ڪ/ ملڪ، ل-ف/
ڪلف، ل-خ/ تلخ، ل-و/ حلو.

(17) ڦڙڻو وينجن/ر ۽ ڌماڪيدار وينجن (ڌ ۽ ڍ کان سواءِ)

پيا سڀ:

ر-چ/ مڇر، وڇر، ر-ب/ بُرج، ر-پ/ چُرپي، ر-جھ/
سرجھڻ، ر-پ/ ڪُرپ، ر-ت/ آرٽ، ر-ڪ/ وُرڪا، ر-ڌ/ آرڌو،
ر-ڳ/ نرڳ.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن ۾ هن قسم
جي تبديلي ڏني وئي آهي؛ جيئن:
ر-ق/ عرق، ر-د/ وردي.

(18) ڦڙڪڻو وينجن/ڙ ۽ ڌماڪيدار ۽ چوسڻا وينجن:

ڙ-پ/ جھڙپ، ڙ-ق/ تڙڦڻ، ڙ-پ/ پڙ پانگ، ڙ-چ/ بڙچي ۽
ڙ-ت/ ڦڙت.

(19) ڦڙڪڻو وينجن /ڙ/ ۽ گهڪيدار وينجن:

/ڙ- س/ مڙسي ۽ /ڙ- ه/ پڙهڻ.

(20) ڦڙڻو وينجن /ر/ ۽ گهڪيدار وينجن:

هن قسم جا ميل گهڻو ڪري اُڏارن ورتل لفظن ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيئن:

/ر-ف/ برف، /ر-خ/ نرخ، /ر-س/ برسات، /ر-غ/ ترغيب،
/ر-ض/ مرض، /ر-ز/ ورزش ۽ /ر-ش/ ورش.

(21) اهڙيءَ طرح /ر/ ۽ /ل/ جي ميلاپ سان:

/ر-ل/ مُرلي.

(22) /ر/ ۽ /ڙ/ جي ميلاپ سان:

/ر-ڙ/ اُڙهڻ ۽ شَرڙاٽ.

(23) /ر/ ۽ نيم سرن /و/ ۽ /ي/ جي ميلاپ سان:

/ر-ي/ آريائي ۽ /ر-و/ پروانو.

(24) لفظن جي آخر ۾ ايندڙ وينجن جا ميل:

ڊاڪٽر جيئلي هن سلسلي ۾ لکي ٿو ته: ”جيئن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو ڪري لفظ، سُر ۾ پورا ٿين ٿا، انهيءَ ڪري لفظ جي آخر ۾ ٻن وينجن جو ميل، سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام وڌيڪ نظر ايندو آهي؛ تنهن هوندي به ٻين ٻولين مان آيل ڪجهه لفظن ۾ اهڙو ميل ملي ٿو، جيئن:

/ب-ط/ ضبط، /س-ت/ چُست، /ن-ت/ فرنٽ (front)، /س-ت/ ٿيسٽ،
/گ-ڪ/ ٽرئڪ (ٽرگگ)، /ن-ڊ/ بئنڊ، /ن-س/ ڪانفرنس،
/ل-و/ والو (volve)، /گ-ي/ يوگيه⁽¹⁾

(25) اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر جيئلي اهڙن ٽن ٽن وينجن جا مثال به

(1) مُرليتر جيئلي. ڊاڪٽر: سنڌي ڏوني، وڳيان، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي، ص. 195.

ڏنا آهن، جيڪي لفظن جي وچ ۾ اُچاريا ويندا آهن؛ مثال طور:
 ان - هـ - ي / سَنهيون، /ڪ- ت-ي/ شَڪتيون، /ر- ڳ-و/ سرِڳواسي،
 /ڻ-هـ-پ/ وڏُ ماڻهپائي.

اهڙيءَ طرح جا ميل انگريزي ٻوليءَ مان اُڏارڻ ورتل
 لفظن ۾ به نظر اچن ٿا؛ مثال طور:
 /گ-گ-ر/ انگريزي، /ڪ - س- ڪ/ ايڪس ڪرشن.

سنڌي صوتياتي نظام ۾ شد (Gemination)

جو استعمال

1- علم صوتيات جي اصولن موجب، ڪنهن به ٻوليءَ ۾، لفظن اندر، ساڳين ساڳين وينجن جي ٻئي اُچار کي ’تشديد‘ (gemination) چئبو آهي. اهڙن ٻنن اُچارن وارن آوازن جي نمائندگي ڪندڙ حرفن مٿان لکيل صورت ۾، ’َ‘، (شد) جو نشان ڏنو ويندو آهي. هيءُ نشان ڪنهن به ٻوليءَ جي علم صوتيات جي اڀياس ڪندڙن کي اها ڄاڻ ڏئي ٿو ته جنهن حرف مٿان، ’شد‘ جو نشان ڏنل هجي، ان جو اُچار ٻٽو ڪيو ويندو آهي. مثال طور عربي ٻوليءَ جي ’نقاش‘ ۽ ’ستار‘ لفظن ۾، ’ق‘ ۽ ’ت‘ حرفن مٿان، شد جو نشان ڏنل آهي، جنهن جي مراد آهي ته انهن حرفن وارا آواز ’ٻٽا‘ (geminated) آهن.

2- ڏٺو ويو آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾، سواءِ عربي زبان جي ڪن لفظن جي، ٻين لفظن جي لکيل صورت ۾، حرفن جي مٿان اهڙو نشان (يعني شد جو نشان) ڪونه ڏبو آهي، ڇاڪاڻ ته سنڌي زبان جي ويا ڪرڻ جا ڄاڻو سمجهن ٿا ته سنڌي ٻوليءَ جي ديسي لفظن جي ذخيري ۾ انهن لفظن جي اُچار ۾، آوازن جو مشدد ٿيڻ ممڪن نه آهي، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي لکيل صورت ۾، ڪن حرفن مٿان شد جو نشان ڏنو ويو آهي. اهڙن لفظن ۾، ڪن حرفن مٿان ’شد‘ جو ڏنل نشان ڏيکاري ٿو ته، انهن ڪتابن جي لکندڙ سڃڻن کي، سنڌي صوتياتي نظام جي قانونن موجب، ’شد‘ واري نشان جي ڪم آڻڻ، يعني ٻٽن (geminated / مشدد) آوازن جي

اصولن ۽ صوتياتي نظام ۾ تشديد جي ڄاڻ ڪانهي، مثال طور سنڌي درسي پهرئين ڪتاب ۾، ’اُن‘ ۽ ’ڪُن‘ لفظن ۾ ’ن‘ حرف مٿان ’سُڌ‘ جو نشان ڪونه ڏنو ويو آهي (ڏسو سنڌي پهريون ڪتاب ص 6)، پر ساڳئي ڪتاب ۾، اڳتي هلي صفحي 7 تي لکيل لفظ ’پُن‘ ۾، ’ن‘ حرف جي مٿان، ’سُڌ‘ جو نشان ڏيئي، اهو لفظ لکيو ويو آهي: ’پُن‘.

عام طور، سنڌي صورتخطيءَ ۾ لفظن جي لکيل صورتن ۾، حرفن جي مٿان ’سُڌ‘ جو نشان ڪونه ڏنو ويندو آهي، پر حقيقت ۾، سنڌي صوتياتي نظام موجب، سنڌي ٻوليءَ جي ڪن ٻن، ٽن ۽ چئن پڌن وارن لفظن جي اُچارن ۾، ڪي آواز ضرور مشدد (geminated) ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙن مشدد آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ ٻه ڪي اصول ۽ قانون موجود آهن، جن جو واسطو صوتيات جي علم سان آهي.

3- سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب ڏٺو ويو آهي ته نه فقط سنڌي ٻوليءَ ۾، پر ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين ۾ به، مشدد آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ، لڳ ڀڳ ساڳيا اصول ۽ قانون آهن. اهي قانون سمجهڻ لاءِ هيٺ ڏنل لفظ ملاحظه ڪريو:

سنڌي لفظن جي عام   لفظن جو اُچار

لکت	
بُت	بُت
پَت	پَت
پَڪَ	پَڪَ
سَتَ	سَتَ
سَتَ	سَتَ
سُتَ	سُتَ
سَڪَ	سَڪَ
سُڪَ	سُڪَ

سُڪَ	سُڪَ
سَڄَ	سَڄَ
سِڄَ	سِڄَ
اڪَ	اڪَ
اَنَ	اَنَ
اَنَ	اَنَ
رِڏَ	رِڏَ
پَٿَرُ	پَٿَرُ
هَلَتَ	هَلَتَ

مٿي ڏنل لفظن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌي ٻوليءَ جي ٻن پڌن توڙي ٽن پڌن وارن لفظن جي پهرئين پڌ ۾ جڏهن چوٿن سرن [اَ، اِ، اُ] مان ڪوبه هڪ سر ڪم ايندو آهي، تڏهن اُچار ڪرڻ مهل، پهرئين پڌ واري چوٽي سر کان پوءِ ايندڙ وينجن، يعني ٻئي پڌ جي مُنڍ وارو وينجن، مُشدد (geminated) يعني 'ٻٽو' ٿي ويندو آهي. مثال طور بُت/لفظ جي پهرئين پڌ ۾ [اُ] سر ڪم آيو آهي. [اُ] سر کان پوءِ ساڳئي لفظ جي ٻئي پڌ جي مُنڍ ۾ [ت] وينجن آيو آهي. قانون موجب، پهرئين پڌ ۾، چوٽي سُرَ [اُ] جي اچڻ ڪري، ٻئي پڌ جي مُنڍ واري وينجن [ت] جو اُچار، خود بخود مُشدد (geminated) يعني 'ٻٽو' ٿي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح 'مُتَ' لفظ جي پهرئين پڌ ۾، [اُ] سر جي اُچار ڪري، اُن جي فوراً پويان ايندڙ ٻئي پڌ جي مُنڍ ۾ آيل وينجن [ت]، مُشدد يعني ٻٽو اُچاربو. ساڳيءَ طرح 'سِٽَ' لفظ جي پهرئين پڌ ۾ [اِ] سر کان هڪدم پوءِ آيل وينجن [ت]، مُشدد يعني 'ٻٽو' اُچاربو، پر جڏهن ڪنهن به لفظ جي پهرئين پڌ ۾ ڊگها سر [آ، اي، اِي، او، وغيره] ڪم ايندا آهن، تڏهن انهن ڊگهن سرن کان فوراً پوءِ ايندڙ وينجن مُشدد ڪونه اُچاربا آهن؛ مثلاً:

لفظ جو	پهرئين پد ۾	لفظ جو	پهرئين پد ۾
اچار	ڊگهو سر	اچار	چوٿوسر
پات	پات	پٽ	پٽ
سيٺ	سيٺ	سٺ	سٺ
آچ	آچ	آچ	آچ
پيڪو	پيڪو	پڪو	پڪو

انهيءَ لحاظ سان، سنڌي صورتخطيءَ ۾، صوتياتي مطالعي لاءِ ’شد‘ جي نشان جو استعمال ضروري آهي.

هت هيءُ نقطو به توجهه گهري ٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾، ’سنڌيءَ‘ (assimilation) جي ڪيترن ئي مثالن ۾، وڏي عرصي گذرڻ سان گڏ، اهڙا مشدد وينجن بدلجي، چوسٽا وينجن (implosive consonants) ٿي ويا آهن؛ مثال طور سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ لفظ آهي ’سجڻ‘. هيءُ لفظ دراصل ٻن مفرد لفظن، ’سٺ + جَن‘ جي ميلاپ سان ٺهيو آهي. ’سٺجَن‘ لفظ جا انهيءَ ڪري ٻه جُز ٿيا: هڪڙو ’سٺ‘ ۽ ٻيو ’جَن‘ (سٺ + جَن). سنڌي ٻوليءَ ۾ ’سنڌي‘ (assimilation) جي قانون موجب، ’سٺ + جَن‘ جزن مان، پهرئين جُز ’سٺ‘ جو پويون وينجن [ت]، ٻئي جز يعني ’جَن‘ جي پهرئين وينجن [ج]، يعني سخت تارونءَ واري ڳري اوسرگ، ڌوڪڻي وينجن [ج] جي اثر کان بدلجي، سخت تارونءَ وارو ڳرو اوسرگ ڌوڪڻو وينجن [ج]، ٺهي پيو ۽ نئون لفظ ٺهيو ’س+ج+ج+ن‘ يعني ’سجڻ‘، جنهن ۾ [ج] جو اچار ٻٽو يعني ’مشدد‘ ٿئي ٿو، پر اڳتي هلي، اهو مشدد يعني ٻٽو وينجن [ج] بدلجي، ’سخت تارونءَ وارو چوسٽو وينجن‘ (palatal Implosive) آواز [ج] ٿي ويو، ۽ [ن] بدلجي، مورڌني گهڻو وينجن [ڻ] ٿي ويو ۽ نئون لفظ ٺهيو ’سجڻ‘.

هن موضوع تي اجابه وڌيڪ تحقيق جي گهڻي ضرورت آهي.

وسرگ آوازن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس

مطالعي مان معلوم ٿيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، ڪن لفظن ۾ جڏهن به ڪي وسرگ آواز گڏجي، هڪ ٻئي پٺيان هڪ ئي لفظ جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ جي شروع ۾ اُچاريا ويندا آهن، تڏهن انهن ٻنهي وسرگ آوازن جي اُچار ۽ لکت ۾ وڏو فرق محسوس ڪيو ويندو آهي. ڪيترائي ماڻهو، انهن آوازن کي ڌار ڌار نموني سان لکندا آهن. ايتري قدر جو، اهڙن لفظن جون جدا جدا صورتون، سنڌي ٻوليءَ جي نصابي ڪتابن (سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ طرفان ڇپايل) ۾ به نظر اينديون آهن. مثال طور هيٺيان لفظ، جن جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ وسرگ آواز ڪم ايندا آهن، انهن کي ڌار ڌار نموني لکيو ويندو آهي، جيئن:

گُهگهي، گهگهي ۽ گُگهي

جُهجهو، جهجو ۽ ججهو

پمپور، پمبور ۽ بمپور

پاڀي، باڀي ۽ پاڀي

پِپ، پب ۽ پپ

انهن مثالن ۾ [جهه]، [گهه] ۽ [په] آواز، [ج]، [گ] ۽ [ب] اوسرگ آوازن جون وسرگ صورتون آهن. ڏٺو ويو آهي ته سنڌي صورتخطيءَ ۾، وسرگ آوازن جي لکڻ ۾، اهو مسئلو فقط [جهه، گهه ۽ په] جي اُچارن ۾ ئي پيدا ٿيو آهي. هن سلسلي ۾ لسانيات جي هڪ ماهر، گراسمن (Grassman)، هڪ قانون ٺاهي، هن مسئلي جو حل ڳولي ڪڍيو هو، پر جيئن ته اسان کي گراسمن جي ٺاهيل، انهيءَ قانون جي اڳ ۾ ڄاڻ ڪانه هئي، انهيءَ ڪري اهو مسئلو، اسان وٽ مسئلہ ئي رهيو آهي. گراسمن فرمايو آهي ته:

”جڏهن ڪنهن به لفظ جي اُچارڻ مهل، اُن لفظ جي مُنڍ، يعني اُن لفظ جي پهرئين پڌ جي مُنڍ ۾، ۽ اُن کان فوراً پوءِ اُن لفظ جي ٻئي پڌ جي مُنڍ ۾ (يعني اُن لفظ جي وچ ۽ ٻئي پڌ ۾) وسرگ آواز ڪم اچن ته اُن لفظ جي اُچارڻ لاءِ پهرئين پڌ جي مُنڍ وارو وسرگ آواز، پنهنجي وسرگائي وڃائي، اوسرگ ٿي ويندو.“

هن وصف جي آڌار تي ڏسبو ته مثال طور هڪ لفظ جي اصلي صورت آهي ’گهگهي‘، اهو لفظ ٻن پڌن وارو آهي: اُهي ٻه پڌ آهن: [گه + اُ ۽ گه + اي]. هاڻ گراسمئن جي قانون موجب، ’گهگهي‘ لفظ جي پهرئين پڌ وارو [گه + اُ] وسرگ آواز، اُچارڻ مهل، پنهنجي وسرگائي وڃائي، بدلجي اوسرگ آواز [گُ] ٿي ويندو، پر ٻئي پڌ جي مُنڍ ۾ ايل [گهه] وسرگ آواز قائم رهندو، ۽ اهڙيءَ طرح لفظ جو اُچار ٿيندو/گهگهي/. صوتيات جي عامر جا شاگرد، پنهنجن نوٽس ۾ اهو ضرور ڄاڻائيندا ته اصل لفظ /گهگهي/ آهي.

هاڻي گراسمئن جي ڄاڻايل قانون جي روشنيءَ ۾، اهڙن لفظن جي جدا جدا صورتن لاءِ، هيٺ موجب، هڪ صورت لکڻ جي سفارش ڪجي ٿي:

هڪ مقرر صورت جي سفارش

گهگهي
ججهو
ججهڻو
بنيور
بايي
پپ

ڌار ڌار لفظن جون ڌار ڌار صورتون

گهگهي، گهگهي ۽ گهگهي
ججهو، ججهو ۽ ججهو
ججهڻو، ججهڻو ۽ ججهڻو
بنيور، بنيور، بنيور، بمپور
بايي، بايي ۽ بايي
پپ، پپ ۽ پپ

سنڌي صوتياتي نظام موجب 'همزي' (ء) جو اڀياس

هر پڙهيل سنڌي ماڻهوءَ کي اها خبر آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي الف - ب جي پٽيءَ ۾، 'ء' کي، وينجن طور شامل ڪيو ويو آهي، پر ٻوليءَ جي ماهرن کي اها خبر آهي ته 'ء' وينجن نه آهي. حقيقت ۾، سنڌي صوتيات جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته 'ء' جو ڪارج وينجن وارو نه، پر سر وارو آهي، جنهن جي صحيح خبر تڏهن پوي ٿي جڏهن سنڌي صورتخطيءَ جو مطالعو ڪجي ٿو. سنڌي ويا ڪرڻ جي شاگردن ۽ ماهرن کي اها خبر آهي ته 'ء' ڪن لفظن ۾، ٻن يا ٽن سرن جي 'مِلاپ يا جوڙ' (sequence) جي حالت ۾، پوئين سر يا پوين سرن (second and third component) جي لکت ۾، نمائندگي ڪندو آهي. سرن ۽ وينجن جي مِلاپ جي بيان واري باب ۾، سرن جي ميل جي باري ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، پر هن موضوع تي، وضاحت سان هن باب ۾، روشني وڌي وئي آهي؛ جيئن:

(i) ٻن پڌن وارن لفظن جي آخر ۾ آيل چوٿن سرن [ا، اُ ۽ ا]

جي بدران 'ء' جو استعمال:

لاءِ = ل + آ - ا | (ا) جي بدران 'ء' ڪم آندو ويو آهي

ماءُ = م + آ - ا | (ا) جي بدران 'ء' ڪم آندو ويو آهي

ڌيءُ = ڌ + ا - ا | (ئي پڌ جي منڍ ۾ ڪم آيل سر 'ا' جي بدران 'ء' ڪم آندو ويو آهي)

انهن، لفظن ۾، لفظن جي آخر ۾ آيل چوٿن سر [ا، اُ ۽ ا]

اَ] جي بدران 'ءَ' ، 'ءُ' ۽ 'ءِ' استعمال ڪيا ويا آهن.

(ii) تن پدن وارن لفظن جي وچ ۾ آيل چوٿن سرن] اَ، اِ ۽ اُ جي بدران "ءَ" جو استعمال.

مُئَل = م + اُ - اَ + ل + اِ (وچئين سُر] اَ] جي بدران 'ءَ' ڪم آندو ويو آهي)

سوئڙي = س + او - اَ + ڙ + اِ (وچئين سُر] اَ] جي بدران 'ءَ' ڪم آندو ويو آهي)

ڳاڻڻ = ڳ + آ - اِ + اِ (وچئين سُر] اِ] جي بدران 'ءَ' ڪم آندو ويو آهي)

پاڻڙ = پ + آ - اُ + ر + اَ (وچئين سُر] اُ] جي بدران 'ءَ' ڪم آندو ويو آهي)

(iii) بن پدن وارن لفظن جي آخر ۾ آيل ڊگهن سرن] اِ، او، آ ۽ اِ جي بدران 'ءَ' جو استعمال:

ڪاڻي = ڪ + آ - اِ (ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اِ جي بدران 'ئي' ڪم آندو ويو آهي)

ماڻي = م + آ - اِ (ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اِ جي بدران 'ئي' ڪم آندو ويو آهي)

هاڻو = ه + آ - او (ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر او جي بدران 'ئو' ڪم آندو ويو آهي)

ڪاڻو = ڪ + آ - او (ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر او جي بدران 'ئو' ڪم آندو ويو آهي)

ڪوڻا = ڪ + اُ - آ (ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر آ جي بدران 'ئا' ڪم آندو ويو آهي)

چئي = چ + آ-اي (بئي پڊ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُرُ اي‘ جي
بدران ’ئي‘ ڪم آندو ويو آهي)

(iv) ٽن پڊن وارن لفظن جي وچ ۾ آيل ڊگهن سرن [اي، آ، اي]
جي بدران ”ء“ جو استعمال:

ڏيئٽ = ڏ + آ-اي + ت + اِ (بئي پڊ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اي
جي بدران ’ئي‘ ڪم آندو ويو آهي)
جُوئاري = ج + او - آ + ر + اي (بئي پڊ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اي آ
جي بدران ’ئا‘ ڪم آندو ويو آهي)
وئيئل = و + آ-اي + ل + اُ (بئي پڊ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اي جي
بدران ’ئي‘ ڪم آندو ويو آهي)

(v) اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سنڌي لفظن ۾، هڪ پڊي ڏهن سرن
(يڪيدا ڏهرا سر) يعني diphthongs جهڙوڪ: آي، او جي
بدران به ’ڏ‘ ۽ ’و‘ لکيا ويندا آهن؛ جهڙوڪ:

پيسو جي بدران لکبو پئسو
چو جي بدران لکبو چئو

هي موضوع به هڪ ڌار تحقيق گهري ٿو.

علم صوتيات ۾ ادغام/سنڌيءَ (assimilation) جو ڪارج

1- اڳ ۾ چيو ويو آهي ته صوتيات جو علم، سنڌ ته ڇا پر پوري پاڪستان ۾ اڃا تائين نئون آهي، ڇاڪاڻ ته هن علم تي صحيح معنيٰ ۾، اسان جي ملڪ ۾، ڪنهن به محقق اڃا قلم ئي نه کنيو آهي، هن سلسلي ۾، سنڌي وياڪرڻ جي ماهرن، آزاديءَ کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جي صوتياتي نظام، ڳالهائڻ جي عضون، آوازن جي مخرجن، يعني انهن جي نقطه ادا (points of articulation) توڙي لفظن اندر آوازن جي ’بيھڪ‘ ۽ انهن جي ’ورهاست‘ جي بيان ۾، صفحن جا صفحا پري ڇڏيا هئا. ان ڏس ۾ پروفيسر پيرومل آڏواڻيءَ جي ڪتاب ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ (1926ع)، مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ’سنڌي ويا ڪرڻ‘، ڀاڱو ٽيون (1960ع)، ديوان وسناڻيءَ جو ڪتاب ’نئون سنڌي ويا ڪرڻ‘ (1892ع) ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ جي ڪتاب ’A Grammar of Sindhi Language‘ (1872ع) مطالعو ڪري سگهجن ٿا.

سنڌي ويا ڪرڻ جي ماهرن، زير بحث موضوع لاءِ، ’ادغام‘ ۽ ’سنڌي‘ (assimilation)، يعني ٻئي لفظ ڪم آندا آهن. حقيقت ۾ انهن ٻنهي لفظن جو مفهوم به ساڳيو ئي آهي. ’سنڌي‘ لفظ لاءِ ڪم ايندڙ انگريزي لفظ جو جڏهن، تاريخ جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺجي ٿو تڏهن معلوم ٿو ٿئي ته اهو لفظ، قديم زماني کان، ننڍي کنڊ ۾ ڪم ايندڙ لفظ ’سنڌيءَ‘ جو ترجمو آهي، جيڪو ممڪن آهي ته سترهين يا ارڙهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو هجي، ڇاڪاڻ ته اهوئي زمانو هو جنهن ۾ برطانوي ۽ ٻين يورپي ماهرن، سنڌي صوتيات

لسانيات جي علم، خاص ڪري سنسڪرت جي مطالعي کي، پنهنجيءَ ڄاڻ ۽ علم لاءِ ضروري سمجهيو. هونئن به ته يورپي مشنرين، سورهين ۽ سترهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، سنسڪرت جي وياڪرڻ جو علم، يورپ تائين پهچائي ڇڏيو هو، جنهن يورپ جي لسانيات جي عالمن جي سوچ ۽ فڪر ۾ هڪ عجيب انقلاب آڻي ڇڏيو. انهيءَ ڪري اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته ديسي لفظ، ’سنڌي‘ انگريزي ادب ۾ استعمال ٿيڻ لڳو هو، ۽ پوءِ اُن لفظ جو ترجمو assimilation به ڪم اچڻ لڳو هو.

2- سنسڪرت وانگر، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام، سنڌي ٻوليءَ جي رچنا ۽ ڍانچي ۾، ’سنڌيءَ‘ (assimilation)، اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾، هن وقت تائين، علم صوتيات جي هن اهم موضوع يعني ’سنڌيءَ‘ کي، صحيح ۽ علمي طريقي سان پيش ئي نه ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته سنڌي ويا ڪرڻ جي ماهرن، علم صوتيات جي هن موضوع جي افاديت ۽ مفهوم کي يا ته اڃا تائين برابر سمجهيو ئي نه آهي، ۽ شايد اهوئي سبب آهي جو ’سنڌيءَ‘ جهڙي اهم موضوع مان، عجيب و غريب نتيجا ڪڍيا ويا آهن.

لسانيات جي جديد توڙي پراڻن نظرين موجب، ’سنڌيءَ‘ جي وصف، اُن جي استعمال ۽ مفهوم ۾، اڄ به ڪو ڦيرو يا تبديلي ڪانه آئي آهي، ۽ اڄ به يورپي ماهرن، اُن لفظ، يعني ’سنڌيءَ‘ (sandhi) کي هڪ ٽيڪنيڪل لفظ طور، انگريزي ۽ ٻين ٻولين ۾ استعمال ڪيو آهي. اُن لفظ ۾، ڪافي زماني کان، ’ا‘ حرف علت جو، ’ا‘ حرف علت ۾ بدلجڻ، ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. خود اسان وٽ به اُن جون ڪي صورتون، انهيءَ طريقي سان بدلجي چڪيون آهن. ’سنڌي‘ لفظ جو ڌاتو آهي ’سڌ‘ آهي جيڪو پوءِ بدلجي، ’سد‘ (سنسڪرت سينڌ) ٿيو جنهن جي معنيٰ

آهي: وهڻ، ڳنڍڻ، ڌڪ هڻڻ، آباد ٿيڻ ۽ محدود ٿيڻ وغيره. ’سَد‘ لفظ مان هڪ طرف ’سِنْد‘، ’سِنْدُو‘ ۽ ’سِنْد‘ لفظ ٺهيا، ته ٻئي طرف ’سِنْدڻ‘، ’سِنْدِ‘، ’سِنْدائ‘ ۽ ’سِنْدو‘ وغيره لفظ به موجود آهن؛ پر مٿينءَ وصف جي ڀيٽ ۾، ’سِنْدِي‘ ۽ ’سِنْدو‘ لفظن جي اڀياس مان ثابت ٿو ٿئي ته اهي لفظ الڳ الڳ ڌاتن سان واسطو رکن ٿا، جن سان ’سِنْدڻ‘ ۽ ’سِنْدو‘ لفظن جو ڪو به واسطو ڪونهي.

ماهرن جي راءِ ۾ لفظ ’سِنْدِي‘، ’سَمْدَا‘ ڌاتوءَ مان ڪٿي نڪتو آهي. ’سِنْدِي‘ لفظ جي لغت واري معنيٰ، اُن جي افاديت ۽ صوتياتي ڪارج کي بلڪل واضح نٿي ڪري. اُن جي ڀيٽ ۾، لسانيات جي علمي ۽ فني لغت ۾، اُن لفظ (سِنْدِيءَ) جي وصف ۽ معنيٰ، ’سِنْدِيءَ‘ جي لسانياتي، ڪارج ۽ مفهوم جي صحيح نموني سان ترجماني ڪري ٿي. ’سِنْدِي‘، سِنْدِي ٻوليءَ جو اصلوڪو ۽ غير-آريائي لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي ’جوڙ‘ يا ’ڳنڍ‘. جڏهن به ڪنهن جملي يا مرڪب لفظ (compound word) ۾، ٻه لفظ، يا ڪنهن مرتب لفظ (complex word) ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ’پَر - وَس‘ صورتون (bound forms)، هڪ ٻئي جي پويان يا اڳيان (مرتب لفظن ۾، اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي ميلاپ واري طريقي ۾)، اهڙي نموني سان گڏبيون/جڙنديون آهن جو جڏهن پهرئين لفظ يا صرفيه (morpheme) جي پوئين/آخري (final) صوتيه ۽ پوئين لفظ يا صرفيه جي منڍ (initial) واري صوتيه، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز (صوتيه) ۾ تبديل ٿينديون آهن، تڏهن صوتين جي اهڙيءَ تبديلي کي ماهرن، ’سِنْدِي‘ (sandhi) سڏيو آهي.

ڊاڪٽر جيتلي، ’سِنْدِي‘ لفظ جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو ته: ”جڏهن ٻه آواز (لکيت ۾ ٻه حرف يا وَرڻ)، هڪ ٻئي

جي ويجهو اچڻ سببان، پاڻ ۾ ملي ٿا وڃن، تڏهن انهن جي ميلاپ ڪري، پيدا ٿيندڙ تبديل کي ’سنڌي‘ چئجي ٿو.“⁽¹⁾ علم صوتيات جي مشهور انگريز ماهر، ’ڊينيئل جونز‘ سنڌيءَ جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو ته:

“Assimilation is defined as the process of replacing a sound by an other sound under the influence of a third sound which is new to it in the word or a sentence. The term may also be extended to include cases where a sequence of two sounds coalesces and give place to a single new sound different from either of the original sounds.

هن وصف مان چار نتيجا ٿا نڪرن:

(الف) ڪن لفظن يا فقرن اندر، صرفين جي ميل وارا مرڪب آواز، پاڻ ۾ سمائجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن.

(ب) ڪن لفظن يا فقرن جي جوڙ يا ميلاپ جي حالت ۾، پهرئين لفظ جو پويون آواز، پوئين لفظ جي مُنڍ واري آواز جي اثر جي ڪري، وچان ئي هڪ نئين ۽ نئين آواز جي روپ يا صورت ۾ بدلبو آهي.

(ت) تاريخي ارتقا دوران، ڪنهن به لفظ ۾، هڪ آواز بدلجي ٻيو آواز ٿيندو آهي.

(ث) تاريخي ارتقا دوران، ڪنهن به لفظ ۾ هڪ آواز بلڪل گم يا حذف ٿي ويندو آهي.

جڏهن ڪن آوازن جي ’جوڙ‘ يا ’ميلاپ‘ ۾ ڪم ايندڙ کي به ٻه آواز، پاڻ ۾ سمائجي، ڪنهن نئين ۽ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن، يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڪنهن نئين آواز ۾ اهڙيءَ طرح بدلبا آهن، جو اهو ٽيون آواز، انهن ٻنهي بنيادي

(1) جيٽلي، مرليٽر، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ٽوٽي - وڳيان، دهلي: ص 119

آوازن کان بلڪل نرالو ۽ مختلف هوندو آهي، ته آوازن جي اهڙيءَ تبديليءَ کي، لسانيات جي ماهرن، 'سنجوجي- سنڌي' (coalescent assimilation) سڏيو آهي.

4. سنڌيءَ جي موضوع کي، ٻن مکيه ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، اهي ٻه مکيه ڀاڱا آهن:

(1) تاريخي سنڌي (historical assimilation)

(2) نسبتي سنڌي (contextual assimilation)

انهن ٻنهي قسمن جو تفصيلي ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

1- تاريخي سنڌي (Historical assimilation):

'سنڌيءَ' جو هيءُ قسم، ٻوليءَ جي ارتقا سان واسطو ٿو رکي، يعني ڪنهن به ٻوليءَ جي ارتقا دوران، ان ٻوليءَ ۾ جيئن جيئن ٻيون تبديليون رونما ٿينديون وينديون آهن، تيئن تيئن هن قسم واري 'سنڌي' به، پنهنجا اثر ظاهر ڪندي ويندي آهي. هن قسم واريءَ 'سنڌيءَ' جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته اُن ٻوليءَ جو ڪو به آواز، ڪنهن زماني ۾، ڪنهن خاص نموني سان اُچارڻو ويندو هو، پر جيئن جيئن اُن ٻوليءَ ۾ ترقي ايندي وئي، تيئن تيئن اهڙن آوازن جي اُچار ڪرڻ ۾ به فرق ايندو ويو. انهيءَ قسم جي فرق کي 'سنڌيءَ' واري موضوع سان شامل ڪيو ويندو. هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. مثال طور:

(الف) /ڪ/ گه ۽ ت /صوتين جو/ه/صوتيه ۾ بدليجڻ:

(i) مُڪ < مُهَ < مُنهن (ڪ < ه)

(ii) ميگهَ < ميهه < مينهن (گهه < هه)

(iii) گاڻا < گاها < ڳاها < ڳاهه (ٿ < هه)

(ب) هيٺ ڏنل لفظن ۾ /ڊ/، /چ/ صوتيه بدلجي /ر/ صوتيو ٿيو، ۽ ساڳئي لفظ ۾ /ش/ صوتيو، پهرين بدلجي /س/ ٿيو ۽ پوءِ /س/ صوتيه بدلجي /ه/ صوتيه ٿي؛ مثال طور:

- (i) ايڪادش < ايڪارھ < اي آرھ < يارھن
- (ii) ڏواڏش < بارَس < بارھ < بارنھن
- (iii) تريوڏش < تريوڏس < تيئوڏس < تيئورھ < تيرھ < تيرھن
- (iv) پنڇڏش < پَنرھ < پندرھ < پندرھن < پندرھن

(ت) /ي/ < /ج/

- (i) يوون < جوين لفظ ۾، /ي/ < /ج/ ۽ /و/ < /پ/
- (ii) يو < جو لفظ ۾، /ي/ < /ج/
- (iii) يوتر < جوتر لفظ ۾، /ي/ < /ج/ ۽ /تر/ < /ث/

(ث) /م/ < /اؤن/

- (i) گرام < گام < گائون
- (ii) اُھم < اُھون (گجراتي ھون) < آءُ (آئون)، ھن ۾ اُ < آ

(ج) لفظن اندر آوازن جي گم ٿي وڃڻ جا مثال:

(1) تاريخي سنڌيءَ جو ٻيو قسم هيءُ آهي ته ڪنهن به ٻوليءَ جي ارتقا دوران، لفظن مان ڪي آواز، گم يا حذف ٿي ويندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ ته اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا جن ۾ لفظن مان ڪي آواز، آهستي آهستي گم يا حذف ٿي ويا آهن؛ مثال طور: /ر/ آواز جو حذف ٿي وڃڻ:

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا، جن ۾ اڄ کان سو کن سال اڳ، [ر] آواز جو اُچار ڪيو ويندو هو، پر هاڻي انهن لفظن مان [ر] گم ٿي ويو آهي. اهڙن لفظن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

- (i) گرام < گام (ر/ صوتيه حذف ٿي وئي آهي)

(ii) اَرَدَ > اُذُ ايضاً

(iii) ارگهه > اگُه ايضاً

(iv) اَرڪ > اڪُ ايضاً

(v) سروي > سوي > سِيپي > سَپُ (پهرين/ر/صوتيه حذف

ٿي آهي ۽ پوءِ /و/ > /پ/ ٿي آهي)

(vi) چَرَم > چَمُ هن لفظ ۾ (ر/حذف ڪيو ويو آهي)

(vii) ڪَرَن > ڪَن ايضاً

(viii) ماتر > ماءُ (پهرين/ر/حذف ڪيو ويو ۽ پوءِ /ت/ ڪي/اُ

۾ تبديل ڪيو ويو).

(x) پِراتا > پِرا (پنجابي پِرا) > پا (پنجابي پا) > پاءُ

(xi) ڪَرَم > ڪَمُ (ر/حذف ڪيو ويو).

(2) هت اهو به بيان ڪرڻ ضروري آهي ته سنڌي ٻوليءَ

جي پراڻن شاعرن جهڙوڪ: اسحاق آهنگر ۽ شاهه عبدالڪريم

بلڙائيءَ جي بيتن ۾ به ’ڪَرَن‘ يا ’ڪَريندي‘ لفظن (فعلن) ۾، [ر]

آواز موجود آهي؛ مثال طور:

(i) اسحاق آهنگ جو هي سورنو:

ٿيان مان جهرڪ، ويهان پرينءَ جي چچ تي،

مان ڪَرَن ڏُرڪ، ٻولي باجهاريءَ سين.

هن سورني ۾ ’ڪَرَن‘ لفظ، فعل طور ڪم آندل آهي

جنهن جو هاڻوڪي معياري لهجي ۾ اُچار ’ڪَن‘ آهي، جيتوڻيڪ

سنڌي ٻوليءَ جي اُترادي لهجي ۾ ڪي ماڻهو، ’ڪَرَن‘ فعل، هن

وقت به عام طور استعمال ڪندا آهن.

(ii) شاهه عبدالڪريم بلڙائيءَ جو دوهو

چندن چور ڪريندي، رتو منهن ڪهاڙ،
سڄڻ ڏڄڻ نه ٿئي، رسي جي سو وار.

هن دوهي ۾، 'ڪريندي' فعل ڪم آندو ويو آهي، جنهن جو معياري لهجي موجب، هاڻوڪو اُچار 'ڪندي' (فعل) آهي، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي ڪچي لهجي ۾ اڄ به 'ڪريندي' فعل عام جام استعمال ٿيندو آهي.

(3) [ر] کان سواءِ [م]، [س] ۽ [ش] صوتيه به، ڪيترن لفظن مان هاڻ گم ٿي ويا آهن؛ مثال طور:

(i) [م] جي گم ٿيڻ جا مثال:

رسمي < رسي [م] گم ٿي ويو)

(ii) [س] جي گم ٿيڻ جا مثال:

سنيھ < نيھ < نيھن < نينھن [س] گم ٿي ويو)

(iii) [ش] جي گم ٿيڻ جا مثال:

نشتر < نثر (شٽ) ۾ /ش/ ۽ /ث/ صوتيه پاڻ ۾ سماءُجي [ٺ] ۾ تبديل ٿي ويا آهن.

(ح) تاريخي سنڌيءَ جو ٽيون قسم، 'تاريخي سنجوڳي قسم' واري سنڌي (Historical coalescent assimilation) آهي:

(1) سنڌي ٻوليءَ ۾، هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا بيشمار مثال ملن ٿا. هن قسم واريءَ سنڌيءَ جي حالت ۾، لفظن اندر، آوازن جي جوڙ يا ميل وارا (پهرئين لفظ جو پويون آواز ۽ پوئين لفظ جو پهريون آواز، ڪي به ٻه مختلف آواز، اُچارڻ مهل، پاڻ ۾ سماءُجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ بدلبا آهن. اهو بدليل نئون آواز، بلڪل الڳ ۽ هڪ نئين قسم يا گروه وارن آوازن مان هوندو آهي. مثال طور:

(i) مرڪب آواز [گڙ] ۾ مليل جوڙ وارا [گ] ۽

[ر] آواز، پاڻ ۾ سماءجي، بلڪل هڪ نئين ۽
الڳ گروه وارو آواز [ڳ] ناهين ٿا؛ جيئن:
(اگر < اڳ) (گر < ڳ)

(2) ڪن لفظن ۾ آوازن جي جوڙ /گيه/، [گ] ۽ [ي] پاڻ ۾
سماءجي هڪ نئين آواز [ڳ] ۾ بدلجن ٿا؛ جيئن:

(i) ڀاڳيه < ڀاڳُ (گيه < ڳ)

(ii) يوگيه < جوڳُ ايضاً

(3) ڪن لفظن ۾ ٻن آوازن جهڙوڪ /تيه/ جي جوڙ ۾، [ت] ۽ [ي]
آواز، پاڻ ۾ سماءجي، [ج] ۾ بدلجن ٿا؛ مثال طور:

(i) ويديه < ويڄُ

(ii) اديه < اڄُ

(4) اهڙيءَ طرح ڪن لفظن ۾، /ڏي/ آوازن جي ميل ۾، [ڏ] ۽
[ي]، پاڻ ۾ سماءجي، [جه] ۾ بدلبا آهن، ([ڏي] < [جهه])
جيئن: سنڌيا < سنجها

(5) ساڳيءَ طرح ڪن لفظن ۾ /سٽ/ جوڙ ۾، آوازن جي ميل
۾، [س] ۽ [ت] آواز، پاڻ ۾ سماءجي [ٺ] ۾ بدلبا آهن،
جيئن:

(i) هسٽ < هٽُ ([سٽ] < [ٺ])

(ii) ڪستوري < ڪتوري. هن لفظ ۾ [ڪ] < [ک]

ٿيو آهي ۽ [س ۽ ت] پاڻ ۾ سماءجي [ٺ] ۾
بدلبا آهن.

(iii) سٽون < ٽوٽ < ٽوٽي ([سٽ] < [ٺ])

(iv) سٽن < ٽڻ (سٽ < ٺ ۽ [ن] < ڻ)

(6) ڪن لفظن ۾ /ڪَش/ آوازن جي ميل ۾، [ڪ] ۽ [ش] آواز، پاڻ ۾ سمائجي، ڌار ڌار [ڪ] ۽ [چ] آوازن جي صورت وٺن ٿا؛ مثال طور:

- (i) ڪَشِير < ڪِشُر ([ڪش] < [ڪ])
- (ii) اَڪَشَر < اَڪَر ([ڪش] < [ڪ])
- (iii) اَڪَش < اَڪ ([ڪش] < [ڪ])
- (iv) ڪَشَار < ڪار يا چار ([ڪش] < [ڪ] ۽ [چ])
- (v) لَڪَشَمِي < لڪمي [ڪش] < [چ]
- (vi) لَڪَشَن < لڪن يا لَڪَن ايساً

(7) سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾، /شُچ/ آوازن جي ميل ۾، گڏيل آواز [ش] ۽ [چ]، پاڻ ۾ سمائجي [چ] آواز جي صورت وٺن ٿا؛ جيئن:

- (i) پَشِچَم < پِچَم ([شچ] < [چ])

(8) ڪن آوازن ۾ ڪم ايندڙ ميل، /نيه/ ۾، گڏ ايندڙ آواز [ن] ۽ [ي] پاڻ ۾ سمائجي [ج] آواز ٺاهين ٿا؛ جيئن:

- (i) جَنِيه < جَج ([نيه] < [ج])
- (ii) سُونِيه < سُج ايساً

(ب) مشهور ويدانتي شاعر ساميءَ، پنهنجي سلوڪن ۾ هڪ هنڌ فرمايو آهي:

جني مَنيا پنهنجا، سي ٿيا چڪنا چور

(ت) سامي، ٻئي هنڌ انهيءَ لفظ کي هن طرح ڪم آندو آهي:

چڏي لوڪ لڄا عاشق چڙهيا اُچ تي
مَنيائون محبوب جي، سامي سڀ رجا

ڪوڙي ڪاموشيءَ ۾، وينا ڌيان ڌڄا
ملي ڪن مڃا، سته سڏ سروب جي.
اهو لفظ مڻيائون، هاڻوڪي ٻوليءَ ۾، 'مڃيائون' لفظ
طور ڪم ايندو آهي.

(9) ڪن لفظن ۾، /ٿي/ آوازن جي ميل ۾ ڪم ايندڙ گڏيل
آواز [ڻ] ۽ [ي]، پاڻ ۾ سمائجي [ج] ۾ بدلجن ٿا؛ جيئن:

- (i) پٿيءَ < پڄ
- (ii) ڌڻي + آڻي < ڌڻياڻي < ڌڄاڻي [ٿي] < [ج]
- (iii) واڻياڻي < واڄاڻي

(10) ڪن لفظن ۾ /در/ آوازن جي ميل ۾، ڪم ايندڙ آواز [د]
۽ [ر]، پاڻ ۾ سمائجي [ڍ] ۽ [ڏ] آوازن ۾ بدلبا آهن؛ مثال
طور:

- (i) نندڙ < نندَ ([د] < [ڍ])
  - (ii) چنڌڙ < چنڊ ([ڍ] < [د])
  - (iii) ڏروھ < ڏوھ ([د] < [ڍ])
  - (iv) ده + بل < در + بل < ڍر بل < ڏڍرل < ڏڍر < ڏڍرو
  - (v) ڍر + جن < ڏڄڻ ([ڏ] < [ڍ])
- اهڙيءَ طرح هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا ٻيا به ڪيترائي
مثال ملن ٿا:

2- نسبتي سنڌي (Contextual assimilation):

هن قسم واريءَ سنڌيءَ مان مراد، اها سنڌي آهي، جنهن ۾
جملن يا مرڪب لفظن ۾، ٻن مرڪب يا مرتب لفظن ۾ ڪم
ايندڙ صاف صورتن يعني صرفين (morphemes) جي ميل واري
هندوت، پهرئين لفظ يا صرفيه جو پويون آواز، پوئين لفظ يا

صرفيه جي پهرئين آواز کان متاثر ٿي، هڪ نئين يعني بلڪل
 ٽئين قسم واري آواز ۾ بدلبو آهي. هن قسم واري سنڌي، ٻن
 ڀاڱن تي مشتمل آهي. اهي ٻه ڀاڱا آهن:

(الف) سُر سنڌي،

(ب) وينجن سنڌي.

انهن مان هر هڪ قسم جو تفصيلوار ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

(الف) سُر سنڌي:

(1) جڏهن ڪن به ٻن لفظن يا صرفين جي ميل يا گڏجڻ
 وقت، انهن ٻنهي لفظن مان پهرئين لفظ جو پويون آواز ۽ پوئين
 لفظ جو پهريون آواز، يعني ٻنهي لفظن ۾ چوٽو سر [ا] استعمال
 ٿيل هوندو آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ [ا + ا] يعني ٻئي سر بدلجي،
 هڪ ڊگهي سُر يعني [ا] جي صورت وٺندا آهن؛ مثلاً:

(i) پَرَمَ + اَرَت < پَرمارت

(ii) پَرَ + اَرَتنا < پَرارتنا

ٻيا مثال هي آهن: ويد + اَنَت < ويدانت، ايڪَ + انت <
 ايڪانت، هيڪَ + اَنَد < هڪاند.

(2) ڪن به ٻن ڀر وارن لفظن يا صرفين مان جڏهن
 پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ چوٽو سُر [ا] ڪم آيل هوندو
 آهي ۽ پوئين لفظ يا صرفيه جي شروع ۾ ڊگهو سُر [ا] ڪم آيل
 هوندو آهي ته اهڙيءَ حالت ۾، پهرئين لفظ يا صرفيه جو آخري
 چوٽو سر [ا]، گم ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

(i) سَنگَهَ + آسَن < سَنگهاسَن

(ii) هَمَ + اَلِيَهَ < هَماليه

(iii) پَرَمَ + آندَ < پرمانند

(iv) لُجَ + آئتو < لُجائتو

(v) ڪِيڏَ + آري < ڪيڏاري

(3) جڏهن به ڪن ٻن گڏيل لفظن يا صرفين مان پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ ۽ پوئين لفظ يا صرفيه جي شروع ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ ڊگهو سر [آ] ڪم ايندو آهي تڏهن اهڙيءَ صورت ۾، پهرئين لفظ يا صرفيه ۾ ڪم آيل [آ] گم ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

(i) مَها + اَتما < مهاتما

(ii) وديا + آليہ < ودياليہ

(iii) لڄا + آرو < لڄارو

(4) ڪن به ٻن، هڪ ٻئي پٺيان آيل ۽ پاڻ ۾ شامل لفظن يا فقرن مان، پهرئين لفظ يا فقري جي آخر ۽ پوئين لفظ يا فقري جي مُنڍ ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ چوٿو سر [ا] يا ڊگهو سر [اي] هوندو آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ اهي ٻئي سر، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڊگهي سر [اي] ۾ مٽبا آهن؛ مثلاً:

(i) اَت + اِت + اَتِيَت [ا + ا < اي]

(ii) هَت + اِيڪو < هَتِيڪو [ا + اي < اي]

(iii) وَس + اِيڪو < وَسِيڪو [ا + اي < اي]

(iv) وِهَر + اِيٿو < وِهِيٿو [ا + اي < اي]

(5) ڪن به ٻن ٻن وارن لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ آيل چوٿو سر [ا]، پوئين لفظ يا صرفيه جي شروع ۾ آيل ڊگهي سر [آ] جي اثر جي ڪري بدلجي، نيم سر [ي] ٿيندو آهي، مثال طور:

(i) و + ا + اڪَرڻ < وياڪَرڻ [ا + آ < اي]

(ii) اُپ + ا + اَس < اُپياس [ا + آ < اي]

(iii) ڪَر + ا + اَن < ڪريان [ا + آ < اي]

(iv) مار + آآن < ماريان [ا + آ < اي]

(6) سنڌي ٻوليءَ جي مرتب لفظن جي ٺاهڻ لاءِ جڏهن ڪنهن به لفظ جي پويان اهڙي صرفيه ملائبي آهي جنهن جي مُنڍ ۾ ڊگهو سر [آ] هوندو آهي، ۽ پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ ڊگهو سر [اي] هوندو آهي، ته اهڙيءَ حالت ۾ [آ] سر جي اڳيان ايندڙ [اي] سُر، بدلجي نيم - سر [ي] ٿي ويندو آهي؛ مثال طور:

- (i) شِيڊِي + آئي < شِيڊِيائي [اي + آ <] نيم سر [ي]
- (ii) موتي + آئون < موتيائون [اي + آ <] نيم سر [ي]
- (iii) پاڻي + آنو < پاڻيانو [اي + آ <] نيم سر [ي]
- (iv) آني + آرو < آنيارو [اي + آ <] نيم سر [ي]

(7) ساڳيءَ طرح، جڏهن ڪنهن به لفظ جي پويان [اي] سر هوندو آهي، ۽ اُن لفظ يا صرفيه کان فوراً پوءِ ملايل لفظ يا صرفيه جي مُنڍ ۾ چوٽو سر، [آ] هوندو آهي، تڏهن [آ] سر جي اثر کان، [اي] سر بدلجي، نيم سر [ي] ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

- (i) هاري + آپَ < هاريپَ [اي + آ <] نيم سر [ي]
- (ii) ڪاڻي + آر < ڪاڻيرَ [اي + آ <] نيم سر [ي]

(8) بلڪل ساڳيءَ طرح، ٻن لفظن يا صرفين جي ميل مان، پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ آيل ڊگهو سر [او]، ٻوئين لفظ يا صرفيه جي مُنڍ ۾ آيل ڊگهي سر [آ] جي اثر کان بدلجي، نيم سر [و] ٿي ويندو آهي؛ مثلاً:

- (i) تئو + آ < تَوا [او + آ <] نيم سر [و]
- (ii) ٻائو + آ < ٻاوا [او + آ <] نيم سر [و]
- (iii) سائو + آ < ساوا [او + آ <] نيم سر [و]

(iv) پاڻو + آ < پاوا [او + آ <] نيم سر [و]

(9) اهڙيءَ طرح ٻن گڏ ايندڙ لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ آيل ڊگهو سر [اُ]، پوئين صرفيه جي مُنڍ ۾ ڪم آيل ڊگهي سر [آ] جي حالت ۾، ڊگهي سر [آ] جي اثر کان، ڊگهو سر [اُ] بدلجي نيم سر [و] ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) هندو + آڻي < هندواڻي [اُ + آ <] نيم سر [و]

(ii) لاڏو + آن < لاڏوان [اُ + آ <] نيم سر [و]

(iii) لائون + آن < لائوان [اُون + آ <] نيم سر [و]

(iv) لئون + آن < لئون [اُون + آ <] نيم سر [و]

(v) واڏو + آڻي < واڏواڻي [او + آ <] نيم سر [و]

(10) بلڪل ساڳيءَ طرح ٻن گڏ استعمال ٿيل لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيه جي آخر ۾ آيل چوٽو سر [اُ]، لفظن جي ميل يا جوڙ ۾ پوئين لفظ يا صرفيه جي مُنڍ ۾ آيل چوٽي سر [اُ] جي اثر کان بدلجي، نيم سر [و] ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) ٿانءُ + آ < ٿانوَ [اُ + آ <] نيم سر [و]

(ii) پاءُ (اگهه) + آ < پاوَ [اُ + آ <] نيم سر [و]

(iii) ڪانءُ + آ < ڪانوَ [اُ + آ <] نيم سر [و]

(iv) گهاٽُ + آ < گهاٽوَ [اُ + آ <] نيم سر [و]

(2) وينجن سنڌي:

سنڌي ٻوليءَ ۾، جملن، مرڪب ۽ مرتب لفظن ۾ ڪي اهڙا لفظ به استعمال ڪيا ويندا آهن جن جي آخر ۾ نه صرف سر، پر وينجن به هوندا آهن. اهڙا وينجن گهڻو ڪري، ٻين ٻولين مان ورتل اُڏاران لفظن (loan words) جي آخر ۾ عام طور

ملن ٿا. ماهرن جو رايو آهي ته جڏهن به ڪنهن ٻوليءَ جا لفظ، ٻيءَ ٻوليءَ ۾ اُڌارا ورتا ويندا آهن، تڏهن اهڙن اُڌارن ورتل لفظن ۾ آيل تبديليءَ کي، تاريخي سنڌيءَ، واري قسم ۾ شامل ڪبو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، انهيءَ قسم واريءَ سنڌيءَ جي اڀياس دوران، اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا، مثال طور:

(I) مٿي چيو ويو آهي ته ڪن آوازن جي ’ميل‘ يا ’جوڙ‘ جي حالت ۾، ڪن لفظن جي آخر ۾ آيل وينجن، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل وينجن کان متاثر ٿي، ڪنهن ٻئي گروه واري وينجن ۾ تبديل ٿيندا آهن؛ مثال طور:

نس + مَل < نِرمل [س < ر]

(II) جڏهن به ٻن گڏ استعمال ٿيندڙ لفظن مان، پهرئين لفظ جي آخر ۾ [س] وينجن استعمال ٿيل هوندو آهي، ۽ لفظن جي ميل ۾ شامل پوئين لفظ جي شروع ۾ [ل] وينجن استعمال ٿيل هوندو آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ [ل] وينجن جي اثر کان، [س] وينجن بدلجي، ڪنهن ٻئي گروه وارو وينجن، يعني [ر] ٿيندو آهي؛ مثال طور:

نس + لَج < نرلج [س < ر]

(III) اهڙيءَ طرح ٻن گڏ استعمال ٿيل لفظن ۾، پهرئين لفظ جي پويان آيل وينجن [ت]، لفظن جي ميل ۾ آيل پوئين لفظ جي شروع ۾ استعمال ٿيل وينجن [چ] کان متاثر ٿي، [چ] وينجن ۾ بدلبو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ ٻه دفعا گڏ آيل [چ] وينجن، اُچار ۾، مُشدد يعني ٻٽو ٿي ويندو آهي؛ مثال طور:

(i) اُت + چارڻ < اُچچارڻ < اُچارڻ [ت < چ]

(IV) جڏهن به ٻن لفظن جي ڪنهن به ميل جي پهرئين لفظ جي آخر ۾ [ت] وينجن ڪم ايندو آهي ۽ پوئين لفظ جي

شروع ۾ [ج] وينجن ڪم ايندو آهي ته اهڙيءَ حالت ۾ [ج] جي اثر کان [ت] وينجن بدلجي، [ج] وينجن ٿيندو آهي. اهڙي اُچار جي حالت ۾ به دفعا گڏوگڏ استعمال ٿيل وينجن [ج]، پهرين مشدد يعني ٻٽو ٿيندو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ اهو مشدد ويجن [ج]، 'چوسڻي آواز' [چ] ۾ تبديل ٿي ويندو آهي، جيئن:

(i) سَت + جَن < سَججن < سَجڻ [ت < ج < چ]

(V) اهڙيءَ طرح هيٺ ڏنل لفظن جي ميلاپ ۾، پهرئين لفظ جي آخر ۾ آيل [ه] آواز، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل [ج] آواز جي اثر کان بدلجي، [ر] ٿئي ٿو، جيئن:

(i) نِهه + جَل < نِرَجَل [ه < ر]

(ii) نِهه + بَل < نِرَبَل < نِرَبَل [ه] < [ر] ۽ پوءِ [ر] گم ٿي ويو.

(iii) نِهه + ڏَن < نِرڏَن [ه < ر]

(iv) دُهه + بَل < دُرَبَل < دُرَبَل [ه < ر، پوءِ در < ڏ]

(VI) ساڳيءَ طرح [چ] جي اثر ڪري، [ه] بدلجي [ش] ٿيندو آهي، جيئن:

(i) نِهه + چَل < نِشچَل [ه < ش]

(VII) بلڪل ساڳيءَ طرح [ڦ] جي اثر کان [ه] بدلجي [ش] ٿئي ٿو، مثال طور:

(i) نِهه + ڦَل < نِشڦَل [ه < ش]

(VIII) سنڌي ٻوليءَ جي جملن ۾ به جڏهن ڪي لفظ گڏي اُچاربا آهن تڏهن ڪي سر آواز، سنڌيءَ جي اصولن موجب حذف ٿي ويندا آهن؛ مثال طور: 'ڪا نه آهي' جملي ۾ 'ڪانه' ۽ 'آهي' لفظن کي گڏي اُچارڻ سان، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل [آ]

سر، حذف ڪيو ويندو آهي؛ جيئن:

- (i) ڪاڻه + آهي < ڪانهي
(ii) ڪوڻه + آهي < ڪونهي
(iii) ڇا + آهي < ڇاهي
(iv) ڇا + نه + آهي < ڇا ناهي
[ا ۽ آ] حذف ٿي ويا.
ايضاً
پوئين لفظ جو ڊگهو سر
[آ] حذف ٿي ويو.
آخري لفظ جي مُنڍ وارو
ڊگهو سر [آ] حذف ڪيو ويو.

- (v) ويو + س < ويس
پهرئين لفظ جي آخر ۾
آيل ڊگهو سر [او] بدلجي
ڇوٽوسر [ا] ٿيو آهي.
(vi) ٿيو + س < ٿيس
ايضاً
(vii) ڪيو + م < ڪيم
ايضاً
(viii) لڪيو + م < لڪيم
ايضاً

مٿي ڏنل پهرين ٻن مثالن جي مطالعي مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته نه فقط /نه/ لفظ ۾ شامل آخري ڇوٽوسر [ا] گم ٿي وڃي ٿو پر ’ڪانهي‘ ۽ ’ڪونهي‘ لفظن ۾ به، ’نه‘ صوتيه، وسرگ آواز [نه] ۾ بدلجي وئي آهي، يعني [ن] اوسرگ آواز، ’سنجوجي‘ نسبتِي سنڌيءَ جي اصولن موجب بدلجي، وسرگ آواز [نه] ٿي ويو آهي. (IX) اهڙيءَ طرح ٻين جملن ۾ ساندھ آيل لفظن ۾، ’سنڌيءَ‘ جا مثال ملاحظه ڪريو:

- (i) ماني کاڌي اٿن < ماني کاڌي ٿن < ماني کاڌن
(ii) هنن چيو آهي < چيو اٿن < چيو ٿن < چين
انهن مثالن مان واضح ٿئي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاء موجب فاعل - فعل واريءَ ترتيب ۾، جملي ۾

گڏجي ڪم ايندڙ لفظن ۾، 'ترميم واريءَ خصوصيت' (modification) جو، سنڌيءَ جي قانونن موجب اڀياس ڪرڻ گهرجي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته جملن اندر ڪم ايندڙ لفظن ۾، لفظن جا مُخفف روپ، سنڌيءَ جي قانونن/اصولن سان واسطو رکن ٿا. مثال طور 'ترميم' (modification) واري اصول موجب، ڪنهن به گفتار ۾ 'فاعل' ۽ 'حرف جر' ۾ جوڙ/ملاپ (junction) واريءَ حالت ۾، صوتي تبديل واقع ٿيندي آهي، پر جيڪڏهن فاعل ۽ فعل ٻئي الڳ الڳ يا ڌار ڌار ڪري ۽ جهلي جهلي ڳالهائبا ته پوءِ انهن لفظن ۾ ڪنهن به صوتي تبديليءَ جو امڪان ڪونه ٿيندو، پر ڪنهن به عام گفتار ۾، لفظن جو الڳ الڳ ڳالهائڻ، رواجي طور، يعني عام (normal) حالت ۾، ممڪن ڪونهي، انهيءَ ڪري عام گفتار موجب ڳالهائڻ سان، لفظن جي ملاپ واريءَ حالت ۾، صوتي تبديلي ضرور ٿيندي آهي. هن سلسلي ۾، هيٺيان مثال ملاحظه ڪريو:

<u>لفظن جو الڳ الڳ استعمال</u>	<u>عام رواجي گفتار موجب صوتي تبديليءَ سان استعمال</u>

(i) هنن اسان جي مدد ڪئي آهي.	هنن اسان جي مدد ڪيئن ڪئي آهي.
(ii) هو مدد ڪندو اٿن.	مدد ڪندو ٿن < مدد ڪندن
(iii) هو ڪتاب ڏيندو اٿن.	ڪتاب ڏيندو ٿن < ڪتاب ڏيندن.
(iv) هن کي چيو اٿن.	هن کي چيو ٿن < چيئن
(v) الله تو آهار.	آلهوهار < الاتوار

هن سڄي بحث تي غور ڪرڻ کان پوءِ، اهو چئي سگهجي ٿو ته 'سنڌيءَ جو مطالعو' هر ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۽ اُن ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا جي مطالعي ۾، اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. 'سنڌيءَ'

جي مطالعي مان اها به خبر پوي ٿي ته ٻوليءَ جي آوازن، صوتين، صرفين ۽ لفظن ۾، ٻوليءَ جي ارتقا سان گڏ، ڪهڙي ڪهڙي تبديلي آئي آهي؟ ٻولين ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ به آهن، جن جي اصلي ڌاتُن جي خبر تڏهن پئجي سگهندي آهي، جڏهن ’سنڌي‘ جي مطالعي جي مدد سان، انهن لفظن کي پيچي، يعني انهن جو چيد ڪري، منجهن ڪم آيل آوازن ۽ صوتين ۾ آيل تبديلين جو جائزو وٺي، اصلوڪن آوازن ۽ صوتين کي سامهون رکبو.

انهيءَ ڪري چئبو ته ڪنهن به ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا جي مطالعي لاءِ، ’سنڌي‘ جو مطالعو نهايت ئي ضروري آهي.

هن ڪتاب ۾ آيل فني لفظن جي فهرست

ڪتاب جي متن ۾ مٿي جيڪي فني لفظ ڪم آندا

ويا آهن، انهن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

1. •Acoustic آواز جي گونج
2. •Affricate sounds بندشي- گسٽا آواز
3. •Affinity هڪ جهڙائي، اشتراڪ
4. •Allophone صوتيه- ڀاتي، صوتيه پيچي
5. •Alveolum or teeth-ridge مهار، گهري مهار
6. •Alveolar sounds مهار وان آواز، مهار وارا آواز
7. •Appex or Tip of the tongue چپ جي نوڪ، چپ جي چوٽي
8. •Articulation اچار
9. •Articulator آواز اچاريندڙ عضو، آواز ادا ڪندڙ حصو، آواز ادا ڪندڙ عضو
10. •Aspiration وسرگائي
11. •Aspirated sounds وسرگ آواز
12. •Assimilation سنڌي، ادغام
13. •Back of the tongue چپ جو پوڇڙ

نوٽ: جن لفظن جي مٿان * نشان ڏنل آهي، انهن سڀني انگريزي لفظن جا نعر البدل هن ڪتاب جي مصنف طرفان، سنڌي ٻوليءَ ۾ پاڻ نوان جوڙي پيش ڪيا آهن. اهي سڀ نوان لفظ آهن جيڪي مصنف پهريون دفعو ٺاهي پيش ڪيا آهن.

14. •Bilabial sounds   ٻچپوان آواز، ٻن چپن وارا آواز
15. •Back vowels   پوچڙ وارا سُرَ
16. •Blade of the tongue   چپ جو ڦارُ
17. •Consonants   ويٺجڻَ
18. •Consonantal letter   حرف صحيح
19. •Comparative method   تقابلي طريقو
20. •Comparative study of languages   ٻولين جو تقابلي مطالعو
21. •Compression   دٻَپَ
22. •Colloquial   روز مره واري ٻولي
23. •Clustered sounds   گڏيل آواز، مرکب آواز
24. •Close vowels   گهٽيل سُرَ
25. •Central vowels   وچٿرا سُرَ
26. •Dental sounds   ڏندن وارا آواز، ڏندانوا آواز
27. •Distribution   تقسيم
28. •Diphthongs   يڪپدا دُھرا سُرَ
29. •Dialect   لهجو، اُپياشا
30. Diagram   خاڪو، تصوير
31. •Diaphragm   ڀيٽ ڇھ
32. •Dialectology   لهجن جو اڀياس
33. •Descriptive Linguistics   تشريحي لسانيات
34. •Duration   ڊيگھ، عرصو
35. •Ear training   ڪنن کي تربيت ڏيڻ
36. •Element   جزو
37. •Epiglottis   نرڱهٽ جي منهن واري ڍڪڻي،
سَناھ واريءَ نليءَ جي ڍڪڻي

هي لفظ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ ٻڌايو هو.

38. *Elision تخفيف، آواز کي ڪيرائڻ، آواز کي حذف ڪرڻ
39. *Flapped sounds ڦڙڪڻا آواز، ڦڙڪي (ڇپ جي) وارا آواز
40. *Final position آخري صورت، پڇاڙيءَ واري يا پوئين صورت
41. *Front of the tongue ڇپ جو مُهڙ
42. *Fricative sounds گسڻا آواز
43. *Frictionless-continuant بنا گهڪي وارا، روان آواز
44. *Front vowels مُهڙ وارا سُر
45. *Glottis نڙگهٽ يا گلو، نڙيءَ جو مُنهن
46. *Glottal sounds گلي وارا آواز
47. *Glide گهڪو
48. *Gliding sounds گهڪي وارا آواز
49. *Gemination تشديد، آوازن جي ٻڌائي
50. *Hard-palate سخت تارون
51. *Half-close vowels اڌ گهٽيل سُر
52. *Historical linguistics تاريخي لسانيات
53. *Historical Development تاريخي ارتقا
54. *Implosives, Glottalic suction stops چوسڻا آواز
55. *Idiolect محاورو
56. *International Phonetic Chart بين الاقوامي صوتياتي چارٽ
57. *Intonation جهيل، جهيلار، ڍار

58. •Internal change	اندريڻ تبديل، اندروني تبديل
59. •Initial position	مُنڍ واري صورت، ابتدائي صورت
60. •Junctunre	جوڙ، ميل، سنڌ
61. •Lateral sounds	پاسيرا (چپ جي پاسن وارا) آواز
62. •Labio-dental sounds	چپ-ڏندن گاڏئون آواز
63. •Larynx	نڙگهڻ
64. •Length	آوازن جي ڊيگهه يا لامر
65. •Manner of articulation	آواز جي اُچارڻ جو ڍنگ
66. •Mechanism of speech	ڳالهائڻ جو طريقو
67. •Morpheme	صرفيه
68. •Morphology	علم صرف
69. •Morpho-phonemic change	صرفي - صوتي تبديل
70. •Medial Postion	وچين صورت
71. •Nasal Sounds	گهڻا آواز، نڪوان آواز، انوناسڪ
72. •Nasal vowels	گهڻا سُر، انوناسڪ سُر
73. •Nasalised vowels	انوسوار سُر، گهڻهاڻا سُر
74. •Nasal Cavity	نڪ وارو ڪوپو
75. •Organs of Speech	ڳالهائڻ جا عضوا
76. •Oral Cavity	وات وارو ڪوپو
77. •Open vowels	کليل سُر
78. •Orthography	صورتخطي، لپي
79. •Palatal sounds	سخت تارون، وارا آواز
80. •Pharynx	نڙي
81. •Pharyngeal sounds	نڙيءَ وارا آواز
82. •Phone	صوت يا آواز

83. •Phoneme صوتيه
84. •Phonetician علم صوتيات جو ڄاڻو
85. •Phonetic صوتياتي
86. •Phonetics صوتيات
87. •Phonetic Science علم صوتيات
88. •Phonetic laws صوتياتي قانون
89. •Phonology, Phonemics علم الاصوات
90. •Point of articulation مخرج، نقطه ادا، اچار جي جاءِ يا هنڌ
91. •Phonetic Orthography صوتياتي صورتخطي
92. •Plosives, Explosives ڌوڪڻا آواز، ڌماڪيدار آواز
93. •Post-velar sounds نرم تارونءَ کان پونير آواز
94. •Puff of breath هوا جي ڦوڪ
95. •Pure vowels, non-nasal vowels سادا سُڙ صاف سر
96. •Retroflex sounds مُورڌني آواز
97. •Roof of the mouth وات جي ڇت
98. •Rolled sounds ڦرڻا آواز، گول آواز، لرزشدار آواز
99. •Sandhi سنڌي، ادغام
100. •Sequences of Sounds آوازن جا ميل
101. •Semi-vowels نيم - سُڙ
102. •Sets of Sounds آوازن جا ايڪا، آوازن جا جوڙ
103. •Speech therapy ڳالهائڻ جي ورزش
104. •Speech Sounds ڳالهائڻ جا آواز
105. •Spoken Sounds ڳالهائڻ جا آواز
106. •Spoken Language ڳالهائڻ واري ٻولي، روزمره واري ٻولي

107. •Spread	پکڙيل
108. •Short-hand	مختصر خط، چوٽو خط، ٺنڊو خط، اڌ اکري
109. •Soft-palate, velum	نرم تارون
110. •Standard Dialect	معياري لهجو
111. •Stress	زور
112. •Tip of the Tongue	چپ جي نوڪ
113. •Track or region of sounds	آوازن جو پٿر
114. •Succession of sounds	آوازن جو تسلسل
115. •Tongue	چپ
116. •Tongue training	چپ جي تربيت
117. •un rounded	اٽڪول
118. •Uvula	ڪاڪڙو، حلق
119. •Uvular sounds	ڪاڪڙي وارا آواز
120. •Voiced sounds	ڳرا آواز
121. •Voiceless sounds	هڪا آواز
122. •Vowels	سُر
123. •Vowel letter	حرف علت
124. •Velar sounds	نرم تارون، وارا آواز
125. •Vocal Cards	آوازي تندون، آوازي ڦٽڪا
126. •Writing system	رسم الخط

مددي ڪتاب ۽ رسالا

سنڌي ڪتاب

1. الاتا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي صورتخطي، چاپو چوٿون، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
2. ايضاً: 2004ع، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، چاپو ٻيون، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي
3. آڏواڻي، پيرو مل: 1926ع، وڏو سنڌي ويا ڪرڻ، ڀاڱو ٻيون، ڪراچي، هندو پريس.
4. ڪلياڻ آڏواڻي: 1953ع، سامي، بمبئي 1: چرچ گيٽ
5. ايضاً: 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
6. سراج: 1963ع، سنڌي ٻولي، حيدرآباد: عظيم پبليڪيشن
7. عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر: 1955ع، تحقيق لغات سنڌي، لاڙڪاڻو
8. مرزا قليچ بيگ: 1960ع، سنڌي ويا ڪرڻ، ڀاڱو ٽيون، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
9. مڙليٽر جيتلي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ڌوني- وگيان (سنڌي صوتيات) دهلي، فوٽو آف سيٽ پرنٽرس 2446، برادري باليمرن
10. مولانا محمد اشرف ٿانوي: جمال القرآن، ڪراچي:
11. نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر: 1960ع، جامع سنڌي لغات، جلد پهريون، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
12. ايضاً: 1962ع، سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حيدرآباد
13. وسنٿي، ن - ج: 1892ع، نئون سنڌي وياڪرڻ (A New Grammar of Sindhi Language) ڪراچي: گورنمينٽ سينٽرل بڪ ڊپو
14. ايضاً، وڻتپتي ڪوش، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
15. واحد بخش شيخ: 1956ع، سنڌي صرف ونحو، حيدرآباد: آر- ايڇ- احمد انڊس برادرز

English Books

1. Allana Ghulam Ali, 1963, The Arabic Element in Sindhi, M.A. Thesis, submitted to the University of London, Lahore: Maktabah Danishwaran
2. Allen, W.S., 1953, Phonetics of Ancient India, Geoggergy Cumberege, London: Oxford University Press
3. Ibid. 1957, An article Some Phonological Characteristics of Rajasthani, B.S.O.A.S
4. Bartil Malmberg, Publication 1963, Phonetics, Dover Publication INC, New York:
5. Benarsidas Jain, 1934, A Phonology of Punjabi and Ludhiani Phonetic Reader, Ph.D. Thesis, Submitted to the University of London, Lahore: Published by the University of Punjab
6. Bloch, B., and Trager, L., 1942, Outline of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore:
7. Bloomfield, L., 1961, Language, London: Georage Allen Unwin Ltd.
8. Chatterji, S.K., 1942, Indo-Aryan and Hindi, Ahmedabad: Gujrat Vernacular Society
9. Cowell, E.B. '1962' The Prakratapra Kasa Of Vararuchi, Calcutta 4: Punthi Pustak
10. Firth, J.R. 1957, Papers in Linguistics, 1934-51, London: Oxford University Press
11. Glimson, A.C., 1964, An Introduction to the Pronuciation of English, London: Edward Arnold Publisher Ltd
12. Hockett, C.F., 1960, A Course in Modern Linguistics New Yourk: The Macmillan Company
13. Jhamatmal Wasnani, 1892, New Sindhi Grammar, Karachi: Government Central Book Department
14. Jones, D., 1962, An Outline of English Phonetics, W. Heffer Sons, Ltd.
15. Khalil I. Suleman, 1963, Arabic Phonetics, Translation of Ibn Sina's Risalah, Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf, Kashmiri Bazar

16. Khubchandani, L.R., 1961, The Phonology and Morphophonemics of Sindhi, M.A. Thesis, Pennsylvania, University
17. Macdonell, A.A. (1893) Sanskrit- English Dictionary, London:
18. Mario Pei and Frank Gaynor 1954, Dictionary of Linguistics, Philosophical Library, New York:
19. Mitchell, T.F., 1949, Teach Yourself Arabic, London: The Principles of International Phonetic Association
20. Monier Williams, Sir, (1956) A Sanskrit Dictionary, Oxford:
21. Pei Mario and Frank Geynor (1954) Dictionary of Linguistics, New York: Philosophical Library
22. Scholberg, H.C., 1955, Concise Grammar of Hindi Language, Geoffrey Cumberlege: Oxford University Press
23. Ward, C., 1962, The Phonetic of English, W. Heffer and sons Ltd., Cambridge: England
24. Whitney, W.D., 1950, Sanskrit Grammar, Geoffrey Cumberlege, London:

ISBN 978-9-6962512-0-0

9

789696

251200

سند سلامت

www.sindhsalamat.com

سند سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سند سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سند سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سند سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سند سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سند سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>